

No. 2835

The Department of Public Instruction, Bombay.

HITOPADEŚA

BY

NÂRÂYAṆA.

EDITED BY

PETER PETERSON.

23798

2000 COPIES.

Registered for Copy-right under Act XXV. of 1867.

Sa8ka
Nâr | Pet

Bombay:

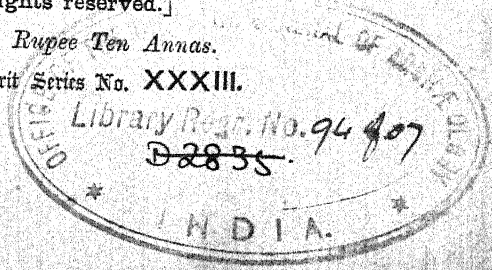
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1887.

[All rights reserved.]

Price One Rupee Ten Annas.

Bombay Sanskrit Series No. XXXIII.

BOMBAY :

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 23798

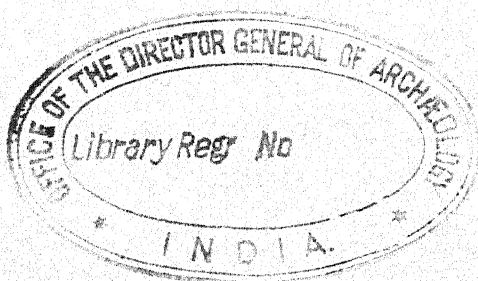
Date 14 6 56

Call No. Sabkaray Pat-

DEDICATED

TO

F. MAX MÜLLER.

P R E F A C E.

THIS edition of the Hitopadeśa was prepared originally from three manuscripts belonging to the Collection of the Government of Bombay. These are here called A, B and C. A belongs to my collection of 1884-6, No. 378. B is No. 56 of Bühler's collection of 1873-4. C is from Bhandarkar's collection of 1881-82, No. 326. B is the only one of the three which is dated. It was written in Samvat 1597 or A.D. 1541. All that can be said of A in this respect is that it is considerably older—perhaps as much as two hundred years older—than B. C is quite a modern manuscript. My text presents a complete collation of A and B. To C occasional reference only is made in the Notes. My book was printed up to p. 56 inclusive, when, through the kindness of my friend Mr. C. Bendall, and of the authorities of the British Museum, I was granted the use of what is certainly the oldest and most valuable manuscript of the Hitopadeśa known to be in existence. It is one of Mr. Bendall's Nepal acquisitions, and Bühler has already pointed out its probable value for the purpose to which I have had the good fortune to be able to put it. Perceiving its importance I was anxious to be allowed to destroy the 56 pages which had already been printed, and begin the book afresh. But considerations of expense prevented that: and I had to fall back on the expedient of giving in the Notes at the end of the work the results of my collation of this new manuscript, which I have called N, for these early pages. From p. 57 onwards the reading of N stands either in my text, or in the Notes below the text. The result of this arrangement is not satisfactory to the editorial mind striving after perfection, and regardless of expense of a kind: but I

solace myself with the hope of a second edition. In the meantime scholars will find in one part or another of this book as careful and complete a collation as I could make of this very valuable manuscript.

It was written in the year 493 of the Nepal era or A.D. 1373, "when Jayârjunadeva was reigning in Nepal." I will not trench upon Mr. Bendall's palæographic rights over a manuscript he very promptly put at my disposal for other purposes. I desire only to point out how remarkably the two MSS. A and N, the one a palm leaf MS. from Nepal, the other an old paper MS. from Jeypore, confirm each other's text. This is especially noticeable with regard to the numerous excrescences which encumber the existing text. Here there is almost complete unanimity between the two MSS. What A rejects, N also rejects: and what is found in N stands also in A. If the discrepancies between the two were tabulated it would be found that by far the greater number are cases where the one MS. has अह for the other's अह. On that very minor point I have myself come to the conclusion that the writer of the Hitopadeśa used neither the one word nor the other, but introduced his speakers in stage fashion by their names only. Be that as it may, I think it can be confidently asserted that, apart from the trifling matter just referred to, we have in these two MSS. presented to us, for the first time, the text of the Hitopadeśa as the author wrote it.

The Notes appended to the book explain themselves. But it seems desirable to say that they contain *inter alia* a very full, I think indeed I may say a complete reference, not only to Schlegel's* text, but to his two MSS., as their readings are given in his Notes. Schlegel's Paris MS. is dated, he tells us, Saka 1618 or A.D. 1696. His Petersburg MS. is not dated.

* I have throughout spoken of "Schlegel" without attempting to distinguish between what is his, and what is Lassen's, in their joint work.

I have had the Serampore Edition before me throughout the work, though I have not thought it necessary to give a complete collation of its readings.

I hope, rather than expect, that I may not to some seem occasionally to speak too contemptuously of Schlegel's work. For myself I feel sure that a very genuine respect for the achievements of that scholar is quite compatible with a hearty indignation at the well-nigh incredible liberties he permitted himself to take with his in many respects admirable manuscripts of the Hitopadeśa. It would be an ungrateful task to collect statistics, the materials for which will be found in abundance in my Notes. But I will say broadly here that, apart altogether from the numerous cases in which Schlegel has wrongly deserted his MSS. in favour of inferior readings taken from the editions preceding his, there is not among the many readings he gives from conjecture more than one which is right, or was in the least called for. Most offensive of all is the way in which "*stupendo suo ingenio*" he cuts up and rearranges the text of the Hitopadeśa to suit his fancy. In all these cases, and they are not few, it is, to use again a phrase of his own, "*solis luce clarius*" that he has wantonly mangled and destroyed his text.

This will be thought strong language, but I refer confidently to the justification which will be found strewn over my Notes. The worst case I have kept to the last as being strictly germane to this Preface. I give it as I have already stated it in a paper read before the Bombay Branch Royal Asiatic Society, which will appear in the forthcoming number of the Society's Journal. In considering what weight should be attached to statements found in the memorial verses attributed in the Sanskrit anthologies to Rājasekhara, I have there written as follows:—

"To say nothing of the fact, as I believe it to be, that no single statement of Rājasekhara, which we are in a position to

test, has been shown to be wrong, I think it may be laid down as a general principle in these inquiries that, where the writer is not evidently merely romancing, and where there is any presumption at all that he is speaking of that he knows, a rash incredulity with regard to all he says is quite as likely to be obstructive to progress as the rash credulity against which we are sometimes warned. That this has been so in the past I am confident. I will close this paper with a striking instance of the fact which has recently come under my own observation.

"In constructing the text of their edition of the *Hitopadeśa* in 1829 the distinguished scholars Wilhelm von Schlegel and C. Lassen found at the end of one of their MSS. a verse which they rejected as an interpolation : and in the volume of notes put out two years afterwards it is thus disposed of by Lassen :—

" 'Finem nunc opellae meae imponere possem, nisi librario cod. Pp. placuisset, distichon quoddam textui obtrudere, tali loco minime quidem dignum, sed exscribendum tamen :*

अन्यथास्तु ।

प्रालेयाद्रेः सुता प्रणयिनि वसतिश्चन्द्रमौलेः स यावद्
यावद्भस्मीर्भुरारौ जलद इव तडिन्मालसेविस्फुरन्ति ।
यावत्स्वर्णाचिलीसौ दवदहनसमो यस्य सूर्यस्फुलिङ्ग-
स्तावन्नारायणेन प्रचरतु चरितः संग्रहोऽयं कथानां† ॥

Emendatione eget distichon, sed taedet chartam consumere in versibus tam parvi pretii.†

"It is hardly credible, but it is the fact, that the verse treated in this contemptuous fashion contains, and has very naturally for sixty years concealed from us, the name of the author of the *Hitopadeśa*, as furnished by that writer himself. I have been

* "I should not have had to add more to this little work of mine had the copyist of one of my manuscripts not been pleased to shove into the text a verse by no means worthy of the place he gives it, but which I suppose must be written out :"

† "The couplet requires correction, but I do not care to waste paper on verses so worthless."

lately engaged in preparing an edition of the Hitopadeśa for our Bombay Sanskrit series : and have been able to use a very old MS. in the Collection of the Government. What the copyist of Schlegel's MS. did, if justice has been done to him, was not to shove a verse into his text, but to leave one out, a much more intelligible act, on his part it may be remarked in passing. For in my manuscript the book closes with two verses as follows :—

प्रालेयाद्रेः सुतायाः प्रणयनि वसतिश्चन्द्रमौलेः स याव-
द्यावलङ्कमीर्मुरारेर्जलद इव तडिन्मग्नसे विस्फुरन्ती ।
यावत्स्वर्णाचलोयं हवदहनसमो यस्य सूर्यः स्फुलिङ्ग-
स्तावन्नारायणेन प्रचरतु रचितः संग्रहोयं कथानाम् ॥
श्रीमान्धवलचन्द्रोसौ जीयान्माण्डलिको रिपून् ।
येनायं संग्रहो यत्नाल्लेखयित्वा प्रचारितः ॥

“Nārāyaṇa therefore was the author of the book and in the lines which his German editors would have none of, he is really making a modest, but very nearly unsuccessful, attempt to secure the credit for it to all coming time, while in the second of the two verses he does not forget to sing the praise of his generous patron, Prince Dhavalachandra, who stood to him for a publisher.*”

The date of the Nepal MS. gives us A. D., 1373, as perhaps the earliest known time after which the Hitopadeśa cannot have been composed. It is not yet, I think, possible to fix a *terminus a quo* which shall be at all approximate to the real date of the book. All that can be said is that it is later than the

* This is the purport of the second of the two verses. So Abhinanda at the end of each sarga of his Rāmacharitra celebrates the munificence of Hāravarsha in causing copies of his book to be multiplied and distributed. I give two of the verses :—

तस्यैकस्य निकामदानरभसप्रोल्लासितं शोभते
श्लाघ्ये वस्तुनि यत्र तत्र पृथिवीपालस्य कौतूहलम् ।
सिद्धाः सर्वदिशो मनोरथपथातीतद्विभिः पुस्तकैः
सत्काव्याभिरतेन रामचरितं येन प्रतिष्ठापितम् ॥
इति लेखयति स्म लेखकैर्निजकर्माधिकवेतनादृतैः ।
अभिनन्दनिबन्धगौरवाद्युवराजः कुतुकी कथामिमाम् ॥

Pañchatantra (prastāvanā v. 9), a work which—in some earlier form than its present one—was translated into Persian in the sixth century after Christ.

It remains to say a word as to the Introduction which follows this preface. I had nearly finished my book when, walking one day into Thacker's—our Bombay Murray or Adam Black—I took up the last number of Mr. Henry Morley's Universal Library, and found that under the title of "Fables and Proverbs from the Sanskrit" it offered to the general reader, for whom that series so admirably caters, a reprint of Charles Wilkins' Translation of the Hitopadeśa, written exactly one hundred years ago. As it happened I had never seen that book, and I gladly accepted the omen as a promise of success for my own undertaking. Little is known of Wilkins, though they still cherish in the palace at Kotah, in Rajputana, the celestial globe which he presented to the reigning Maharaja as a token of friendship.* His book is one of which English students of Sanskrit may well be proud. His preface gives an account of the marvellous wandering of our stories into and through Europe, which I feel that I cannot do better for my object than here repeat.

"The following translation, begun and completed this summer during a temporary residence at Bath, is a faithful portrait of a beautiful work, which in the opinions of many learned men, natives and Europeans, with whom I had the honour to converse upon the subject before I left Bengal, is the Sanskrit original of those celebrated fables, which after passing through most of the Oriental languages, ancient and modern, with various alterations to accommodate them to the taste and

* This was shown to me when I visited Kotah. That town itself I am persuaded is connected with the Hitopadeśa. It is mentioned more than once, as is also the town of Daśapura or Mandosar, which lies to the east. I wish I could see my way to connect by descent the Prince Dhavalachandra, who was our author's patron, with the Dhavala of the Kansua inscription at Kotah.

genius of those for whose benefit or amusement they were designed, and under different appellations, at length were introduced to the knowledge of the European world with a title importing them to have been originally written by Pilpay, or Bidpai, an ancient Brahman; two names of which, as far as my inquiries have extended, the Brahmans of the present times are totally ignorant. Sir William Jones, whose surprising talents are ever employed in seeking fresh sources of knowledge, and promoting their cultivation, in an elegant discourse delivered by him the 26th of February, 1786, since my return from India, at a meeting of the Society for inquiring into the History, civil and natural, the Antiquities, Arts, Sciences, and Literature of Asia, expresses his sentiments upon this subject in the following words:—

“‘Their (the Hindoos) Niti-Sastra, or System of Ethics, is yet preserved, and the fables of Vishnu-Serma, whom we ridiculously call Pilpay, are the most beautiful, if not the most ancient, collection of Apologues in the world. They were first translated from the Sanskrit in the sixth century, by Buzer-chumibr, or “bright as the sun,” the chief physician, and afterwards the Vizier of the great Anushirwan, and are extant under various names in more than twenty languages, but their original title is Hitopadesa, or “amicable instruction;” and as the very existence of Æsop, whom the Arabs believe to have been an Abyssinian, appears rather doubtful, I am not disinclined to suppose that the first moral fables which appeared in Europe were of Indian or Ethiopian origin.’

“Granting the Hitopadesa be the work it is supposed to be to save the learned reader the trouble of referring to other books to trace its history, I have here brought all I have collected upon the subject under one view.

“The learned Fraser, in his catalogue of Oriental manuscripts, under the article Ayar Danish, speaks thus: ‘The ancient Brahmans of India, after a great deal of time and labour,

compiled a treatise (which they called Kurtuk Dumnik*) in which were inserted the choicest treasures of wisdom, and the perfectest rules for governing a people. This book they presented to their Rajahs, who kept it with the greatest secrecy and care. About the time of Mahommed's birth, or the latter end of the sixth century, Noishervan the Just, who then reigned in Persia, discovered a great inclination to see that book: for which purpose one Barzuvia, a physician, who had a surprising talent in learning several languages, particularly the Sanskrit, was introduced to him as the properest person to be employed to get a copy thereof. He went to India; where, after some years' stay, and great trouble, he procured it. It was translated into the Pehlvi language by him, and Buzr-jumehr the Vizier. Noishervan ever after, and all his successors, the Persian kings, had this book in high esteem, and took the greatest care to keep it secret. At last Abu Jaffer Mansour zu Nikky, who was the second Khaliff of the Abassi reign, by great search got a copy thereof in the Pehlvi language, and ordered Iman Hossan Abdal Mokaffa, who was the most learned of the age, to translate it into Arabic. This prince ever after made it his guide, and not only in affairs relating to the government, but in private life also.

“‘In the year 330 of the Hegira, Sultan Mahmud Ghazi put it into verse. And afterwards, in the year 515, by order of Bheram Shah ben Massaud, that which Abdal Mokaffa had translated was retranslated into Persic, by Abul Mala-Nasser Allah Mustofi; and this is that Kulila Dumna which is now extant. As this latter had too many Arabic verses and obsolete phrases in it, Molana Ali ben Hossein Vaez, at the request of Emir Soheli, keeper of the seals to Sultan Hossein Mirza, put it into a more modern style, and gave it the title of Anuar Soheli.

* The Karattaka and Damanak of the following work.

“ ‘In the year 1002, the Great Moghol Julei o’ Din Mahomed Akbar ordered his own secretary and vizier, the learned Abul Fazl, to illustrate the obscure passages, abridge the long digressions, and put it into such a style as would be most familiar to all capacities ; which he accordingly did, and gave it the name of *Ayar Danish*, or the *Criterion of Wisdom*.’

“ From other sources I have drawn the following conclusions :—That in the year 1709, the *Kulila Damma*, the Persian Version of Abul Mala Nasser Allah Mustofi made in the 515th year of the Hegira, was translated into French with the title of ‘ *Les Conseils et les Maximes de Pilpay, Philosophe Indien, sur les divers États de la Vie.*’ This edition resembles the *Hitopadesa* more than any other I have seen, and is evidently the immediate original of the English ‘ *Instructive and entertaining Fables of Pilpay, an Indian Philosopher,*’ which in 1775, had gone through five editions.

“ The *Amar Soheli* above mentioned, about the year 1540 was rendered into the Turkish language ; and the translator is said to have bestowed twenty years’ labour upon it. In the year 1724, M. Galland began to translate this edition into French, and the four first chapters were then published ; but in the year 1778 M. Cardonne completed the work in three volumes, giving it the name of “ *Contes et Fables Indiennes de Bidpai et de Lokman ; traduites d’Ali Tchelebi-ben Saleh, auteur Turk.*

“ If the *Hitopadesa* of Vishnu-Serma be, as we have every reason to conclude, the prototype of the several compositions which have been mentioned, its age is tolerably ascertained to be upwards of eleven hundred years. Few Sanskrit books bear either the name of the real author or the date of the year in which they were written ; and it is to circumstantial evidence we must generally trust for the proof of either.

“ In executing this work I have scrupulously adhered to the text ; and I have preferred drawing a picture of which it may

be said—‘ I can suppose it a strong likeness, although I am unacquainted with the original,’ to a flattering portrait, where characteristic features, because not altogether consonant to European taste, must have been sacrificed to the harmony of composition.”

Much light has been thrown on this fascinating subject since Wilkins wrote, and it would be easy to supplement his statements. It ought in particular to be pointed out that it is the Pañchatantra, and not the Hitopadeśa, which is the source of all these books. The student will find the whole subject treated by a master hand in Max Müller’s Essay on the Migration of Fables, where also he can obtain all the necessary references to a now extensive literature. My own Introduction—which I hope I may say in passing was written on the hills, away from all books but the few I have cited—has had three ends in view. The Hitopadeśa has long been, and will long continue to be, the book most commonly put in the hands of a beginner in Sanskrit. I have a vivid recollection of my early stumblings through it, and I hope that, without actually giving a translation, I have afforded the learner something to make his way smoother. I have desired also to give the English reader, and particularly the student of fable literature, a very full summary of the contents of the Hitopadeśa. But most of all have I wished to put in the hands of the Hindu schoolboy some illustrations of the life and wanderings—extending now over centuries of time—of a book which in itself is not the least of the links that bind together East and West. And so—
सिद्धिः साध्ये स्यात्.

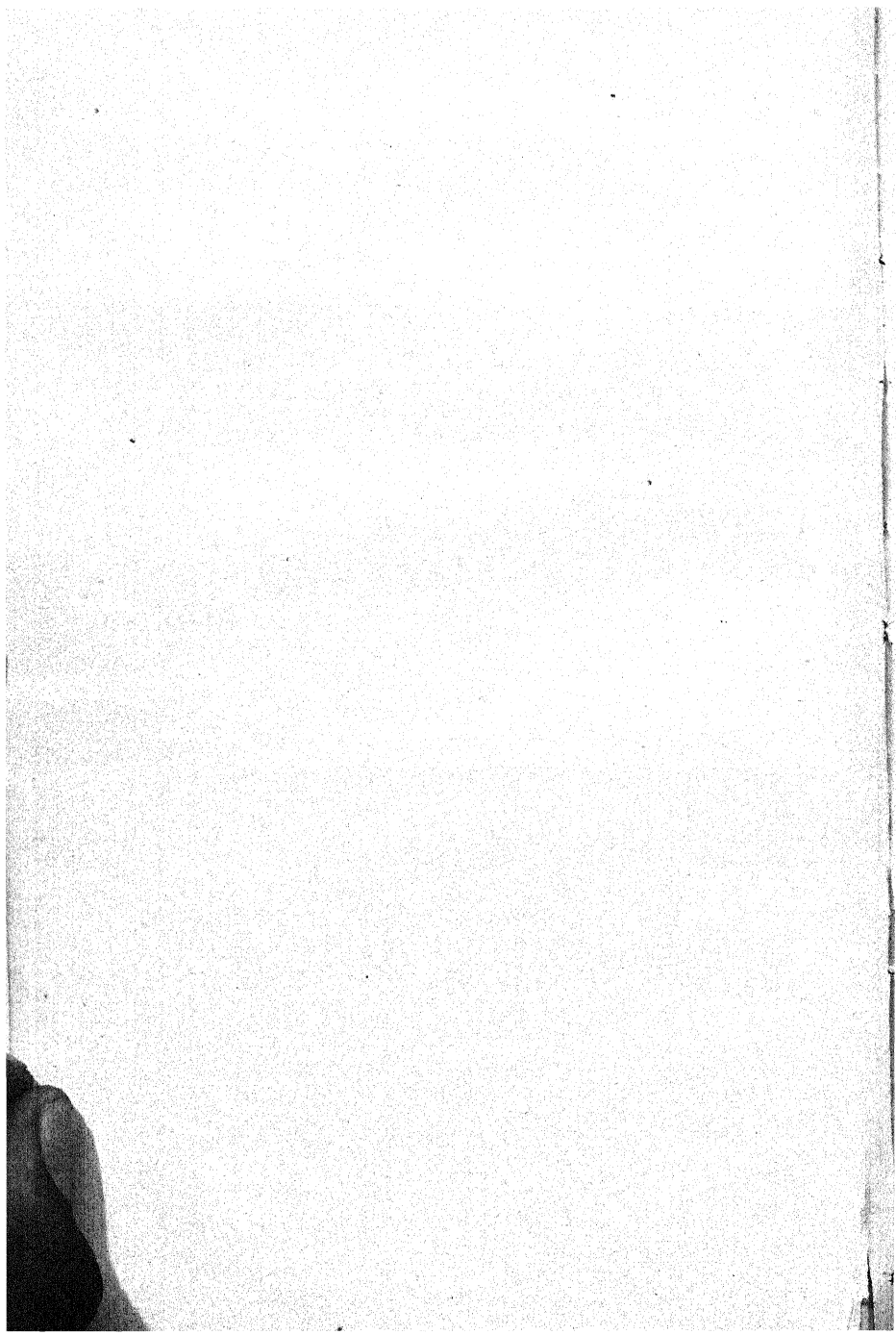
P. PETERSON.

UNIVERSITY LIBRARY, BOMBAY,
1st January, 1887.

22830
lv

ADDENDUM.

The brief reference in the Preface to the question of the date of our book has taken the place of an attempt to refer it to the tenth century, which was abandoned at the last moment from want of conviction. Nārāyaṇa, if we may trust the statement of the Subhashitāvalī, quotes Udbhata (*circ.* 800 A.D.) at I. 53. In the Index of first lines at the end reference to the verse पोतो दुस्तरवारि II. 151 has been accidentally omitted.

INTRODUCTION.

PROLOGUE.

In the prologue (prastāvanā, pp. 1 to 5) we are told how one
Text of the Ititopadeśa. Sudarśana, king in Pāṭaliputra on
the Bhāgirathi, roused to the danger
of allowing his three sons to grow up uneducated, entrusted
them to Vishṇuśarman, who undertook to make them masters
of the science of conduct within the space of six months, and
begins his task by telling to his pupils the pleasant tale of
the crow, the tortoise, the deer and the mouse, otherwise
called Mitralābha or the "Getting of Friends."

Our author took his prologue from the Pañchatantra, and
Remarks. has spoiled it in the taking. We
must go to his original for the
motive of the form in which Vishṇuśarman decides to con-
vey the required instruction to his pupils. There we find that
the three dullards have not been left to run wild until the king
their father should have heard a wandering minstrel sing the
blessings of education. They have been to school: and have
shown an incurable aversion to study of all kinds. The king is
in despair: and his pandits can give him no warmer comfort
than that Grammar alone will require a further course of twelve
years, after which the boys may perhaps be able to attend to the
other sciences. Then Vishṇuśarman steps in, and undertakes
to open up to them a royal road to learning. His method is
the Horatian one:

"Laughing to teach the truth.
What hinders? As some teachers give to boys
Junkets and knacks, that they may learn apace."

BOOK I.

One morning the crow Laghupatanaka, who with a number of other birds dwelt in a great *Text of the Hitopadeśa.* śālmālī tree by the side of the Godāvarī river, awoke and saw a fowler coming along like another god of death. With much misgiving as to what this ill sight in the morning might mean, Laghupatanaka followed the fowler till he saw him scatter his grains of rice and spread his net. Then there came by the pigeon king Chitragrīva with all his attendant train. Chitragrīva feared evil from those grains of rice lying scattered in a desert place: and bade his followers beware lest it should be with them as it was with the traveller who through lust of a bracelet sunk in a deep bog, and became the prey of a decrepit tiger. For wandering one day in the south country Chitragrīva had seen how an old tiger had bathed himself, taken a wisp of kuśa grass in his claw, and, standing by the margin of a lake, called out to the passers-by to come and take the gold bracelet he had to give them. One traveller, of a greedy mind, said to himself that perhaps it might be his happy lot to get a gold bracelet from a tiger, and entered into parley with the beast. He asked to see the bracelet. The tiger stretched out his paw and showed it. How am I to trust a tiger, said the man? The beast repeated the eight commandments which enjoin sacrifice, reading of the scriptures, almsgiving, penance, truth, continence, patience, and a heart free from avarice. This last was his to such an extent that he did not wish to keep a bracelet which had fallen into his hands. Let not the traveller be carried away by the common prejudice about tigers eating men. This tiger knew the scriptures. Whatever we would that men should do to us that we should do to them. Therefore his killing the man was out of the question. But more than that. It was our bounden duty to support the poor, not to offer wealth to the rich. What need have those that are whole of medicine? And a gift made

rightly would not lose its reward. Therefore let the traveller go down into the lake, there wash himself, and afterwards receive these alms. Going towards the lake the traveller stuck in a bog. Ha, said the tiger, you have stuck in a bog. I will take you out. And he laid hold of him. Then the traveller said to himself :

Trust not the wicked man because he quotes the law and the veda : the wicked man is wicked, as milk is sweet. It is the nature of both.

Again :

The good works of a man whose heart and senses are not pure is like the bathing in a sacred place of an elephant : and knowledge without works is a mere weight, like a jewel on an ugly woman.

But as he made these reflections the tiger killed him and ate him.

Such was the tale of the pigeon king. A pert young pigeon urged that it was all very well listening to old people when you were in trouble, but that if you took their advice at all times you would never get your dinner. His counsel prevailed. The pigeons alighted, and, the fowler pulling his string, were all caught in the net. They began to revile their adviser. As it has been said :

Never go in front of the crowd : if they succeed you will get no more than the rest : and if they fail they will kill their leader.

But Chitragrîva bade them rather consider what was to be done. At his suggestion they all flew up together and carried off the net with them. The fowler followed them a little in the hope that they might quarrel and fall to the ground again. But at last he turned and went home (pp. 6 to 11).

We shall see that the purpose of the story of the pigeons and the net in our book, as in the

Remarks.

Pañchatantra from which it is here taken, is to introduce the crow Laghupatanaka to another of the four heroes of the chief story, the friendly mouse Hiranyagarbha. The verse (No. 28) put in the fowler's mouth

"These birds being united are carrying off my net; but when they fall out among themselves (read विवदिष्यन्ति) they will fall into my hands," must attract attention* as leading to a somewhat different conclusion than the one which is arrived at in our book. It is a relic of the original fable which the author of the Pañchatantra, or his original, altered to suit his purpose. For our story is in the main clearly that of the Sammodamāna Jātaka which I proceed to give from Rhys Davids' translation (Buddhist Birth Stories, pp. 295—7). The quotation is a long one: but it is given here as a single example for our purposes of the very oldest known form to which one of the stories in our book can be traced:—

"So long as the birds but agree."—This the Master told while at the Banyan Grove, near Kapilavatthu, concerning a quarrel about a *chumbat* (a circular roll of cloth placed on the head when carrying a vessel or other weight).

This will be explained in the Kunāla Jātaka. At that time, namely, the Master admonishing his relations, said, "My lords! for relatives to quarrel one against another is verily most unbecoming! Even animals once, who had conquered their enemies so long as they agreed, came to great destruction when they fell out with one another." And at the request of his relatives he told the tale.

Long ago, when Brahmadata was reigning in Benares, the Bodisat came to life as a quail; and lived in a forest at the head of a flock many thousands in number.

At that time there was a quail-catcher who used to go to the place where they dwelt, and imitate the cry of a quail; and when he saw that they had assembled together, he would throw his net over them, get them all into a heap by crushing them together in the sides of the net, and stuff them into his basket;

* Compare Benfey, Pañchatantra, ii. p. 305, where (line 30) the reference to Pañch., ii. 2. must be a misprint for Pañch., ii. 10. In my note on the verse as it occurs in our book I. 28, I have corrected the reading in my text यदा तु निवदिष्यन्ति with my MS. N. to यदा तु विवदिष्यन्ति. But the former may be an alteration of the older form of the verse made by our own author Nārāyaṇa.

and then going home, he used to sell them, and make a living out of the proceeds.

Now one day the Bodisat said to the quails, "This fowler is bringing our kith and kin to destruction! Now I know a stratagem to prevent his catching us. In future, as soon as he has thrown the net over you, let each one put his head through a mesh of the net, then *all* lift it up *together*, so as to carry it off to any place we like, and then let it down on to a thorn bush. When that is done, we shall each be able to escape from this place under the net!"

To this they all agreed; and the next day, as soon as the net was thrown, they lifted it up just in the way the Bodisat had told them, threw it on a thorn bush, and got away themselves from underneath. And whilst the fowler was disentangling his net from the bush, darkness had come on. And he had to go empty-handed away.

From the next day the quails always acted in the same manner; and he used to be disentangling his net till sundown, catching nothing, and going home empty-handed.

At last his wife said to him in a rage, "Day after day you come here empty-handed! I suppose you've got another establishment to keep up somewhere else!"

"My dear!" said the fowler, "I have no other establishment to keep up. But I'll tell you what it is. Those quails are living in harmony together; and as soon as I cast my net, they carry it away, and throw it on a thorn bush. But they can't be of one mind for ever! Don't you be troubled about it. As soon as they fall out, I'll come back with every single one of them, and that'll bring a smile into your face!" And so saying, he uttered this stanza to his wife:

"So long as the birds but agree,
They can get away with the net;
But when once they begin to dispute,
Then into my clutches they fall!"

And when only a few days had gone by, one of the quails, in alighting on the ground where they fed, trod unawares on another one's head.

"Who trod on *my* head?" asked the other in a passion.

"I didn't mean to tread upon you; don't be angry," said

the other ; but he was angry still. And as they went on vociferating, they got to disputing with one another in such words as these : " Ah ! it was you then, I suppose, who did the lifting up of the net ! "

When they were so quarrelling, the Podisat thought, " There is no depending for safety upon a quarrelsome man ! No longer will these fellows lift up the net ; so they will come to great destruction, and the fowler will get his chance again. I dare not stay here any more ! " And he went off with his more immediate followers to some other place.

And the fowler came a few days after, and imitated the cry of a quail, and cast his net over those who came together. Then the one quail cried out :

" The talk was that the very hairs of your head fell off when you heaved up the net. Lift away, then, now ! "

The other cried out, " The talk was that the very feathers of your wings fell out when you heaved up the net. Lift away, then, now ! "

But as they were each calling on the other to lift away, the hunter himself lifted up the net, bundled them all in a heap together, crammed them into his basket, and went home, and made his wife to smile.

When the Master had finished this lesson in virtue, in illustration of what he had said (" Thus, O king, there ought to be no such thing as quarrelling among relatives ; for quarrels are the root of misfortune "), he made the connexion, and summed up the Jātaka, " He who at that time was the foolish quail was Deva-datta, but the wise quail was I myself. "

Compare with this the extract from Upham's *Sacred and Historical Books of Ceylon*, III. 289, which Benfey, *Pañchatantra*, ii., p. 305, had already cited. Benfey also noted that the story is found in the *Mahābhārata* v. (II. 180) v. 2455 fg. In the *Mahābhārata* there are only two birds, and they answer the fowler's expectation by quarrelling, and so falling into his hands.

✓ In further adapting the story from the *Pañchatantra* Nārāyaṇa has interpolated the story of the Traveller and the Tiger, and that again with some loss of artistic effect. For

it is not explained in our book why Chitragrîva, with all his wisdom, allows his pert young follower to get the better of him. In the Pañchatantra Chitragrîva is no wiser than the other pigeons. Laghupatanaka warns them all alike (he is silent in our book), but through greed they despise his counsel, and fall into the net. Laghupatanaka's attempted intervention belongs perhaps to the author of the Pañchatantra. There is no reference to it either in Kshemendra's *Āṛihatkathā* or in Somadeva's *Kathāsaritsāgara*, from which we may infer that Guṇādhyā also omitted that detail. It is absent also from the Book of Kalilah and Dimnah. 131

The interpolated story of the Traveller and the Tiger has not been found anywhere else. Compare with it the story of the Jackal and the Elephant below in this book.

When the pigeons saw that the fowler had abandoned the chase they consulted as to what they should do next. Now there dwelt on the bank of the Gaṇḍakī river, in a hole he had made for himself with a hundred different ways of getting out and in,* a mouse, Hiranyaka by name, who was an old friend of Chitragrîva's. Thither the pigeons at the instance of their king flew, net and all, and Hiranyaka cut their bonds. He was anxious to begin with his friend Chitragrîva, lest his teeth should give out; but after long debate yielded to the pigeon king's magnanimous resolve to see the last one of his followers free first. To Chitragrîva the calamity that had overtaken himself and his followers seemed too surely the fruit of ill deeds done in a previous life. Hiranyaka courteously prefers to ascribe it to all powerful Fate, before which evil deeds and good deeds are alike. He hospitably entertains his friend, embraces him, and lets him go. Then enters again his burrow (pp. 11 to 14).

In the conversation between Hiranyaka and Chitragrîva as to the cause of the plight the pigeons were in, Nārāyaṇa has deserted his authorities to put the Buddhist doctrine of Karma into Chitragrîva's

* *हिरण्यकश्च तत्र सर्वदापायशङ्कया शतद्वारविवरं कृत्वा निवसति*. Quoth the mouse, "I have made me these seventy openings, whence I may go out." Arabian Nights, Story of the Mouse and the Flea, Payne's Translation, III., p. 40. ✓

mouth. In the Pañchatantra Chitragrīva himself lays the blame on all powerful Destiny, and Hiranyaka's remarks are in corroboration, not in contradiction of his friend's theory. This difference is even more marked when we go back to the Book of Kalīlah and Dimnah. There Hiranyaka contributes nothing to the discussion, and what there corresponds to our striking verses Nos. 37, 38 and 39 is ascribed to the dove.

"Then he came out to her. When he saw her lying in the net entangled in it together with her companions, he said to her: 'Who made you fall into this distress?'"

"She replied: 'Do you not know, O Zīrak, my friend, that everything that happens to a man is decreed upon him by God? So that these decrees closed our eyes and blinded the eye of our discernment to the snare and the sight of the net. These decrees, too, showed us these seeds. Do not be astonished or wonder at this, for lo! the sun and moon suffer change in their light owing to accidents that befall them, although not set or constituted in their nature. And fishes are caught out of the water and birds in the air. It is that, too, which causes the weak to succeed when he seeks what he needs, or again deprives the powerful and understanding man of all his knowledge and estranges him from it and strips him of it.'

"Then Zīrak, her friend, began to sever the meshes which held his friend the ring-dove."*

The controversy between Chitragrīva and Hiranyaka as to the order in which the latter should free the pigeons is found both in the Pañchatantra and in the Book of Kalīlah and Dimnah. If we may trust the evidence of Kshemendra and Somadeva, Guṇādhya's *Ṛibatkathā* knew nothing of either matter of controversy between the two friends.

"The mouse went up to him and when he had heard what had taken place, proceeded with the utmost eagerness to gnaw asunder the meshes that kept the pigeon king and his retinue prisoners. And when he had gnawed the meshes asunder, Chitragrīva took leave of him with kind words, and flew up into the air with his companions."†

* Keith-Falconer's Translation, p. 111.

† Tawney's Translation of *Kathāsaritsāgara*, ii. p. 48.

All this has been carefully marked by the crow, who now comes forward and calls out to the mouse, desiring his friendship. When Hiranyaka learns that it is a crow that is speaking he laughs, and asks what friendship there can be between a crow and a mouse. The one is the eater and the other the eaten. And, still keeping well inside the hole, he tells the story of how the deer was ensnared by the jackal and delivered by the crow. For in the Magadha country a deer and a crow dwelt as friends in the forest called Champakavati. And a jackal marked the deer, how fat he was, and considered how he might come by his flesh. He went up to the deer and represented that he was a poor jackal called Littlewit, who had lost all his friends and relations, and much desired to have the deer for a friend. The deer said nothing, and soon afterwards the two went to the deer's home. The crow was sitting in a champak tree, and asked the deer who this was. Learning that it was a jackal who desired their friendship, the crow protested against putting confidence in a stranger, who had come from nobody knew where. Had the deer never heard of how the vulture paid the penalty of the cat's misdeed? An old blind vulture was employed by the birds of a certain tree to look after their nests and young ones. A cat came by, and there was a great commotion in the nests. The vulture called out, Who's there? and the cat, perceiving that he had come too far to run away, boldly confessed what he was, but besought the vulture not to condemn him on that account. He was a cat it was true, but he was a cat who had been long engaged in religious austerities. All the birds of his acquaintance had recommended the vulture to him as a sound teacher of morality; and his only desire was to sit at the foot of the tree and listen to his instruction. A bird so learned and righteous as the vulture rise up to kill a guest! Even an enemy had a right to hospitality. The tree does not withdraw its shadow from him who is wielding the axe at its base. And good men show pity to the worthless. The moon does not refuse to shine on the pariah's hut. Half convinced the vulture still urged that cats eat flesh, and that this tree was full of

young birds. Upon which the cat grew still more eloquent. If the scriptures differ the one from the other in many points, in this all are agreed—that to do no injury to man or beast is the highest commandment. They who observe it go to heaven. And virtue is the only friend that follows us in death. All else goes to decay with the body. Consider too the difference between the eater and the eaten. The one has a moment's gratification: the other loses his life. If we think on the agony we should suffer if we were told we must die, we shall be quick to deliver another from the pains of death. The belly can be filled with wild herbs. Who is going to commit sin for its satisfaction? So the vulture let the cat stay: and the cat ate the young birds. But the parent birds, seeing the bones of their children lying in the hollow of the tree where the cat had made his lair, concluded that the vulture had done this, and slew him. This was what happened to the vulture on account of the cat, and the deer and himself ought to know more of the jackal before they admitted him to their friendship.

The jackal had listened to all this, and now angrily asked the crow how much he and the deer had known of each other the first day they met. Why should he not be admitted now to their society on the same terms? The deer did not see the use of this cross-fire of questions and answers, and suggested that all three might settle down as friends. The crow said, Good: and some time afterwards the jackal privately induced the deer to go and graze in a neighbouring cornfield, where after a time he fell into a net laid for him. Then he called on his friend the jackal to deliver him. The jackal looked at the net and saw that it would hold, then said how sorry he was that, as the net was made of sinews, he could not consistently with his religious duty put his teeth to it on a Sunday.* On the morrow he would

*“ And they asked him, saying, Is it lawful to heal on the sabbath days? that they might accuse him. And he said unto them, What man shall there be among you, that shall have one sheep, and if it fall into a pit on the sabbath day, will he not lay hold on it, and lift it out? How much then is a man better than a sheep? Wherefore it is lawful to do well on the sabbath days.”—MATTHEW xii. 10-12.

come and deliver his friend. Then he stood to the side and waited. Meanwhile the crow, missing the deer, came and found him lying in the net. And the deer told the crow how this had come upon him because he did not listen to a friend's advice. For the deer saw, and showed the crow, the jackal standing near. The morning came, and the two friends saw the farmer approaching stick in hand. Then by the crow's advice the deer lay down as if already dead. The farmer was deceived, and having taken the deer out of the net was busied in rolling his net together, when the crow gave a signal, the deer got up and ran away, and the farmer, hurriedly throwing his stick after the deer, hit the jackal a blow with it that killed him. For it may be three years, or three months, or three days, but a man will reap the ill deeds he sows. This is the story. Said I not well that between the eater and the eaten there can be no friendship? But Laghupatanaka only the more insisted, and finally swore that he would sit down at Hiranyaka's door and starve to death, if his request were not complied with. He spoke so well and wisely of friendship between the good that at last Hiranyaka ran joyfully out of the hole and said, Be it as you wish. And from that day the crow and the mouse lived in amity (pp. 14 to 23).

In the Pañchatantra the conversation between Hiranyaka and Laghupatanaka is much shorter, and no stories are introduced.

Remarks.

Laghupatanaka is attracted by the wisdom and power of Hiranyaka and the strength of his fortress. Now at last he has found out how birds caught in a snare can be set free; and he feels that he must win such a friend. Hiranyaka thinks there can be no friendship between the eater and the eaten, and lays it down that there are two kinds of enmity, one due to particular causes and ceasing with these causes, the other innate and ceasing only with life itself. Of this latter kind is the enmity between snakes and icbneumons, animals that graze and those that are armed with claws, water and fire (however much the fire heats the water the water will still serve to put out the fire), gods and demons, dogs and cats, the rich and the poor, wives of one man, and the like. The crow does not believe in the doctrine

of natural enmity. Hiranyaka adheres to it, and adds that a harmless life is no protection. A lion killed the grammarian Pāṇini, an elephant killed Jaimini, founder of the Mīmāṃsā philosophy, a crocodile caught Pingala, wise at prosody, on the shore, and devoured him. In the end, however, Hiranyaka allows himself to be persuaded, and the two become friends, though Hiranyaka makes it a condition that the crow shall not set foot in his house. Somadeva and Kshemendra have a mere skeleton of the discussion. It is given very fully in the Book of Kalilah and Dimnah.

The first of the two stories which Nārāyaṇa has interpolated borrows the device by which the deer is saved from the main story of our book. The other, that of the vulture and the cat, is introduced by a verse—*ajñātakulaśīlasya* No. 42—which looks like an echo of the verse in the first Book of the Pañchatantra, prefixed to the similar story there of the Mouse and the Flea. If Nārāyaṇa rejected that story in favour of one of his own composition he has not done his spiriting gently. For his verse has not the necessary connection with his story. The vulture cannot be said not to have known the family and nature of the cat. He was made acquainted with the one, and knew for himself the other.

One day the crow told the mouse that provisions had become scarce in that place and that he must leave it for some other. Where will you go, said the mouse. A wise man moves with one foot and stands still with the other. He does not leave one place until he has fixed on another. The crow replies that he intends to go to the Daṇḍaka forest, where dwells a tortoise who is a great friend of his, and will feed him well with fish from his lake. The mouse resolves to go with his friend, and they set out. They are hospitably received by the tortoise, who hears from the crow the whole story of Chitraviva. The tortoise asks the mouse to tell them how he comes to be living in the wilds, and the mouse relates the following story:

I lived before in the city Champa, in the house of a mendicant called Chūḍakarna. This mendicant was in the habit of hanging his begging-bowl, with the remains of the

alms he had collected, on a peg on the wall of his house, and I used to jump up to the bowl and devour the hoard. One day a brother mendicant came to see Chûḍakarna, and was annoyed because Chûḍakarna, while listening to what he had to say, kept beating the ground with his stick to frighten me away from the bowl. Chûḍakarna apologised and explained, and his friend marvelled at the height to which I was able to jump. There must be some reason, he said, for my extraordinary agility. When "the young wife caught hold of her husband by the head and kissed him" she had her reason for it. Chûḍakarna asked for that story, and his friend told it him.

In the city Kauśāmbi there dwelt a merchant called Chandanadapa. When very old he got for himself, by means of his immense wealth, a young wife. She, as was natural, had a lover, and one day the husband surprised her with him. She saw her husband coming, rose up in a great hurry, seized him by the hair and kissed him, while her lover managed to escape. But one standing by saw this young wife kissing her old husband so eagerly, and conjecturing that there must be some reason for this, found out the cause and made the wife smart for it. So, went on the mendicant, there must be some reason why this mouse is so fat and strong. And he did not rest until he had got a spade and dug out my burrow, robbing me of the whole of my wealth. With this my strength decreased, and, unable to bear a life of poverty among those who had known me rich, I came away into the forest, preferring grain and water got without labour to sweet things accompanied with danger. You laid up too large a stock, said the tortoise. Did you never hear how, through that fault, the jackal was killed by the bow? A hunter had killed a deer and was carrying it away, when he was attacked by a wild boar. He wounded the boar mortally with an arrow, and the boar pierced him in the groin so that he fell like a tree cut at the root. Afterwards a jackal came upon the dead bodies of the deer, the boar, and the hunter, and said to himself that he had here flesh to last him for two months. Unfortunately he resolved to begin with the bow-string, as being the least savoury part of all this im-

mense provision. But the instant he had bit the bow-string in two he was killed by the recoil of the bow. One should not be over anxious for the future. God will provide for that. So soon as the child is born, milk comes to the mother's breast. He who makes the swans white, the parrots green, and the peacocks radiant with many colours—He will provide.

The three friends lived happily together, and one day took into their company a deer who came fleeing from the hunters. From him they learned that the hunters were coming to that place next day. I must make for another pool, said the tortoise. Yes, said the deer and the crow. But the mouse said, He will be all right when he gets to the other pool, but what may not happen to him while he is crawling thither? If he takes your advice he may find that he has only brought about his own ruin, like the merchant who had to stand by while the king's son kissed his wife. They asked how that was, and the mouse told the following tale.

Virasena was king in the country of Kānyakubja. He had appointed a Rajput called Tungabala purveyor of the royal pleasures in the city Vīrapura. This Tungabala one day wandering about his city chanced to see a certain merchant's wife named Lāvanyavatī, and went home with a heart troubled with love. He sent a go-between to her, but Lāvanyavatī declared that she would do nothing except by her husband's orders. This message much discouraged the prince, but the go-between saw in it a means of effecting the prince's object. For, said she, what cannot be done by force may be done by a stratagem. And she told the story of how a jackal killed an elephant. A herd of jackals had long watched an elephant with the thought in their minds that if he could by any means be killed he would provide them all with food for four months. At last one of them hit upon the following device. Going to the elephant he represented himself as a messenger sent by the beasts of the forest who desired to have the elephant reign over them. The moment fixed by the astrologers had come, and if His Majesty would kindly follow he would lead him to the place of coronation. The elephant greedily followed the jackal, who led him into a bog

where he stuck fast. When he called to the jackal to inform him of the calamity that had overtaken him the jackal only jeeringly said, You believed my word and have sunk in a bog. Would you like now to take hold of my tail and let me pull you out? Thus, said the go-between, you must act. And by her advice the Rajput sent for the husband of the woman and told him that in accordance with a vow he had taken he must have brought to the palace every night a young woman of noble family, whom he would treat in accordance with his vow, but otherwise do no harm to. The merchant undertook the commission, but on the first night hid himself behind a curtain to mark what the prince would do. When he found that the woman was treated with all respect and sent home laden with presents he bethought him that he might as well make a little money for himself out of this craze of the prince's. Accordingly next night he introduced his own wife: and was witness of his own dishonour. The tortoise listened to this, but, distraught with fear, resolved to set out for another pool. The mouse and the others accompanied him. On the way the tortoise fell into the hands of a hunter, who took him up, tied him to his bow, and set out homewards. His friends fell into great dejection, and uttered many laments. At length the mouse said to the deer and the crow, we must make an effort to free the tortoise before this huntsman leaves the wood. They said: Be quick, and tell us what we should do. The mouse said, The deer must go down to the water-edge and stretch himself out there as dead. And the crow must perch on him and peck at him with his bill. When the hunter sees this he is sure to drop the tortoise and run quickly towards the deer. Then I will gnaw asunder the string which binds the tortoise. This was done, and all fell out as the wise mouse had foreseen. The tortoise was set free and jumped into the water, the deer got up and ran away, and when the huntsman turned and saw that he had lost both the tortoise and the deer, he was fain to confess it was his own fault. For the man who drops a certainty and runs after an uncertainty is apt to lose both (pp. 23 to 45).

✓ Nārāyaṇa has very much altered and compressed the narrative here. In the Pañchatantra the crow speaks of a famine in the land

Remarks.

as his reason for wishing to go elsewhere, and the mouse accompanies him, not for mere friendship's sake, but because he too has a secret sorrow, the cause of which he promises to tell his friend when they shall have arrived at their destination. The crow carries the mouse on his back (in the Book of Kalilah and Dimnah the crow takes hold of the mouse by the tail). On a very noteworthy detail, of the mouse's story, as it is given in the Pañchatantra and in all the other authorities, Nārāyaṇa lays little stress. The reason why the mouse can leap to a height "which would put a cat or a monkey to shame" (Pañchatantra) is that he sleeps every night over a heap of gold which he has somehow put together.*

✓ The story of the old man and the young wife is, as far as this place is concerned, Nārāyaṇa's own. He would seem, as Benfey has noted, to have adopted it from a somewhat similar story, which occurs in the 3rd Book of the Pañchatantra. In the Pañchatantra here the story told in illustration of the doctrine that there must be a reason for everything is that of the

* "Now I had in that hole a thousand good daries; but I knew not who had put them there. On entering that hole, I used to spread them out underneath me, and sleep on them, while my heart was glad and merry, and my soul exulted, my strength was fortified, and my mind strengthened, and my intellect exalted." Kalilah and Dimnah, p. 118. Compare Benfey's Pañchatantra, I. p. 320, which I translate. "To our minds it is of course very strange that the mouse should be able to spring so well because its house is above a treasure; the idea must, however, have been in India an old and favourite one; for I find a trace of it in the Buddhist Dsanglun, in Schmidt's translation, p. 342, cf. 346. A raven asks there 'why his voice sounds well when he is sitting on a certain tree and hateful when he is sitting on another?' The answer is 'because there is gold under the first tree.' Have we here human ideas transferred to beasts, especially that highly materialistic view so prominent in the egoistic practical philosophy of the Indians, that gold and riches give everything?" The idea is that of the Nanda Jātaka, Rhys Davids' Buddhist Birth Stories, p. 322.

woman who went about inviting her neighbours to give her unpeeled sesame-pods in exchange for peeled ones. (She had put hers in water and placed the vessel in the sun, and a passing dog had rendered them useless. The exchange was like the more famous one of new lamps for old ones.) Nârâyana has also taken the story of the hunter and the boar and the jackal, which in the Pañchatantra is an episode in the story of the woman and the sesame-pods, and put it in the place in which we find it here. But the chief alteration he has made is in the end of the main story of the book. In the Pañchatantra and all other authorities the friends have thrown on them the task of delivering, first the deer, and then the tortoise from the hunter's toils. Nârâyana has omitted altogether the incident of the deer's being caught in the net. This, as Benfey says, greatly improves the swing of the story, and that scholar may be right also in suggesting that Nârâyana has here, whether intentionally or not, reverted to a still older form of the story. But our author has left in his text clear proof that he had in his mind the story as it occurs in the Pañchatantra for the verse "ekasya duḥkhasya na yâvat," No. 164, has no proper significance in our book. It is the exclamation of the mouse when he finds, that, after delivering the deer, he has now to deliver the tortoise also.

The merchant Vardhamāna was rich, but some of his kinsmen were richer, and he was ill content. For men are rich or poor in their own esteem, according as they turn their eyes on those below them, or on those above them.* He said over to himself various texts, all inculcating the steady acquisition of additional wealth, and in the end yoked his two bulls Sanjīvaka and Nandana to a cart, loaded with goodly wares, and set off for Kashmir. But as they were going over a difficult mountain pass Sanjīvaka stumbled, fell, and broke his leg. Vardhamāna made two reflections: the one, that if man proposes, God disposes; and the other, that the man who never gives in is the man who succeeds. He let Sanjīvaka loose, and went on his way (pp. 46 to 48).†

* Wilkins (Reprint, p. 100) did not understand this verse, and says so. In the suggestion he offers ["neither elated nor dejected, look straight at the work before you"] Mr. Morley has drawn a bow at a venture with little success.

† The story of the Second Book of the Hitopadeśa is found both in the Kathāsaritsāgara of Somadeva and in the Vṛihat-kathā of Kshemendra. The latter is still unpublished. The following and other similar quotations are made from a MS. kindly put at my disposal by H. H. the Maharajah of Kotah. The MS. is unfortunately extremely corrupt, but the quotations will serve to illustrate the relations between the Vṛihat-kathā and our book.

उक्तेति राजतनयं पुनः प्रोवाच गोमुखः ।

* श्रूयतां मधुरा देव कथा चित्तविनोदिनी ॥

दाक्षिणाये जनपदे विबुधव्रातसेवितम् ।

महिलारोप्यनामास्ति पुरं सुरपुरोपमं ॥

वर्धमानकनामाभूत्तत्रातिधनदो वणिक् ।

प्रस्थितो देवयात्रायां स विवेश महावनं ॥

तत्रास्य विषमे मार्गे विदीर्णपदविक्रियः ।

धुर्यो विषण्णो वृषभो वृषाङ्गवृषसन्निभः ॥

याते वणिग्द्वरे लकस्तन्नियुक्तैः स रक्षिभिः ।

वनौषधीवपाहारः कालेन स्वास्थ्यमाययौ ॥

The Second Book of the Hitopadeśa is taken from the First Book of the Pañchatantra, and this introduction is the same in both.

Remarks.

The note of blame attached to Vardhamāna's inordinate covetousness appears to be new; and our author has also, according to his wont, shifted the scene of the story northwards. In the Pañchatantra the merchant (Vardhamānaka) sets out from Mahilāropya on a journey to Mathura. Nārāyaṇa makes him set out from a city of the Dekhan, called Suvarṇā, on a journey to Kashmir. In the Arabic and Greek versions the traveller is the eldest of three sons, who were eating up the family property, when their father rebuked them for their way of living, and bade them go get money instead of spending it. Benfey holds that this detail is no part of the original story, and this is borne out by the fact that it is not given either by Kshemendra or Somadeva, and probably therefore formed no part of Guṇāḍhya's Vṛihatkāthā.

Thus let loose in the forest Sanjīvaka hobbled painfully along for some time on three legs.

Text of the Hitopadeśa. But with plenty of good food, and nothing to do, he was soon himself again, and made the forest echo with his bellowings. A certain lion named Pingalaka, king of that forest, one day being on the way to the river to drink, heard this noise. He had never heard anything like it before, and in great dismay he turned tail without drinking, and went back to his lair, where he stood silent, considering what this might mean. His strange return was noticed by two jackals, Karāṭaka and Damanaka, who had an hereditary claim to the office of chief minister of the lion, but who were at the time in disgrace.* Damanaka asks Karāṭaka what the meaning of it can be. Karāṭaka thinks that is no business of theirs, and had better be left alone, else it may fare with

* Benfey (I, p. 102) says that this trait is wanting in the Hitopadeśa, but that is not so. Compare our Ed. p. 58. The trait is a very characteristic one, and Benfey is probably wrong in rejecting it, on the authority of the Arabic version, from the original story. Somadeva calls the two jackals "ministers."

them as with the monkey who took all that trouble to pull the wedge out. For in Magadha country the writer Śubhadatta was having a temple built. The foreman of the works had driven a wedge into a plank of wood, and left it there, when a herd of monkeys chanced to come by. One of them, urged thereto by his doom, got astride the plank, so that a certain tender part of his body fell well within the rent in the wood, which the wedge was holding open. He then took hold of the wedge, and by dint of great exertions succeeded in pulling it out, upon which the wood closed, and the monkey died. So might it fare with them if they meddled with what did not concern them. Was there not too an officer, the Prime Minister, whose duty it would doubtless be to ascertain the cause of the sovereign's dismay, and to advise him? Let every beast stick to his own department. Had Damanaka never heard of the beating the ass got for taking upon himself, out of zeal for his master, the office of the watch dog. Damanaka would like to hear this story, and Karāṭaka relates it also. In Vârānaśi (Benares) dwelt a washerman named Karpûrapāṭa. He was one night very fast asleep,* when a robber got into the house, perceived by the washerman's dog and donkey, who were both in the court-yard. Much to the donkey's surprise the dog lay quiet. Nor would he stir at the donkey's entreaty. He bade his fellow-servant observe that to give the alarm was his business, not the donkey's, and warned him not to meddle with another's duties. For himself, he was not going to alarm his master, who had treated him very scurvily lately, and was welcome to this experience of what his dog might be worth to him, if he on his part behaved well to his dog. The donkey was much shocked at what he heard, and after severely rebuking the dog he began to bray, and brayed so loudly

* In the original the reason for this is given with a want of reserve which is truly oriental. Wilkins' way of putting it ("Once upon a time, having spent the evening until it was very late in the agreeable company of a young woman, he went to bed fatigued, and slept soundly") preserves the delicacy of the English ear inviolate, somewhat at the expense of the washerman's character.

that his master got up with a stick and beat him well to make him hold his peace* (pp. 48 to 52).

* पीनदर्पाकृतिब्रलो जातः संजीवकाभिधः ।
 निर्जनोपांतसस्येषु स्वच्छंदसुखचारिणि ॥
 उदकार्यं समभ्यायात्पिगलाख्यो मृगाधिपः ।
 वनं यत्केसरिरैवः साट्टहासमिवाभवत् ॥
 स श्रुश्राव वृषस्योग्रशृंगाघातच्छटे तटे ।
 टंकारनादमुखरे हुंकारानिविडध्वनिम् ॥
 श्रुत्वा तदुग्रनिनदं विमर्शस्थगितक्रमः ।
 स तस्यौ फुलरोमाञ्चपीनलाङ्गूलपल्लवः ॥
 करटो दमनश्चैव सचिवौ तस्य जंबुकौ ।
 दूरतश्चित्तसंक्षोभं विलोक्य स्वैरमूचतुः ॥
 पूर्वसंस्कारयोगेन सत्त्वान्मुनिवरेण वा ।
 स्फुरत्येव मतिः प्रायः पशूभवति भारती ॥
 तत्राब्रवीदमनकः सखे किमयमीश्वरः ।
 अदृष्टशब्दमात्रेण क्षोभाकुल इवेक्ष्यते ॥
 तच्छ्रुत्वा धीमतां धुर्यो हसन्करटकोब्रवीत् ।
 निरर्थचिन्तावेशेन किं प्रयोजनमावयोः ॥
 स्युः प्रयोजनकर्तारः सर्वे दुःखस्य भाजनं ।
 अकार्यकृदण्डग्रस्तः कीलोत्पाटीव वानरः ॥
 श्रूयते नगराभ्यासे नवनिर्माणकारिणः ।
 अर्द्धपाटितकाष्ठाराः पुरा स्थपतयो ययुः ॥
 गतेषु तेषु विपुलः कपिसार्थः समाययौ ।
 चलितानेकविन्यस्तस्त्रंभादिनवानामितः ॥
 तत्रैकश्चापलात्कीलां पाटितस्त्रंभमस्तकात् ।
 कर्षन्नुवाच केनायमास्थाने विनिवेशितः ॥
 तस्मिन्नभ्युद्धृते यंत्रकीलके मुष्कपीडनात् ।
 समुद्धाटितरंभाग्रे सहसा निधनं ययौ ॥

The jackals Damanaka and Karaṭaka, with the first of the

Remarks. two stories which Karaṭaka tells to

Damanaka, are taken from the Pañchatantra, and appear in the Arabic version of the original book, as well as in all the versions flowing from that. They are found also in the versions of Kshemendra and Somadeva. It may be noted that our book preserves one remark of Karaṭaka's, which has given some trouble, in what is probably its original form. Benfey (II. p 106) is at some pains to account for and trace Karaṭaka's supposed argument against meddlesomeness, drawn from the fact that his friend and he had store of food. Benfey compares the representations of Reineke Fuchs as sitting on heaps of stored up provisions. But this is not what Karaṭaka says in our book. He reminds Damanaka that they have a specific work assigned to them, that of foraging for food for their master, and adds, as an after-thought, that even this, their proper work, need not give them any present concern, as there is enough over for the day from yesterday's store.*

The second of Karaṭaka's stories, that of the ass who had too much zeal, is not in the Pañchatantra.

Damanaka is not to be persuaded. He is bent on turning the

Text of the Hitopadeśa. lion's uneasiness to his own and his friend's advantage, and confident that

he can do so. In the end he goes, and takes Karaṭaka's blessing with him. The lion receives him cordially, and reproaches him with having deserted the court. Damanaka says that he has come now, because he perceives an occasion in which he may be of some use. Even so mean a thing as a toothpick or an ear cleaner may on occasion be indispensable to a king. At the same time he gives the lion a sermon on the duty of employing servants according to their proved deserts. The lion protests that he never meant Damanaka to absent

* The two quotations Benfey gives refer obviously not, as he seems to take it, to one and the same matter, but to the two parts of the statement, as it stands in the Hitopadeśa. "τὴν ἐφήμερον ἐκαστοτε τροφὴν πορίζομεθα" corresponds to our "पञ्चानामन्वेषणमेवास्मन्नियोगः", and "habemus enim quae volumus, nec nobis deficit aliquid eorum quae nostrae sunt opportunitatis" to our "आवयोर्भक्षितशेषाहारः प्रचुरोस्ति".

himself. He must have listened to some evil-disposed persons. He bids him now speak his mind as his sovereign's Prime Minister. Damanaka asks him why he came back without drinking, and what the cause of his terror is. The king is only too glad to have some one to confide in. Has Damanaka not himself heard that terrible noise? Damanaka has heard it, and admits that there is cause for fear. But he points out that no good minister begins by advising his sovereign to run away, or to fight. A time of trial has come, which will show who his best friends are. If he will reinstate Karāṭaka also in his hereditary office, they two will go and see what can be done. The lion showers attentions on them, and they set out.

On the way Karāṭaka asks Damanaka if he by any chance knows what the noise is, and doubts whether it was wise of them to take in hand a business which they may not be able to carry through. Damanaka laughs, and bids his friend be easy. He knew all about the bull—an animal jackals eat every day—before he went to the lion. Why then, asks Karāṭaka, were His Majesty's fears not at once relieved? Do you imagine, replies Damanaka, that you and I would in that case have been taken into favour again? Besides, a master's fears should never be over lightly relieved. Witness the case of Dadhikarṇa. Karāṭaka had never heard of Dadhikarṇa, and Damanaka tells the story.

The lion Mahāvikrama dwelt on the Arbuda-Śikhara Mountain (Mount Abu). He was much plagued by a mouse, who gnawed the tips of his mane, and whom he never succeeded in catching. At last, reflecting that the proper way to deal with an enemy of this kind is to match him with one of his own sort, he went into the village, and got a cat, whom he took care to feed well. The mouse now kept in his hole, and, whenever the lion heard him stirring, he redoubled his attentions to the cat. Thus he was able to sleep without damage to his mane. But one day the mouse, no longer able to bear the pangs of hunger, came out of his hole. The cat caught him and ate him, and from that day the lion took no more trouble about the cat, who soon wasted away for hunger:

No: a Master's fears must not be over lightly relieved* (pp. 52 to 62).

In the Pañchatantra Damanaka tells the lion a story in illustration of the folly of being frightened at a mere noise. Nārāyaṇa has

Remarks.

rejected this, and substituted another story with the same moral, which however he places later. Kshemendra's lines contain the mere skeleton of the original story. In the Book of Kalilah and Dimnah (p. 13 of the Translation), the ox is represented as bellowing while the lion and jackal are conversing; and the lion, who has hitherto stoutly denied that there is anything the matter with him, is unable to conceal his fear. Dimnah (Damanaka) reminds him of the saying that "a loud voice terrifies a craven heart" and adds the story. "It is said that a certain fox, being very hungry, went and stood by a pool or fountain of water, and found a drum or tabret lying by one of the trees there. As the north wind was blowing, it stirred the branches of the tree, which kept smiting the drum, so that it gave out a great noise. When he perceived that the sound of the drum was very loud and terrible, the greedy creature thought that it contained a quantity of meat and satisfying flesh, went up to it, and began to beat it about, until he rent it. Finding it quite empty and destitute of all fatness, the fox said within himself, It appears that there is no coward but he who has a fat appearance and a loud voice." Benfey (I., 130) has pointed out the probable reason for a change, which is not in itself a very happy one. The conversation between Karataka and Damanaka and the story of the lion and the mouse, form no part of the original narrative, and seem to be due to Nārāyaṇa himself. He had

* निशम्येति वचस्तस्य ययौ दमनकः प्रभोः ।
समीपं संशयस्थाने सदा कालो हि धीमतां ॥
स विज्ञाय प्रभोश्चेतः शब्दमात्रविसंस्थुलं ।
प्राह प्रायो भवत्येव देव शब्दा वनादिषु ॥
मांसपूर्णेति विज्ञाय भेरीमध्वानमथरां ।
क्रोष्टापश्यत्समुत्पात्र पुरा काष्ठं चर्म च ॥

च

Vrihatkathā.

the happy idea of representing Damanaka as aware from the beginning of the unsubstantial character of the danger which threatened the king ; and he has, in accordance with that modification of his authorities, put aside a story, which, in the original narrative, Damanaka tells as much for his own comfort as for that of the king.

Thus talking they came near the bull. Damanaka bade

Text of the Hitopadeśa. Karataka take up his position at the foot of a tree with all the dignity befitting a high official. He himself goes forward to the bull and summons him, in General Karataka's name, to make his election then and there, between leaving that forest and doing homage to its lawful king, the lion Pingalaka. In fear and trembling, Sanjivaka comes to Karataka and asks what he is to do. He is told that he must come and do personal homage to the king. His request for a safe conduct is put aside on the plea that there is really no occasion for such a thing. The tempest that uproots trees spares the bending grass ; and lions war with elephants, not with meaner creatures. They start for the Court. Posting Sanjivaka at some little distance, they go to the king, who asks if they have seen the beast. Damanaka says they have, and that the king's fears were by no means unreasonable. The beast is a huge one. But he has asked for an interview, which should, under proper precautions, be granted to him. And let not the king be afraid of a mere noise. The harlot who had the wit to find out the cause of a sound came to great honour. The king asks how that was. Damanaka tells the story. In the city of Brahmapur it was commonly believed that the place was haunted by an evil spirit called Ghaṇṭākarna (bell-eared). One day a robber running away with a bell he had stolen was killed and eaten by a tiger. The bell he let fall was found by monkeys, who kept ringing it. The inhabitants came upon the remains of the man, heard the bell ; and it seemed to them that Ghaṇṭākarna was angry, and had eaten this man. They all fled from the city. But a certain harlot, thinking over the matter, found out that it was monkeys who were ringing the

bell. She went to the king and undertook to appease this evil spirit, if the king would give her a great reward. The king agreed. And she, first going through some magic ceremonies in the sight of all, entered the forest, taking with her such fruit as monkeys like. She scattered the fruit, the monkeys left the bell for the fruit, and she got hold of it. And all the people honoured her. Thus one ought not to be afraid of a mere sound. Then the two jackals brought Sanjivaka into the presence. And the lion and he became great friends.

One day the lion had a visit from his brother Stabdhakarna, who found out that it was Pingalaka's custom to make over to the two jackals each day what remained of his prey, to be by them eaten, thrown away, or given away, as they thought fit. Stabdhakarna and Sanjivaka remonstrated with Pingalaka on the folly of this proceeding; and in the end the jackals were dismissed from their charge, in favour of the bull, who as an eater of grass would, it was thought, have no temptation to deal dishonestly with the lion's stores. This event increased the affection of the lion and the bull for each other, and much enraged the jackals. It was, however, Damanaka reflected, entirely their own fault, and in such a case lamentation was idle. And he told Karataka the following stories.

One day the officers of king Viravikrama, of Kânchana-pura, were leading out a barber to execution, when they heard a man shouting, "This barber is innocent. I, for having touched Swarnalekhâ, the barber's wife, for having bound herself, the merchant for attempting to steal a jewel—all these suffered for their own faults." The officers asked what this might mean, and the man spoke as follows: Jîmûtaketu, king of Ceylon, has a son, Kandarpaketu. I am he. For, one day, a boatman told me that on the fourth night of the moon there would be visible on the sea a beautiful maiden, seated on a golden couch, playing on a lyre. When the fourth night came, I entered the man's boat, and we sailed to the place. There I saw rising half out of the sea a most lovely maiden, whose beauty so charmed me that I jumped out of the boat to her, and in a moment found myself in a golden

palace ; where I saw the maiden seated waiting for me on a golden couch. We were married, and long lived happily together. But one day she warned me that, while everything else in the palace was mine, I must on no account lay hands on Svarnalekhâ (golden image). One day, being in a merry mood, I touched Svarnalekhâ, and received a kick which landed me right in the middle of Hindustan. That is my story. In the course of my wanderings I came to this city, where I lay one night at the house of a certain cowherd. The master of the house had been carousing with his friends, and coming home late found his wife talking to a well known procuress. He beat his wife soundly, tied her up to a post, and went to sleep. Thereafter the procuress, who was none other than this barber's wife, returned, and induced the woman to keep the assignation she had arranged for her. Untying her, she bound herself in her place. Meanwhile the man woke, and began to rail at his wife. Enraged because he got no answer, he got up and cut her nose off, and then fell asleep. The woman now came back and said to the procuress, What news ? My face is my news, replied the procuress, and picking up her nose went home, while the woman tied herself to the post. In the morning, the man asked his wife if she was disposed to speak now. She replied by asking whether he really imagined that the gods would permit him to disfigure permanently his chaste wife. "The sun and moon, fire and air, heaven, earth and water ; the heart and Yama ; day and night, with morning and evening ; and Dharma, these all are witnesses of a man's actions ?" And she appealed to Heaven, inasmuch as she had been a faithful wife, to restore her nose. The husband got up, saw his wife's face, and fell down and worshipped her. Meanwhile the barber's wife so arranged that in a fit of anger her husband threw one of his razors at her. Straightway she cried out, O ! without the least provocation, he hath cut off my nose ! And away she went to the officers of justice. She also suffers for her own fault, and this barber is innocent. Now listen to my third story. This merchant here had just returned with much wealth to this city after twelve

years' absence. He was spending the night in a house of entertainment, the keeper of which had made a certain image with a valuable gem on its head. The merchant heard of this, and instigated by avarice got up in the middle of the night to steal the gem, when the arms of the figure closed upon him. Hearing him cry the mistress of the house came, and he had to part with all his wealth to her before she released him. He has now joined our party of pilgrims, and he too suffers the consequences of his own misdeeds.

When they had heard all this the king's men did justice. They shaved the barber's wife, drove the cowherd's wife out of the town, fined the keeper of the brothel, and gave the pilgrim back his money* (pp. 62 to 70).

It has been already noted that the story of the monkeys and the bell is peculiar to the *Hitopadeśa*.
 Remarks. Benfey I., 135, would account for it in the following manner : He supposes that the omission of the original story was a feature, not so much of the *Hitopadeśa*, as of the "work which, along with the *Pañchatantra*, formed the

* इत्युक्त्वा स्वामिनं धीमान्ययौ शब्दानुगं शनैः ।
 विलोक्य वृषभं तत्र सोपेक्षमिदमब्रवीत् ॥
 अहो मूढ न जानीषि स्वामिनं पिंगलं हरिं ।
 तत्पादसेवाबाह्यस्य को नु रक्षा वने तव ॥
 तच्छ्रुत्वा शंकितमना भीतःसंजीवकोभवत् ।
 दत्ताभयोथ तेनैव नीतः पिंगलकांतिकं ॥
 स प्रणम्य प्रसादार्द्रदृशा तेन विलोकिताः ।
 कृतकृत्यमिवात्मानं मेने विगतसंभ्रमः ॥
 स कालेनांतरंगोभून्मृगराजस्य सेवकः ।
 आसन्न एव प्रायेण नृपाः कांताश्च सादराः ॥
 तयोर्विश्रंभमालोक्य बाह्यत्वादतितापितौ ।
 क्षुक्षामौ पेततुर्दुःखात्सचिवौ जंबुकौ हरेः ॥

ground work of the *Hitopadeśa*." The author of that unknown work omitted the story, in order to bring the cunning of the jackal into greater prominence, and *Nārāyaṇa* followed him in that. Afterwards some transcriber of the *Hitopadeśa*, who was familiar with the *Pañchatantra*, missing the story and the doctrine it was intended to illustrate, gave us this substitute for it, which he either took from some other book, or himself composed. Benfey's reference to an unknown work which, with the *Pañchatantra*, was the twin source of our book, makes it probable that he took the "other book" to which *Nārāyaṇa* himself refers, in his ninth verse of the prologue to his work, to be a collection of stories similar in kind to the work named in that verse, the *Pañchatantra*. I believe the other book of the verse to be the *Kāmandakīyaṇṭisara*, a work on which *Nārāyaṇa* draws very largely in the second half of his book. I do not therefore see any reason to suspect interpolation in our text of the *Hitopadeśa* here, but believe rather that *Nārāyaṇa* himself made the alterations.

In the *Pañchatantra*, as in the *Book of Kalilah and Dimnah*, the jackals, having ascertained the cause of the noise bring the ox at once to the lion. *Nārāyaṇa* has omitted a story they tell the ox on the way, the moral of which is that he must advance their interests, should he himself find favour with the king.

The visit of the lion's brother, and the immediate cause of the disgrace into which the jackals fell, are also modifications of the original story, due probably to our author himself. In the *Pañchatantra* the lion leaves all business to the two jackals, and gives himself up to the delights of *Sanjivaka's* society. The ox is learned in the *shastras*, and under his guidance the lion puts off his rude and rustic nature, and becomes civilised. The other beasts are not allowed to approach him, and he neglects on principle his old duty of supplying them with the carcases of beasts slain in the hunt. Hence arises general discontent.

Lastly, it has to be noted that, whereas in both books *Dama-naka* tells *Karaṭaka* three stories—connected more or less loosely together—in illustration of the reflection that what has happened is their own fault, and that what they have got to do now is to mend it, instead of wasting time in idle lament, these stories are,

with one exception, not the same in the two books. The exception is the story of the barber's wife and the procuress, which stands third in the *Pañchatantra*, and second in the *Hitopadeśa*. It is one of the best in either collection, and, as Benfey has said (I., 141) has been one of the most favourite and widely spread of any of these old stories. I must refer the curious in the matter to the references which Benfey proceeds to give, noting only in addition, as an interesting illustration of the time and distance over which the story has travelled, the fact that Dryden took the central incident as the plot of one of his plays.

The first of *Nārāyaṇa*'s stories has many parallels in the later literature of the world. I will mention only the story of the Third Calendar in the *Arabian Nights*, and the version of that story which readers of modern English poetry know in Morris' *Earthly Paradise*.

In the same way, continued Damanaka, we are expiating our own folly, and should not waste time in lamentation. The great thing is to keep our wits about us, and devise a remedy. Did you ever hear how the woman got herself out of a scrape with her two lovers and her husband. And he told this story. A certain woman in *Dvārāvātī* had an intrigue with the son of the chief magistrate of the place, as also with the magistrate himself. One day, while the son was with her, the father appeared at the door. She promptly hid the son in a closet and entertained the father. While they were talking, she heard her husband approaching. Without losing a moment she told the magistrate to rush out of the house with a big stick in his hand, as if in a great rage. Her husband, meeting him, came in and asked her the meaning of this, whereupon she told him that the magistrate and his son had evidently had a quarrel about something, for that the latter, flying from his father, had taken refuge in her house, where she had time only to conceal him in her own closet, when the magistrate burst in, stick in hand. She had persuaded the magistrate that his son was not here, and he had gone, as her husband had seen,

in further search of him. She then opened the closet door, and shewed the son.

Karataka asks how they can hope to estrange the lion and the bull, who are now such fast friends. By stratagem, replies Damanaka. For stratagem succeeds where force must fail, witness the serpent that was killed by a crow. In the hollow of a tree there dwelt a cobra, who continually ate the young of a pair of crows, who had their nest on that tree. One day the female crow, feeling herself breeding, said to her husband that she thought they ought to leave that tree, as otherwise they would never be able to rear their young, on account of that vile serpent. But the crow declared he would rid her of the serpent, whose evil conduct he could no longer tolerate. When his wife expressed her misgiving at the result of any encounter between a crow and a serpent, he said that he trusted to his skill rather than to his strength, and asked her if she had never heard the story of the lion and the hare. The lion Durdanta had consented to an arrangement under which the beasts of the forest provided him every day with one of their number for his food, on his undertaking to spare all the others. One day the lot fell on a hare who, as he slowly made his way to the lion, reflected that the time had come to put in practice the political wisdom he had learned, if he was to escape with his life from the plight he was now in. The lion saw him at some distance, and called out to know what he meant by being so late. Please Your Highness, said the hare, as I was coming along I was forcibly detained by another lion, but having given him my word that I would return immediately, I came here to represent the matter to Your Highness. Greatly enraged the lion bade the hare lead him to where this other lion was. Then the hare took him to the edge of a big well, and asked him to look down. Seeing his own image in the water, the lion sprang at it with an angry roar, and thus lost his life. Then the crow told his wife how he meant to kill the serpent. The king's son came there to bathe every morning and when he had gone into the water she should steal the gold chain the prince wore, and put it in the serpent's hole.

The prince's servants, looking for the chain, would find the serpent and kill him. All of which happened as the crow had said* (pp. 70 to 74).

* ततो दमनकः प्राह किं मया मंदबुद्धिना ।
 संजीवसिंहयोः प्रीतिर्विनाशात्मतया कृता ॥
 उपायश्चित्तनीयोत्र जाने तयोर्विभेदने ।
 उपायक्रमसाध्यं यद्वलसाध्यं न तद्ववेत् ॥
 श्रूयते कृष्णसर्पो हि धिया काक्या निहिंसितः ।
 वृक्षमूलाश्रयः सर्पः पुरा वायसपोतकान् ॥
 भक्षयामास तद्दुःखकृशाभूद्वायसप्रिया ।
 गोमायुकः सुहृदृष्टस्तया तामाह दुःखितां ॥
 समाश्वसिहि सर्पेयं विनश्यति बको यथा ।
 कपटव्रतमास्थाय मत्स्यान्प्राह पुरा बकः ॥
 प्रस्तुतो धीवरैर्युष्मद्वधो भ्रातर्महाक्षयः ।
 युष्मद्विनाशे नष्टोहं यूयं वृत्तिर्यतो मम ॥
 इत्युक्ते चकितान्मत्स्यान्क्षार्थं नेतुमुद्यतः ।
 बकस्तान्भक्षयन्कालं स निनाय ययारुचि ॥
 अतिलोभादृतो नाथो मर्कटेन निपातितः ।
 उपायश्चित्तयतां सद्यो वचः श्रुत्वेति वायसी ॥
 जहार राजनिलयात्प्रसभं हेमसूत्रिकां ।
 आदाय स्वकुलायाग्रलभशाखावलंबिनीं ॥
 चकार ददृशुस्तं च नराः सर्पं दुरासदं ।
 विधाय दलशो बाणैर्व्यालमारोहणोद्यतान् ॥
 दृष्ट्वा विलोक्य तान् काकी स्वयं भूषणमत्यजत् ।
 अस्माभिरप्युपायोसौ कर्तव्यो वृषभेदने ॥
 उपायेन हतः पूर्वं शशकेनापि केसरी ।
 अभूत्समस्तहरिणीव्रातसंहारतत्परः ॥
 सिंहस्तत्रत्यसारंगं क्षयार्ता इदमब्रुवन् ।
 प्राणयान्नाकृते स्वाभिन्कोयं सर्वक्षयादरः ॥

The first of these three stories is not in the Pañchatantra, and it is not known from what

Remarks.

source Nārāyaṇa took it. Benfey, I., 163, finds the story, in what seems to him a more primitive form, in Śukasaptati, 26. But he notes that the "stick" of our story is absent there, and, as this stick re-appears in the form of a sword in the Persian and Arabic versions, Benfey with much probability concludes that the author of the Hitopadeśa must have taken a detail, with which he cannot himself be credited, from an older form of the story than that occurring in the Śukasaptati. I give the version of the story found in the Arabian Nights, using for that purpose the very valuable translation of Burton, with one or two slight modifications, for which I shall hope in the present connection to be held excused by my friend the translator.

वारेण प्रेषयामासुरेकमेकं सदा क्षये ।
 एवमस्त्विति सिंहस्य विज्ञाय हरिणा मतं ॥
 प्रेषयामासुरव्यग्रा एकैकं कृतसंविदः ।
 अथ कालेन शशको वारेण प्रेषितो हरेः ॥
 श्रावितस्तत्क्रुधा कालदंष्ट्रापातेन संभ्रमं ।
 आहारकालेति क्रांति क्षुक्षामे कुंजरद्विषि ॥
 गमिष्यामीति सोमच्छच्छशकः कुपितं हरिं ।
 गर्जता तेन पृष्ठोसौ वेलातिक्रान्तकारणं ॥
 अवदद्वरसिंहेन संनिरुद्धोस्मि वर्त्मनि ।
 श्रुत्वेति कोपादास्फाव्य लांगूलं धुतकेसरः ॥
 अवदद्वर्षय कासौ किं मत्तोस्यधिको हरिः ।
 अग्रेसरोय शशको भूत्वा करटवैरिणः ॥
 वैडूर्यस्फुटिकस्वच्छं महाकूपमदर्शयत् ।
 प्रतिबिम्बाकृतिं दृष्ट्वा स्वं तत्राकुलकेसरः ॥
 स कूपमग्नः प्रययौ प्रलयं शशवांचितः ।
 वसतेषु समग्रेषु धीमतां कार्यसिद्धयः ॥

Vrihatkathā.

“Once upon a time there was a man, who was sword-bearer to one of the kings, and he loved a damsel of the common sort. One day he sent his page to her with a message, as of wont between them, and the lad sat down with her and found favour in her eyes. But as the two were thus, lo! the youth’s master knocked at the door. So she pushed the page through a trap-door into an underground chamber there, and opened the door to ~~his~~ lord, who entered sword in hand, and sat down upon her bed. Presently, her husband knocked at the door, and the gallant asked her, “Who is that?” whereto she answered, “My husband.” Quoth he, “How shall I do?” Quoth she, “Draw thy sword and stand in the vestibule, and abuse me, and revile me; and when my husband comes in to thee, do thou go forth and wend thy ways.” He did as she bade him; and, when the husband entered, he saw the king’s sword-bearer standing with the naked brand in hand, abusing and threatening his wife; but, when the lover saw him, he was ashamed and sheathing his scimitar, went forth from the house. Said the man to his wife, “What means this?” and she replied, “O man how blessed is the hour of thy coming! Thou hast saved a True Believer from slaughter, and it happed after this fashion. I was on the house-terrace, spinning, when behold, there came up to me a youth, distracted and panting for fear of death, fleeing from yonder man who followed upon him as hard as he could with his drawn sword. The young man fell down before me, and kissed my hands and feet saying, ‘O Protector, of thy mercy save me from him who would slay me wrongously!’ So I hid him in that underground chamber of ours and presently in came yonder man to me, naked brand in hand, demanding the youth. But I denied him to him, whereupon he fell to abusing and threatening me as thou sawest. And praised be Allah who sent thee to me, for I was distraught and had none to deliver me!” “Well hast thou done, O woman!” answered the husband. “Thy reward is with Allah the Almighty, and may He abundantly requite thy good deed!” Then he went to the trap-door and called to the page, saying, “Come forth and fear not; no harm shall befall thee.” So he came out, trembling for fear, and the husband said, “Be of good cheer: none shall hurt thee;” condoling with him

on what had befallen him ; whilst the page called down blessing on his head. Then they both went forth, nor was that Cornuto nor was the page aware of that which the woman had contrived."

The stories of the crows and the cobra and of the lion and the hare are from the Pañchatantra. They do not call for much remark. Benfey, I., 167, notes that Somadeva omits the former of the two. It will be seen that Kshemendra has it, and that with Kshemendra, as in the Pañchatantra, the crows are indebted to the advice of a friendly jackal for the stratagem by means of which they get rid of their foe. The story has a long descent, ending for us in Rossini's *Gazza Ladra*, and in the German legend of the servant executed for a crow's misdeed, whose tomb, as the writer can bear witness, is shown to this day.

In the story of the lion and the hare the device by which the animals save themselves from the daily terror of the hunt is clearly borrowed from a Buddhist source. See Benfey, I., 61, and compare the *Nigrodha Miga Jātaka* in Rhys Davids' Translation, p. 199. In that birth the Buddha was born as a deer, and he reports himself to have spoken as follows in a conversation between himself and the leader of another herd. "Friend, almost all the deer are being destroyed. Now, though they certainly must die, yet henceforth let them not be wounded with the arrows. Let the deer take it by turns to go to the place of execution. One day let the lot fall on my herd, and the next day on yours. Let the deer whose turn it is to go to the place of execution put his head on the block, and lie down. If this be done, the deer will at least escape laceration."

It will be seen from the next paragraph of our analysis that this story of the lion and the hare is the last but one in the second Book of the *Hitopadeśa*. In the corresponding book of the Pañchatantra, as given in Benfey's translation, there are twenty-one stories in all, of which the present is only the sixth in order. It will be convenient to note here very briefly some of the liberties which our author has here taken with his original. He omits altogether the entertaining story of the weaver as Vishṇu, which Benfey regards as quite the best in the whole book, though he shows some reason for holding that it

formed no part of the original work. It comes before our story of the crows and the cobra, and is Benfey's fifth story, as that is the sixth. His seventh story, that of the crane and the crab, Nārāyaṇa has placed in Book IV. of the Hitopadeśa. His eighth story is our story here of the lion and the hare. His ninth, that of the mouse and the flea, Nārāyaṇa omits. His tenth, that of the blue jackal, will be found in the Book III. of the Hitopadeśa. His eleventh, that of the camel who offers himself up to the lion, is in the fourth book of the Hitopadeśa. His twelfth is the story we have to speak of in the paragraph that follows. Next come the story of the tortoise and the two geese, and that of the three fish, both of which we shall find at the beginning of the Fourth Book of the Hitopadeśa. The remaining stories of Pañchatantra I., do not occur in the Hitopadeśa.

Damanaka sows distrust between the lion and the bull by telling the lion privately that the bull is aiming at the crown, and the bull privately that the lion intends to eat him. *When the lion observes that, even if Damanaka's story is true, there is no reason why he should proceed to extremities with an old friend, inasmuch as a lion can have nothing to fear from a bull, Damanaka tells his master how a feeble partridge once got the better of the mighty sea. There were two partridges living on the sea-shore. The wife, feeling that her time had come, asked her husband to find a safer nest for her, as she feared that the sea might rise and carry off her eggs. But the husband swore that if the sea attacked him in his own house the sea should suffer for it. His wife laughed, and said, my dear, there is a great difference between you and the sea. But in the end she yielded and laid her eggs on the beach. As she had feared, the tide carried them away. Then the partridge laid his case before his brother birds, who carried it to Garuḍa, king of birds and messenger of Vishnu. Garuḍa told it to Vishnu. Then the Lord of Life and Death issued his orders to the sea. And the sea obeyed, and restored to the partridge her eggs.

In the end Damanaka's calumnies are effectual, and the lion kills the bull (pp. 74 to 86).

The story of the birds and the sea is, as has already been noted, in the Pañchatantra, but there
Remarks. Damanaka tells it to the bull when he sees that Sañjīvaka is bent on fighting the lion. So also in the Book of Kalilah and Dimnah, Translation, p. 48.

BOOK III.

War.

The goose Hiranyagarbha was king of all water birds in Karpûradvîpa. As he sat one day on his throne of lotus leaves surrounded by his courtiers, the crane Dîrghamukha arrived from foreign parts. The king asked him what the news was. And he replied Sire, great news. I have been on the Vindhya hills in Jambûdvîpa, in the territories of Chitravarṇa, king of the peacocks. There I was set upon by his people because I maintained the superiority of Karpûradvîpa over their country, and advised them to emigrate, whereupon they grew exceedingly angry. A wise man will not offer advice to fools. And Dîrghamukha told the story of the birds and the monkeys. On the banks of the river Nerbudda there is a large Śālmālî tree, where dwelt certain birds. One day, when the sky was thick with clouds and falling rain, these birds looked out from their nests, and saw a troop of monkeys shivering at the foot of the tree. The birds called out, Oh monkeys! why don't you invent something to protect you from the rain? We build ourselves nests with straws collected with nothing else but our bills. How is it that you, who are blessed with hands and feet, yield to such sufferings? This very much enraged the monkeys, and so soon as the rain was over they scrambled up the tree, destroyed all the nests, and threw the eggs down on the ground. No, a wise man will not offer advice to fools. Well, what next, said Hiranyagarbha. They asked me who made you king, Sire; and I in anger asked by whom the peacock, Chitravarṇa, was made king. Then they attacked me, and I thought it a suitable occasion to display my valour. The king laughed here, and asked the crane if it was the part of a wise man to engage in such an unequal contest. Moreover it was clear that he had got into this scrape by not holding his tongue. Had he never heard the story of the ass in the tiger's skin? A washerman, finding that his old donkey could do no more work, sewed him up in a tiger's skin, and let him loose in the neighbouring

fields. All who saw him fled ; the ass grazed at will. But one more hardy villager, donning armour made of an ass's skin, and crouching down on all fours with bow and arrow in hand, lay in wait for this tiger, who was ravaging his fields. The ass took this to be a female of his own kind, and brayed a welcome to her. Upon which the man, recognising the ass by his bray, slew him.

So ended the king's story, and the crane went on with his account. The birds then all pecked at me and jeered at Your Majesty's claims to sovereignty. They told me the following story. A troop of elephants, much distressed for want of water, had come to a pool on the banks of which dwelt a great number of hares. These poor little creatures were being trodden to death by the thirsty elephants, when a certain clever hare bethought him of the following stratagem. Going to the top of a high rock, he called out to the leader of the herd, and proclaimed himself a messenger from the Lord Moon, who, as all the world knows, has a hare for his emblem.* The God had appointed the hares of this place guardians of the lake, and was wroth at the injury being done to them. Let the elephants desist, or rue the consequences. In fear and trembling, the leader protested that this had been done by him and his tribe in ignorance. The hare led him to the pool, showed him there the image of the Lord Moon trembling with anger, and obtained forgiveness for him, as for one who had sinned in ignorance. Then the leader with his herd departed, and the rabbits lived in peace. Having told me this story the birds took me before their king. When the courtiers of Chitravarna heard of Karpûradvîpa, and of your Majesty as king of that place, one of them, a parrot, said that this place Karpûradvîpa must be held to be included in Jambûdvîpa, and was therefore part of the dominions of their king Chitravarna. To which I replied that, if talking were a method of annexing territory, I should claim for my Lord sovereignty over Jambûdvîpa. Let that matter be put to the proof of war. Go, said Chitravarna, bid your king be ready. But I asked him to send also his own

* The English man in the moon is a hare in Sanskrit.

herald, and, after considering whom he should send, the king bade the parrot go. The parrot refused to travel in my company, and told the king two stories of the danger of associating with villains. A traveller one day lay down to rest in the shadow of a great tree, but, as his sleep continued, the shadow of the tree moved slowly from off his face. Noticing this, a goose who lived with a crow upon that tree spread his wings, and shaded the traveller, who lay in sweet sleep with his mouth open. Then that wicked crow, unable to endure another's happiness, fouled the traveller's mouth, and flew away. But the traveller, rising in wrath, took his bow and shot the goose, as the apparent author of that evil deed. So much for living with a villain. Nor ought one to go a journey with a villain. For a crow and a quail once went on a pilgrimage together. They came upon a shepherd boy carrying a bowl of curds upon his head. The crow ate the curds. The boy put the bowl down and looked up. He saw both birds, but the crow was able to escape him, while the quail being a slow bird, fell into his hands and was killed. I said, Brother parrot, why do you speak thus? I will honour you as I honour his Majesty here. But the parrot said, kind words from a villain were as portentous to him as flowers out of season. That I was a villain was obvious from the way in which I had stirred up enmity between those two kings. And, added the parrot, I cannot shut my eyes, as the wheelwright did, to an evil deed done before my face. The king asked how that was, and the parrot related the following story. A certain wheelwright had long suspected his wife of infidelity, and determined to put the matter to the proof. Giving out that he was going to another village, he turned back secretly, and hid himself below his bed. Meanwhile his wife had sent for her lover, and they two sat down upon that bed. But after a little the wife felt that something was below the bed, and conjectured that her husband was there. She was much put out. Noticing this, her lover asked her what the matter was, and she told him that the lord of her life had gone that day, and the

village, so full of people, was to her as a desert. And the lover said, Do you really care so much for this wheelwright of yours, who every day calls you evil names? Ah, fool, cried she, what is this thou sayest? Know that the good woman smiles on her husband even when he reviles her, and looks angrily at her. And is not heaven reserved for the faithful wife? The husband is the woman's chief ornament. I may consort with you from time to time, as I would eat betelnut and areca flowers. But he is my master, to dispose of me as he pleases; to kill me, or to give me to the Gods and Brahmans. In short, I live in him, and when he dies I shall die with him, and so enter with him the heavenly regions. And, when he heard all this, that wheelwright rose up with the bed on his head—the man and woman still upon it—and rushed through the village exclaiming, Ah! happy I, who have such a virtuous and affectionate wife.

Accordingly, went on the crane, I came away, and the parrot is coming after me with Chitravarna's message of war. Verily, said now Chakravāka, Hiranyagarbha's minister, this crane has truly advanced Your Highness' interests in foreign parts! Possibly, replied Hiranyagarbha, but let us rather consider what is to be done now. And they two withdrew themselves from the observation of the other birds to a retired place, where they might consult in safety (pp. 86 to 98).

Remarks.	The Third Book of the <i>Hitopadeśa</i> corresponds generally with the Third Book of the <i>Pañchatantra</i> , and in particular <i>Nārāyaṇa</i> continues to draw on the older book for most of the stories with which the main narrative is embellished. But the two books differ as much as they resemble each other. As far as the main narrative goes, the difference is indeed greater than the resemblance. "The combatants are not the same; the occasion of strife is different; the development of the plot distinct: in brief, almost the only detail in which the two books agree is that the fortress of the geese is set on fire through the treachery of the king of the crows, called in both books <i>Meghavarna</i> . In the <i>Hitopadeśa</i> , too, the geese are able to take refuge in a pond" (Benfey I. 414).
----------	---

I believe that it can be shown from the *Hitopadeśa* itself that in his version of the plot *Nārāyaṇa* is not deserting the *Pañchatantra* for another unknown book, but is, with the *Pañchatantra* still before him, making, more or less skilfully, such modifications as seem to him to be required by his own plan. To prove this I must give as brief a sketch as may be of the original story. The owls and the crows are at war, and the owls have, for the moment, got the better. The king of the crows calls a council: and his five ministers advise him in turn to yield, to go on fighting, to retire for the time, to shut himself up in his fortress and wait, and to make overtures for an alliance on equal terms. By the advice of *Sthirajīvin*, an old minister of his father's, the king rejects these counsels one and all, and determines to have recourse to stratagem. But first he asks and learns of *Sthirajīvin* why it is that there is perpetual enmity between the owls and the crows. Long ago the birds met to choose a king, and the choice fell on the owl. The coronation ceremonies of this blind bird were all but completed, when the crow came flying by, and on hearing what his brethren were about, made mock of them. They had the bird of *Vishṇu* for their king. What could this miserable owl do for them. They might say, as indeed they had said, that *Garuda* had too much to do in heaven to attend to their interests, but his mere name was enough. And the crow told the story of the hare and the elephant. In the end the birds thought better of what they were doing, and with one accord flew up into the air, leaving the old owl sitting on what was to have been his throne, and calling out for the anointing oil. Since that day there had been war between the owl tribe and the crows.

The stratagem adopted is as follows. The crows fly away leaving *Sthirajīvin*, whom they have previously by his own desire grievously maltreated, half dead on the field. The owls sally out and find him. He tells their king that he has been treated thus because he advised his own sovereign to yield. Debate is held as to what is to be done with this half-dead crow, and in the end, in spite of the urgent remonstrances of a wise minister owl, he is taken into favour. He is permitted to put material for a nest together at the door of the fortress. By

night he goes to his master's camp. The crows return with him, each carrying in his bill a lighted brand. The newly begun nest is set fire to, and the owls are all burned in their fortress before they well know what has happened.

This is the old story. That which Nārāyaṇa has substituted for it hangs in itself well together; and he has skilfully enough rejected a great deal of the original matter, which was not necessary for his purpose. But his hand, or his interest in this work, is failing in the third and fourth books (the latter is in great part a mere string of dreary quotations from the Kāmandakīyanīṣāra) and there are several bits of bad workmanship in his 'joinings.' The most conspicuous is the way in which the story of the hare and the elephant is introduced. It stands in its appropriate place in the Pañchatantra: it has nothing whatever to do with its context in the Hitopadeśa. A similar observation applies to the third of the parrot's stories in our book, that of the wheelwright and his wife. In the Pañchatantra the folly of the owls, who take into their confidence a well-known foe, is fitly and forcibly compared with the amazing stupidity of the hero of that tale. In the Hitopadeśa the parrot, who has already told two stories, relates this one, also in illustration of nothing more *apropos* than the folly he would be guilty of, should he fail to recognise a villainy, which is after all not very apparent.

The story of the birds and the monkeys is from the first book of the Pañchatantra; the story of the donkey in the tiger's skin from the fourth. The stories of the traveller, the goose and the crow, and of the crow and the quail, are peculiar to the Hitopadeśa.

The minister began by suggesting that the crane had done this at the instigation of one of their own officers, anxious, for some private purpose, to embroil his king with a foreign foe. But the king again recalled his minister to the matter on hand. And the minister then pointed out that the first thing to be done was to send a spy, or rather two, one of whom might bring back a report. As they are deliberating word is brought to them that the parrot has arrived and stands at the gate. By the king's

command he is conducted to an apartment prepared for him, and promised an audience afterwards. Meanwhile the king sends for his Commander-in-chief, a "sârasa" bird, and bids him prepare a fortress. The Sârasa tells the king that the fortress is ready, and that all that is necessary is to stock it with provisions. While this is going on, the doorkeeper again approaches the king, and announces the arrival from Ceylon of a crow named Meghavarṇa with his retinue. The king is inclined to receive the crow, as being a wise bird and an observer of things, but the minister is averse to this. The crow is a land bird, and they are water birds, and the fool who abandons his own people, and clings to strangers, is likely to fare as did the blue jackal. How was that? said the king. And Chakravâka told this tale.

This jackal fell one night into a dyer's vat, and was quite unable to get out. But, when the dyer came in the morning, the jackal feigned himself dead, and the dyer lifted him out, and, carrying him to some distance, threw him away. Then the jackal got up and escaped. But he was dyed the colour of indigo. He had the happy thought of calling his brother jackals together, and informing them that the goddess of the wood had chosen him to be their monarch, and with her own hands had anointed him with the juice of certain herbs which had turned him blue. The jackals, misled by the imperial colour, acknowledged him as their king, and his sovereignty was gradually accepted by all the other beasts of the field. In the early days of his reign he chose his body-guard and his more immediate attendants from among his brother jackals. But when his court began to be thronged with tigers, lions, and the like, he despised and neglected them. Whereupon the jackals hit upon this expedient to revenge themselves. Being all assembled in court at a given moment they set up a simultaneous yell. Taken by surprise the king yelled in concert with them, and the greater beasts of the field, discovering that their monarch was no better than a jackal, set on him and slew him.

Hiranyagarbha is not daunted by this tale, and insists on receiving the crow. And this latter is present when Chitra-

varṇa's ambassador the parrot is at last received in open court. There the parrot summons Hiranyagarbha to come and do homage to Chitravarṇa, if he has any further occasion for life and fortune. Enraged at this, Hiranyagarbha asks if there is no one present who will rid him of this impudent knave. The crow starts up, and is ready to kill the parrot on the spot if the king will but give the word. But Chakravāka saves his master from the infamy of slaying an ambassador, and the parrot is allowed to go in peace. He takes back such a report to his master of the beauty and resources of that country that Chitravarṇa no longer hesitates to invade it. He listens to all that his minister has to say with regard to the proper conduct of the expedition, waits for the auspicious moment selected by his astrologer, and then sets out.

Hiranyagarbha heard of his enemy's approach from his spy, who told him also that there was a traitor in his camp. His Minister thought that must be the crow; but to the king that seemed inconsistent with the crow's zeal in his service: and when the Minister reminds him that the crow is after all a stranger, the king tells him this story of a stranger's zeal.

Long ago I was in love with the goose Karpûramañjarî, daughter of the royal gander Karpûrakeli, who dwelt in the pleasure lake of king Sûdraka. One day the doorkeeper told the king that there stood without a certain Rajput, called Vîravara, asking service. The king saw him, and asked him what pay he wanted. He asked five hundred gold coins a day. What is the number of your retinue, asked the king. Three, replied the Rajput, my two arms, and my sword. You ask too much, said the king. But his ministers recommended him to give the man a trial, and the king took him into his service. His office was to stand, sword in hand, at the door of the king's chamber. One night the king heard a noise as of a woman weeping bitterly, and sent Vîravara to see what this might mean. Afterwards, reflecting that he should not have sent his servant alone on an errand which might lead him into danger, the king took his sword, and went himself in the direction of the noise. Now Vîravara had come to where he found

a beautiful woman weeping very bitterly ; and to his enquiries she answered that she was the Fortune of king Śūdraka. Long had she lived happily under the shadow of his arm, now she must depart ; therefore was she weeping. Vīravara asked if there was any means by which she might be detained, and the goddess answered, that if Vīravara would take his own son and make an offering of him, she need not go. Vīravara went to his house, roused his sleeping wife and son, and told them what had happened. And the three resolved to make this great sacrifice for their master's sake. But, when he had slain his son, Vīravara said, Now I have paid my debt to the king, and have lost my son, why should I live ? And he killed himself. Upon which his wife, unwilling to survive her husband and son, also killed herself. The king saw all this and said to himself, Insects like me are born and die, but there never has been nor will be in this world one like unto this man. And in despair he was about to kill himself, when the goddess appeared to him, and bade him hold his hand, inasmuch as the fortune of his house was again secure. But the king besought her to take what of life remained to him, and to reanimate with it those dead bodies. Pleased with his noble generosity the goddess granted more than he requested. She dismissed the king in peace, and then restored the faithful servant, his wife, and son to life again. Next morning Vīravara was on guard as before. The king sent and asked him if he had discovered who was crying. Vīravara replied that he had found her, but that so soon as he had seen her she had become invisible. And he knew no more. The king marvelled at the magnanimity of the man, and in open court told the whole story, and bestowed upon Vīravara the kingdom of the Carnatic.

Such, concluded Hiranyagarbha, was a stranger's zeal, for strangers too, like other men, are good, bad, and indifferent. The minister says that Hiranyagarbha cannot rely on his brother monarch's good fortune in such a case, and tells the story of the barber and the beggar. Chūdāmaṇi in Ayodhya, a Kshatriya, had long worshipped Śiva in the hope of obtaining wealth through his favour. One night Śiva sent a vision to him in

which he was directed early on the next morning, after getting himself shaved, to take a stick in his hand, and conceal himself in his court-yard. A beggar would enter, whom he was at once to kill with his stick, when the beggar would turn into a pot of gold, that would yield sufficient to keep him in comfort for the rest of his life. Now all this happened as the god had promised. But the barber, who had been sent for according to the vision, saw what was done, and concluded that this was a new way of obtaining treasure. He tried the experiment himself, with the result that he was executed for murder.

The king thought this was about enough of old stories, and declared it to be his royal will that the crow should remain unmolested. If it were true that Chitravarna was at hand, what had they better do?

On the advice of Chakravāka, the Sārasa and other generals of Hiranyagarbha attacked the forces of the enemy while on the march, and threw them into great confusion. Chitravarna was much cast down at this, and turned to his minister for counsel. Dûradarsî told the king it was his own fault, as he had not listened to his advice. But when the king folded his hands, accepted the blame, and besought the minister to say how he might get back with the remnant of his army to his own country, Dûradarsî confidently promised success in their original enterprise to his now submissive master. He would bring him home in safety, but not before they had taken the castle of the enemy. Let him at once invest the fort. Word was brought to Hiranyagarbha that his enemy, though reduced in numbers, was about to invest his fort. What is to be done now, said the king? Let the army, replied the minister, be divided into good and bad, and let presents be made to all according to their deserts. The king stumbles at this last advice, and asks if he ought not to hoard his treasure against accidents. But the minister tells him that to hoard treasure against accidents may be a sure way to lose it. His reliance now must be on a thoroughly contented soldiery.

The crow now bustled up and asked leave to make a sally. Not so, not so, said the minister, if we are to go outside and

fight, why did we take shelter in a fort? Let them stay where they are. Outside the water the crocodile is helpless. Outside the forest the lion is as the jackal. Afterwards Hiranyagarbha went himself down to the gate, and witnessed the fight. Next day Chitravarṇa reminded his minister of the promise he had made. Dūradarśi whispered something in his king's ear. And next morning, when the battle had begun again at all four gates of the city, the traitor crow and his followers set fire to the houses in the fort. A cry rose that the place was taken; hearing which, and seeing the houses behind them in flames, the troops of the royal goose plunged into the lake, since a good soldier knows when it is the time to fight, and when to run away. Hiranyagarbha himself, being a slow walker, was overtaken by Chitravarṇa's general, the cock. Seeing this he said to his Commander-in-Chief who was with him, Sārasa, when I am dead you must not kill yourself. You can escape, go make my son king. The Sārasa replied, Sire, not so. May the king still flourish so long as the sun and the moon shall endure. I am captain of this castle. If the enemy are to enter, it shall be over my body. The cock now aimed a blow at the king, which the Sārasa intercepted: and, covering his master with his own body, he pushed him into the water, and himself engaged the cock. Him he slew, but a moment afterwards fell, covered with wounds; and Chitravarṇa entered the castle, looted it, and marched back to his camp (pp. 99 to 127).

Further comparison of the narrative here with that in the

Remarks.

Pañchatantra strengthens the impression that Nārāyaṇa's ac-

✓ count is merely an unskilful adaptation of the book which has hitherto served him as a model, and is not to be traced to any independent source. In our story the crow king, with, as will appear, no adequate motive for his treachery, drops from the skies, so to say: and Hiranyagarbha's folly in receiving the crow with all his retinue into the fortress is without anything to palliate it. The stories too, told by the way, in this and the following book of the Hitopadeśa, have a bearing on the question we are considering. If the discrepancy between the two books

were due to the fact that Nārāyaṇa, for the purpose of the war between the two tribes of birds, preferred to follow another authority than the Pañchatantra, we should expect to find that the stories were, in great part at least, either from the corresponding book of the Pañchatantra, or from a source outside of that book altogether. The fact is that, of the ten stories in the Third Book of the Hitopadeśa, two are from the Third Book of the Pañchatantra, three are, so far as we know, peculiar to the Hitopadeśa, and the remaining five *are from other parts of the Pañchatantra*. It has to be added that the two stories from the Third Book of the Pañchatantra represent no less than fifteen that are found there. The hand of the "redactor" is, I think, clearly visible here, alike in what Nārāyaṇa accepts, in what he rejects, and in what he substitutes for that which he rejects. ✓

Turning to the stories now before us, that of the blue jackal is from the First Book of the Pañchatantra. The story of the servant who offered up his own son for his master's sake—one of the best told in our book—is peculiar to the Hitopadeśa. Benfey finds its source in one of the Buddhist Jātakas. "Buddha was born as Asadriśa, son of Brahmadatta king of Benares. He should have succeeded to the throne, but waived his claim and was content to be his brother's minister. A Kshatriya calumniated him, and he had to fly. He went to the palace of king Sāmānya, and, standing at the door sent in to ask if the king had need of the service of a good archer. The king asked how much pay he wanted. He demanded 1,000 man-suras daily, and the king agreed. The other servants took offence, but Asadriśa makes a wonderful shot with his bow which fully justifies his pretensions. The rest of the legend has no connection with our story (Benfey I, 415, from Spence-Hardy's Manual of Buddhism, 114)." For the main incident in our story, which is no part of the Jātaka, Benfey, after noticing the versions in the Vetālapañchavinśati, &c., &c., compares a familiar class of stories in which a faithful servant delivers his master by the sacrifice of a life dear to him. It is difficult to say whether the resemblance amounts to proof or probability of an historical connection. The main idea meets us in many literatures. The English reader need not be reminded of the sacrifice demanded of Abraham. ✓

BOOK IV.

Then Hiranyagarbha said, Who was it threw fire into our fort? Was it a stranger or a traitor subject? Chakravâka replied, Sire, the crow and his retinue have disappeared. It must have been their doing. The king thought for a moment and said, This is my evil star. The minister said, When a man falls into calamity he curses his evil star. He has not the wit to see that it is his own doing. He who despises the advice of friends who wish him well will perish, as did the foolish tortoise, when he fell from the stick. How was that, said the king; and the minister told the following story.

The lake Phullotpala is in Magadha country. There lived two geese with a tortoise, who was their friend. One day the tortoise heard some fishermen say that next day they must fish in this lake. He told his friends, and asked what he was to do. The geese said, We will think about that to-morrow. Not so, said the tortoise, my calamity is near. Mr. Provider-against-a-Future-Evil, and Mr. Coolhead lived happily. Mr. What-will-be-will-be perished. The geese asked how that was, and the tortoise told the following story. Formerly in this very lake three fish heard fishermen like these say the same thing. One of them, whose name was Mr. Provider-against-a-Future-Evil said, I will go to another lake, and he went forthwith. The other, whose name was Mr. Coolhead said, No one can exactly foresee the future: a wise man will act when the emergency has arisen. The merchant's wife hid her lover before her husband's face. The third fish, called Mr. What-will-be-will-be, asked how that was, and Mr. Coolhead told him this tale. There was a merchant called Samudradatta, in Vikramapura. His wife Ratnaprabhâ had an intrigue with one of his servants. The merchant came in one day and found her kissing him. Then that abandoned woman ran up to the merchant and said, Husband, this fellow is a great rogue. I have just detected

him stealing our camphor by smelling his mouth. The servant said, Who is going to stop in a house where the mistress is constantly smelling the servants' mouths? And the merchant had great difficulty in persuading him to remain in his service.

So I shall act when the emergency comes. But Mr. What-will-be-will-be said to himself, What is to be is to be, and what is not to be is not to be. This is the medicine that cures care: why not drink it? The fishermen came, and Mr. Cool-head with a great jump got into deeper water. Mr. What-will-be-will-be was caught and killed.

So, went on the tortoise, you must help me to get to another lake. How are we to do that, said the geese. You must, said the tortoise, take hold of the two ends of a stick which I shall catch in the middle, and so you will be able to carry me through the air. Good, said the geese, but think what may result from this. For a wise man in contriving an expedient does not leave accident out of sight. Because he did that, the foolish crane saw his children eaten before his face. The tortoise asked how that was, and the geese told him this story.

There is in the north a hill called Gridhrakûta. There, on a certain tree, lived some cranes; and at the foot of the tree lived a serpent, who used to eat their young ones. By the advice of an old crane, the birds got a lot of fish, and spread them in a line from a mungooses' burrow. The mungooses, attracted by the fish, followed the line until they came to the foot of the tree, where they killed the serpent, and then mounted the tree and killed the young birds. Now, if we carry you along as you propose, the people below will certainly call out at the sight, If you say anything you are certain to be killed. You had much better stay where you are. But the tortoise said, Am I a fool? I will not say anything. So they did as he requested. Then some cowherds, seeing the tortoise being thus borne through the air, ran after him, and spoke among themselves. One said, If this tortoise falls, we will cook and eat him here. Another, No we will take him home. Upon this the tortoise, full of rage, forgot his vow and called out, You shall eat dust first. But, as he spoke, he fell and was killed (pp. 128 to 132).

For the very slender plot of the Fourth Book compare our remarks on Book III. The whole of it is evidently due to Nārāyaṇa.

Remarks.

Of the four stories above, three are from the First Book of the Pañchatantra. The story of the merchant's wife, told with great humour by our author, is peculiar to the Hitopadeśa. Nārāyaṇa may have invented it, as he was well able to do, or may have borrowed it as Benfey suggests from some collection of stories illustrative of women's craft. The story of the foolish tortoise has been connected with Æsop's fable to the same effect (Weber in *Indische Stud.* III., 339, referred to by Benfey). Benfey also refers to a Buddhist Jātaka in which mention is made of the flight through the air of the Kokila king seated on a stick, the two ends of which are borne by two flying attendant birds. In the story of the three fish* Nārāyaṇa has followed the more correct form, which Benfey tells us is that of most MSS. of the Pañchatantra known to him. In the Edd. (e.g. Kielhorn, p. 68) the second fish goes with the first to another pool. The story is in the Mahābhārata, XIII., 4889 fg. (Benfey). With regard to the story of the cranes and the serpent, it has to be noted, that in the Pañchatantra the unfortunate expedient to which the cranes have recourse is suggested to them by a treacherous jackal, who has no love to the serpent, and wishes also to see the race of the cranes rooted out. Benfey, I. 279, shows reason for holding that the Hitopadeśa is here true to the original form.

As Hiranyagarbha and his minister were thus talking their spy

the crane came in and confirmed the suspicion that the calamity was due to

the crow. The crane was in Chitravarna's court when the crow came there to boast of his service and claim his reward.

What ensued is thus related by the crane to Hiranyagarbha.

The king was at first minded to make the crow viceroy of

Karpūradvīpa, but his minister strongly objected. Place a

mean man, said he, in high place, and he will seek to injure his

master, as the mouse sought to kill the sage who had made

* In Wilkins' Translation, Reprint, p. 229, "I will sink deep in the water," &c., should be "I will go to another lake," &c.

him a tiger. How was that, said Chitravarna. And the minister told this tale.

The sage Mahatapas lived in the forest of Gautama. One day he picked up a little mouse that had fallen from the mouth of a crow, and reared it. Observing it afraid of a cat he by his sacred power changed the mouse into a cat. The cat was afraid of a dog, and he made it a dog. The dog was afraid of a tiger, and he made it a tiger. All the while the beast was to the sage the little mouse whom he had saved from death. But the tiger was annoyed because all the people who came to visit the sage pointed him out as the mouse whom the holy man had turned into a tiger. And he said to himself, As long as this fellow lives people will not forget my former state. So he went about to kill his benefactor. But the holy man knew what was in his heart and straightway changed him to a mouse again.

Moreover, Sire, went on the minister, you will not find it easy to do this. Let me tell you another story.

In Malwa there is a lake called Padmagarbha. An old crane who lived there, unable to fish for himself as formerly, was observed by a certain crab, from some distance, standing with a very dejected air. The crab called out to him to know why he stood there and did not fish for food. The crane said that he had overheard the conversation of some fishermen who were coming to empty that lake. His dejection and inaction were due to the reflection that his means of sustenance were about to be thus attacked. His death must follow. Why should he trouble himself about food for that day. The fish in the lake heard all this, and resolved that in so great an extremity it might be proper to consult their natural foe. They asked the crane what they should do. He offered to carry them, one by one to another lake, and the foolish fish consented. Then that wicked crane ate the fish one by one. Afterwards a crab asked to be carried to the place of safety. The crane had never tasted a crab, and, taking up this one with care, he carried him ashore. The crab saw that the ground was strewn with the bones of the fishes the crane had eaten. And he said to himself, Ah, I am

lost ! Good, now let me play the man ! So thinking, when the crane stretched out its neck to kill him, the crab cut his neck in two with his claw. Thus the crane, who might have gone on eating fish for an indefinite period, perished because he could not resist the temptation of crab's flesh.

Well, said Chitravarṇa, the fact is, I thought that if I made the crow king here, he would send me lots of nice things from this country, which I might enjoy in my own home on the Vindhya hills. Dūradaśī laughed at this, and said, Sire, the man who rejoices in plans of that kind will come to grief as the Brahman did with the broken pots. The king asked how that was, and the minister told the following story.

In the city of Kotah there was a Brahman called Devaśarma who was one day with others of his kind presented with a pot of rice. He went to a potter's shop with it, and throwing himself down began to think, as follows: I will sell this dish for ten copper coins. With these I will start a trade in pots and pans which will in the end yield me a lakh. I will then marry four wives, and will choose the youngest and the handsomest for my favourite. The others will of course be jealous, but if they give any trouble I will take a stick and beat them thus. When he came to this part of his daydream, he took his stick and with it broke all the pots in the potter's shop. Whereupon the potter rushed forward and turned him out of the shop with much railing.

The king abandoned his first design and asked the minister what he should do. Did you take this castle by your own valour, or by my contrivance ? said the minister. By your contrivance, said the king. Well then, if you take my advice you will make peace and return home. The rainy season is approaching, and if we are attacked then, we may find it very difficult to get home. We have taken the enemy's castle, and got great fame. Let us now make peace on our own terms and return to our country (pp. 133 to 139).

The story of the mouse and the sage bears a certain general resemblance to a story in the Third Book of the Pañchatantra, which

Remarks.

however differs widely from it in detail, and is told with a very different purpose. As the owl is leading the treacherous crow into their fortress he makes entreaty to their king to be allowed to mount the funeral pyre, that he may be born again as an owl, and as an owl take vengeance on his former associates. The wise minister* sees through this pretence of implacable resentment, and asserts that a crow, even though born again as an owl, must remain a crow at heart. And he tells appropriately the story of the mouse turned maiden, who when she was grown up could find in heaven and earth no fitting mate but another mouse, and who accordingly had to be made a mouse again.

The story will be found in Bühler's Ed., Book Four, p. 20 fg. It is one of three stories which in many MSS. of the *Pañchatantra* are transferred from the Third to the Fourth Book. Benfey regards them all as interpolations in the Fourth Book, chiefly on the ground that the Arabic Translation knows of only one episodic story in what corresponds in it to the Fourth Book of the *Pañchatantra*. Compare Book of *Kalilah* and *Dimnah*, pp. 158 to 168. Without going further into the subject I may draw attention here to the extremely awkward way in which the story is introduced in the Fourth Book of the *Pañchatantra* as, along with its appearance in our part of the *Hitopadeśa*, confirming Benfey's conclusion.

"This story so exactly resembles in all essential points the Greek fable of the cat who fell in love with a man and was changed by Aphrodite into a maiden, but on seeing a mouse could not resist the impulse to run after it, and was therefore changed by the goddess to a mouse again, that it is impossible to deny an historical connection between the two" (Benfey, I. 375, with a reference to Weber's *Indische Studien*, III., 345). A parallel to the story as it stands in our book Benfey finds in the *Mahābhārata*, XII., 4254 fg., where, however, for the mouse we find a dog substituted.

The next story, that of the crane and crab, is a well known Buddhist one. See Rhys David's *Buddhist Birth-stories*, p. 321, and for the Buddhist moral of the tale, which can hardly be

* The Laocoon of the tale. Are we to recognise the Trojan Horse in the crow?

coeval with the story itself,* the same writer's Hibbert Lectures, p. 121. Nārāyaṇa took it from the Pañchatantra, where it is inserted in the story of the crows and the snake. Benfey, I., 167, points out that it is somewhat awkwardly introduced in the Pañchatantra. The crows have gone to the jackal for advice, and the jackal begins by recommending them to have recourse to cunning, then tells this story. In the Arabic versions the male crow (raven : compare Book of Kalilah and Dimnah, p. 24) tells the jackal that he is minded to attack the serpent in his sleep and pick out his eyes. This story is told to dissuade the crow from violent counsels. It will not escape notice that in the Hitopadeśa the awkwardness is increased ten-fold. The king wishes to elevate the traitor crow to the throne of Karpūradvīpa). The minister objects and aptly tells the story of the sage and the mouse. Then adds, Moreover, Sire, you will not find it very easy to do this. The crane after feasting on fish of all kinds died, throttled by a crab, because he was too greedy. On which follows our story. We have here one of those bits of bad workmanship which go to prove both that Nārāyaṇa is following his own devices now in the development of this work, and that he was either unable to revise Books III. and IV. or had grown weary of his task.†

Lastly, we have in the story of the unlucky wight Devaśarman, a tale which is familiar to every English—or European—boy and girl. It is the Barber's Tale of his Fifth Brother in the Arabian Nights. I had marked Sir Richard Burton's version

* Here is the moral. The relation between it and the story, it will be seen, is of a very familiar type.

"These things are an allegory. De te fabula, lector carissime, narratur. The shallow pond is the world; the fishes are mankind; the fine large pond is security, salvation; the crane, who had grown up with the fishes and is nourished by them, is the prevalent superstition, the inherited belief; the old purblind fish—he is quite well-meaning and honest—is the priest; and the crab, with the tight grasp of truth, is as the Arabat, the man made free by insight, who cuts off the head of delusion, "as clean as one would cut a lotus stalk with a hunting knife," and then only enters into the calm waters of security."

† I have perhaps done injustice to my author here. Since this was printed it has struck me that the minister wishes to remind the king that it is one thing to conquer a country, and quite another thing to annex it, or set up and maintain a puppet of your own as king over it. But the point, if that it be, is not made very clear, nor is the story a very apt illustration.

of the story for quotation here. But I have already trespassed on his book : and this Introduction has perhaps already exceeded its due length. I will only give Burton's note here. "Al-Nashshar [the name of the hero] from Nashr = sawing : so the fiddler in Italian is called the "village-saw" (Sega del villaggio). He is the Alnaschar of the English Galland and Richardson. The tale is very old. It appears as the Brahman and the Pot of Rice in the Pañchatantra ; and Professor Benfey believes (as usual with him) that this with many others, derives from a Buddhist source. But I would distinctly derive it from Æsop's market-woman who kicked over her eggs ; whence the Latin proverb, *Ante victoriam canere triumphum* = to sell the skin before you have caught the bear. In the "Ka'ilah and Dimnah" and its numerous offspring it is the "Ascetic with his jar of oil and honey ;" in Rabelais (I. 33) Echpheron's shoemaker spills his milk, and so La Perette in La Fontaine. See Max Müller's "Chips," Vol. III., appendix."

Burton—unless he is referring to a passage which I have overlooked—appears to me to be in error here in saying that Benfey refers this story also to a Buddhist source.

Benfey, I., 499, notes that the various Sanskrit versions of the story agree, and that the Arabic version does not materially differ, and concludes that the story belongs to the very oldest recension of the Pañchatantra, and that we have there "the oldest form of this fine story almost unaltered." The story is in the Fifth Book of the Pañchatantra (Ed. Bühl., p. 56) where, it will be seen, the Brahmin beggar filled a pot with such of the rice he had got in alms as was over from his dinner, and hung it on a peg on the wall. He falls to dreaming, as in our story, but his dreams take another course. A famine will come, and he will get a hundred "rupees" for a pot of rice. With that sum he will buy two goats. Goats breed every six months, and he will soon have a flock. He will barter his goats for cows, his cows for buffaloes, his buffaloes for mares, and these last will yield him horses in abundance. The horses he will dispose of for gold, and with the gold he will build himself a lordly house. A Brahmin coming to the house will be so struck with it that he will give him his daughter to wife.

She will bear him a son whose name shall be Somaśarman. One day Somaśarman will disturb him while he is reading. He will call out to the mother to take the child away. She 'on household thoughts intent' will not hear the request. Then he will rise and kick her [O tempora! O mores!] So saying he kicks and breaks his pot, and is covered with the falling rice.

The Arabic version, as has been said, does not materially differ from this. For "rice" we have "butter and honey" and the fatal kick is aimed, not at the wife, but at the son. Ben'ey is probably right in taking "rice," the staple of food in India, to belong to the original version. And he may be right too in taking the other modification to be "an intentional improvement of a somewhat rude original." Though that trait, it has to be noted, reappears in the other Arabic version to be referred to immediately.

The version of the story in the Arabian Nights is, in many ways, well worthy of note. The hero there also is a beggar by profession; but his father has died leaving seven hundred dirhams, of which our friend gets one hundred as his share. He is perplexed as to what he is to do with this windfall, but is persuaded to lay it out on glassware and turn an honest penny by its sale. He sits by his tray and falls to musing. As in the Hitopadeśa he means to begin by selling and buying the article of commerce he has begun with, until he has made himself master of much money. Then he will launch out as a merchant of other goods also, and soon have a capital of a hundred thousand dirhams. The house and the marriage will follow. But he will take care that his father-in-law, the chief minister of the place, shall know how high and haughty is his spirit: and on the wedding night when his bride and he are left together he will refuse to look at her:—

The mother will come in and kneeling at my feet entreat me to use her daughter more kindly. "I give her no answer . . . Then she rises and fetches a cup of wine; and says to her daughter, 'Take it and hand it to thy lord.' But as she approaches me I leave her standing between my hands and sit, propping my elbow on a round cushion puffed with gold thread, leaning lazily back, and without looking at her in the majesty of my spirit, so

that she may deem me indeed a Sultan and a mighty man. Then she says to me, 'O my lord, Allah upon thee, do not refuse to take the cup from the hand of thine handmaid, for verily I am thy bondswoman.' But I do not speak to her, and she presses me, saying. 'There is no help but that thou drink it;' and she puts it to my eyes. Then I shake my fist in her face and kick her with my foot thus. So he let out with his toe and knocked over the tray of glassware, which fell to the ground, and, falling from the bench, all that was on it was broken to bits."*

This story, it will be seen, bears a much closer resemblance to the story as it stands in our book than to that which meets us in all other authorities. Benfey, I., 500, is disposed to think that the author of the *Hitopadeśa* is here borrowing from the "other work" of verse 9 of his prologue. However that may be, and on the point compare what has already been said p. 29, it is clear that the version in the *Thousand and One Nights* derives from the *Hitopadeśa*, or from the book the *Hitopadeśa* is here following, and not from the *Pañchatantra*.

All this the crane had heard. He is dismissed, and Hiranyagarbha asks his minister if it is likely that Chitravarṇa, flushed with success, will consent to make peace. Chakravāka hits upon the following expedient. A message is sent to the crane Mahābala, king in Ceylon, inviting him to make a diversion in Hiranyagarbha's favour by attacking the territories of king Chitravarṇa. Meanwhile Chitravarṇa is engaged in considering whether the royal goose is, or is not, a fit person to make an alliance with. On this point he consults the crow as one who had been long in Hiranyagarbha's company. The crow said, Sire, Hiranyagarbha is the equal of Yudhishṭhira, and Chakravākā's like is not to be found anywhere. If that be the case, said the king, how is it that he was deceived by you? That was due to his very magnanimity, said the crow. The minister did find me out, but the king is one of those who judge evil men to be as honest as themselves. Such a one will always be deceived by rogues, as the Brahman with the

goat was. Chitravarna asked how that was, and the crow told the following tale.

A certain Brahmin, who lived in Gautama's forest, had gone to the village and procured a goat for sacrifice. As he was returning with the goat on his back he was perceived by three rogues, who played him the following trick. Stationing themselves at equal distances from one another they accosted the Brahmin. The first said, Ho Brahmin! what are you doing, carrying a dog on your shoulder? The Brahmin said, This is not a dog, but a goat for sacrifice. He then went on and met the second rogue, who put the same question to him. This time the Brahmin took the goat off his shoulder, laid it on the ground, looked hard at it, and finally taking it up again went on his way, much staggered in his mind. For the minds even of good men are staggered by the arguments of the wicked; but those who place confidence in them may suffer by it, like the camel Chitrakarna. The king asked how this was, and the crow told the following story.

In a certain forest there lived a lion called Madotkata, whose three attendants were a crow, a tiger, and a jackal. These one day wandering about found a stray camel whom they brought and introduced to the lion. The lion gave him his royal word of surety. Now as it chanced the lion fell ill, and food for the whole party became exceedingly scarce. The attendants considered how they might get the lion to kill the camel. The tiger said, Our master has given his word of surety, how then can this be managed? The crow said, Our master is in evil state, and may be got to commit this sin. Hunger will make a woman abandon her son. Hunger will make a serpent eat her own egg. What is a hungry man not capable of? So they suggested the matter to the lion. But the lion touched the ground and then his ears, and asked how such a thing was possible. Thereupon the crow undertook to make the camel offer himself in free gift to the lion, which he did as follows. When they were all assembled the lion asked if they had got any food. No, said the crow, but let my Lord eat me. The king is the root, and we are the branches. Of what use is a tree

if the root be dead? The lion protested that he would rather lay down his life than do such a thing. The jackal offered himself, and met with a similar refusal. Then the tiger said, Let my Lord take my body and live on it. The camel had heard all this, and now without any misgiving freely offered himself for his master's sustenance. But he had not done speaking before the lion ripped him up, and all fell to eating him.

To go on. The Brahmin now came upon the third rogue, who too asked him what he meant by going about with a dog on his back. Then the Brahmin laid the beast down, washed himself, and went home. And the knaves ate the goat.

Thus, went on the crane, Hiranyagarbha was deceived by me. Chitravarṇa now asks Meghavarṇa how he could live so long in the enemy's country, and the crow reminds him that a man anxious for the end will not find fault with the means. Did not the old serpent carry his enemies on his back with the view of eating them? The king asked how that was, and the crow told him this story. An old serpent, called Mandavisarpa (Slow-coach), unable any longer to forage for himself, lay in an attitude of great dejection on the borders of a certain lake. There a frog saw him and asked why he was not going about in search of food. The serpent said that he had had the misfortune to bite and kill a Brahmin's son. The Brahmin had laid on him this curse that he should carry frogs. The frog went and told this wonderful story to the king of the frogs, who came and took a ride, which he much enjoyed, upon the serpent's back. He did this also on the following day, when however the serpent moved much more sluggishly than before. On being asked the reason of this he replied that he was suffering from want of food. Upon which the king gave him authority to eat the frogs. I accept this great boon at your Majesty's hands, said the serpent, and he forthwith ate the frogs from day to day until there were none left. He then ate their king.

We have had enough of old stories here, said the minister. There can be no doubt that Hiranyagarbha is a fit ally. My opinion is that we should form a treaty with him. But the king said, I have beaten him in war. If he likes to do homage to me

as my vassal he may remain here, not otherwise. Just then the parrot came in and informed his master that the Sârasa king in Ceylon, had invaded his country and was still there. What, what? said the king. So the parrot told him again. The minister said to himself, Well done, Chakravâka. The king angrily, said, Good. I will go and destroy him root and branch. The minister laughed, and said, Don't thunder idly like an autumn cloud. When a great man is about to do another a kindness or an injury, he does not proclaim it from the house-tops. Your Majesty should not engage many enemies at once. If we march in anger without concluding a peace here we may repent of it. Witness the story of the Brahmin and his mongoose. The king asked what that was, and Duradarśi told the following tale.

The Brahmin Madhava lived in Ujjain. One day his wife left him in charge of their infant son while she went to bathe. Meanwhile messengers came from the king to invite the Brahmin to a Śrâddha ceremony. The Brahmin was poor and reflected that if he did not go at once some other Brahmin would step into his place. On the other hand, should he go, he would leave his child without protection. In the end he resolved that his child might be left to the care of a tame mongoose, whom he had long cherished as a son. Accordingly he went. While he was away a cobra came near the child's bed, and the mongoose killed it. Soon after hearing the Brahmin approaching the mongoose rushed to the door to meet him, threw itself on his back, and rolled about for joy. The Brahmin saw that its paws and its mouth were covered with blood. This beast has slain my child, said he, and he forthwith slew it. Then entered and saw his child sleeping quietly.

Do not, went on Duradarśi, give way to anger in this matter. The king yielded, and the two ministers concluded a treaty in due form (pp. 139 to end).

<p>The story of the Brahmin and the goat is in the Third Book of the Pañchatantra (Ed. Bühl, p. 57) as is also that of the serpent and the frogs (not in Ed. Bühl. It is the fifteenth story in Benfey).</p>	
<p>Remarks.</p>	

The latter of the two stories is told in the same connection in both books. It will be noticed how very awkward is Nārāyaṇa's management of the whole of this part of his book. It is all in the direct narrative in the Pañchatantra. In the Hitopadeśa it is all put into the mouth of Hiranyagarbha's spy, who is made to repeat page after page of what he heard every one say at the court of Chitravarṇa. The story of the Brahmin and the goat in the Pañchatantra is put into the mouth of the old minister crow at the time when he is advising his sovereign to proceed by cunning. Both stories are in all the other authorities, and, as Benfey I., 346, says that of the Brahmin and the goat has been frequently imitated.

The story of the lion and the camel is from the First Book of the Pañchatantra (Ed. Kiel. 59), where it is put into the mouth of the ox, and is a fitting presage of his coming fate. It has no particular appropriateness here, and is introduced so as greatly to interfere with the effect of the story into the midst of which it is thrust. A similar remark applies to our last story, which is taken from the Fifth Book of the Pañchatantra, where it has its proper place as an illustration of the main theme of the book.

This last story, as every English reader has already noticed for himself, is Southey's ballad of the Faithful Gelert; and we fitly leave the Hitopadeśa with a tale which, in that or in some allied form, is the common property of every Indo-Germanic nursery. Benfey, I., pp. 479-485, gives the references with all the completeness which characterises his remarkable book. I will only note here that Bühler* does not follow the extraordinary reading of the Pañchatantra—for which, as Benfey himself notes, there is no parallel in any of the other versions of the story—which makes the woman mother both of the child and of the ichneumon. I cannot determine whether there is good manuscript authority for the reading which Benfey follows, or whether, as I am disposed to believe is the case, his text is corrupt.

* P. 41. तस्य भार्या प्रसूत सुदमजनयत् । तस्मिन्नेव दिने नकुली नकुलं प्रसूत.

हितोपदेशः

१७ ॥

॥

साध्ये सतामस्तु प्रसादात्तस्य धूर्जटेः ।
गिफेनलेखेव यन्मूर्ध्नि शशिनः कला ॥ १ ॥

१ ॥

हितोपदेशोयं पाटवं संस्कृतोक्तिषु ।
सर्वत्र वैचित्र्यं नीतिविद्यां ददाति च ॥ ३ ॥

मरवत्पाज्ञो विद्यामर्थं च चिन्तयेत् ।
इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥ ३ ॥

व्येषु विद्यैव द्रव्यमाह्वरनुत्तमम् ।

२० ॥

हार्यत्वादनर्घ्यत्वादक्षयत्वाच्च सर्वदा ॥ ४ ॥

व्या ददाति विनयं विनयाद्याति पात्रताम् ।

२१ ॥

त्रत्वाद्धनमाप्नोति धनाद्धर्मं ततः सुखी ॥ ५ ॥

विद्या शस्त्रस्य शास्त्रस्य द्वे विद्ये प्रतिपत्तये ।

माद्या हासाय^२ वृद्धत्वे द्वितीयाद्रियते सदा ॥ ६ ॥

२२ ॥

गमयति विद्यैव नीचगापि नरं सरित् ।

मुद्रमिव दुर्दर्शी नृपं भाग्यमतः परम्^५ ॥ ७ ॥

२३ ॥

चवे भाजने लग्नः संस्कारो नान्यथा भवेत् ।

कथाश्लेन बालानां नीतिस्तदिह कथ्यते ॥ ८ ॥

* B. तथा. * B.

पञ्चदेवो विग्रहः संधिरेव च ।

हितोपदेशः

अस्ति भागीरथीतीरे पाटलिपुत्रनामधेयनगरम् । त
मिगुणोपेतः सुदर्शनो नाम नरपतिरासीत् । स भूपतिरेव
पद्यमानं श्लोकद्वयं श्रुत्वाव ।

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।
सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ।

यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।
एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥ ११

इत्याकर्ण्योत्तमनः पुत्राणामनधिगतशास्त्राणामनुष्ठानेनो
राजा चिन्तयामास ।

कोर्यः पुत्रेण जातेन यो न विद्वाञ्च धार्मिकः ।
काणेन चक्षुषा किं वा चक्षुःपीडैव केवलम् ॥ १२

किं च ।

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ।
परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ॥ १३

अन्यच्च ।^४

गुणिगणमणनारम्भे पतति न कठिनी सुसंभ्रमा यस्य
तेनाम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या कीदृशी भवति ।
अपरं च ।^५

पुण्यतीर्थे कृतं येन तपः क्वाप्यतिदुष्करम् ।
तस्य पुत्रो भवेद्दृश्यः समृद्धो धार्मिकः सुधीः ॥ १४

तथा ह्युक्तम् ।

अर्थागमो नित्यमरोग्यता^६ च
प्रिया च भार्या प्रियवादिनी^७ च ।

लेपुरज्जाम नगरं

वश्यश्च पुत्रोर्थकरी च विद्या
षड्भिवलोकस्य सुखानि^१ तात ॥ १६ ॥

तत्कथमिदानीमेते मम^२पुत्रा गुणवन्तः क्रियन्ताम् ।

यच्चोच्यते ।

आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च ।

पञ्चैतान्यपि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः^३ ॥ १७ ॥

अवश्यंभाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।

नम्रत्वं नीलकण्ठस्य महाहिशयनं हरेः ॥ १८ ॥

अपि च ।

यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा ।

इति चिन्ताविषमोयमगदः किं न पीयते ॥ १९ ॥

एतत्कार्याक्षमाणां केषांचिदालस्यवचनम् ।

यतः ।

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।

एवं^४ पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥ २० ॥

पूर्वजन्मकृतं कर्म तद्वैवमिति^५ कथ्यते ।

तस्मात्पुरुषकारेण यत्नं कुर्यादतन्द्रितः ॥ २१ ॥

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति ल

हैवमि

त्त ।

अपरं च ।

काकतालीयवत्प्राप्तं दृष्ट्वापि निधिमग्रतः ।

न स्वयं दैवमादत्ते पुरुषार्थमपेक्षते ॥ २४ ॥

तथा ह्युक्तम् ।

माता शत्रुः पिता वैरी बालो येन न^१ पाठितः ।

न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा ॥ २५ ॥

एतत्सर्वं चिन्तयित्वा स राजा पण्डितसभां कारितवान् ।
राजोवाच । भो भोः पण्डिताः श्रूयताम् ।

अस्ति कश्चिदेवंभूतो यो नाम मम पुत्राणामनधिगतशास्त्राणां
नित्यमुन्मार्गगामिनां नीतिशास्त्रोपदेशेन पुनर्जन्म करिष्यति ।

यतः ।

काचः काञ्चनसंसर्गाद्धत्ते मारकतीं ह्युतिम् ।

तथा सत्संनिधानेन मूर्खो याति प्रवीणताम् ॥ २६ ॥

उक्तं च ।

हीयते हि मतिस्तात हीनैः सह समागमात् ।

समैश्च समतामेति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥ २७ ॥

अत्रान्तरे विष्णुशर्मा नाम महापण्डितः सकलनीतिशास्त्रज्ञो^२
बृहस्पतिरिवाब्रवीत् । देव महाकुलसंभवा एते राजपुत्रा नीतिं^३ ग्राह-
यितुं शक्यन्ते ।

यतः ।

नाद्रव्ये निहिता काचित्क्रिया फलवती भवेत् ।

न व्यापारशतेनापि शुकवत्पाद्यते बकः ॥ २८ ॥

^१ B. किं च. ^२ A. has a gap here extending from येन न पाठि to श-
ङ्गाभिः सर्वमाक्रांतं p. 9. ^३ MS. सकलशास्त्रानीतिज्ञो. ^४ MS. राजपुत्रानीति.

अन्यच्च ।

अस्मिन्न निर्गुणं गोत्रे अपत्यमपि जायते ।

आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः ॥ २९ ॥

अतः षण्मासाभ्यन्तरे तव पुत्राप्तीतिशास्त्राभिज्ञानहं करोमि ।

अथ राजा सविनयं पुनरुवाच ।

कीटोपि सुमनःसङ्गादारोहति सतां शिरः ।

अदमापि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः^१ ॥ ३० ॥

अन्यच्च ।

यथोदयगिरौ द्रव्यं संनिकर्षेण दीप्यते ।

तथा सत्संनिधानेन हीनवर्णोऽपि दीप्यते ॥ ३१ ॥

तदेतेषामस्मत्पुत्राणामुपचयेधुना भवन्तः प्रमाणम् । इत्युक्त्वा तस्य समीपे^२ बहुमानपुरःसरं कृत्वा स्वपुत्रान्प्रमर्शमास ।

अथ प्रसादपृष्ठे^३ सुखोपविष्टानां राजपुत्राणामग्रे प्रस्तावक्रमेण स पण्डितोब्रवीत् ।

यतः ।

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।

व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥ ३२ ॥

तद्भवतां विनोदाय काककूर्मादीनां विचित्रां कथां कथयामि ।
राजपुत्रैरुक्तम् । कथ्यताम् । विष्णुशर्मोवाच । श्रूयतां संप्रति मित्र-
लाभः । यस्यायमाद्यः श्लोकः ।

म

^१ IMS. जाति and सुप्रतिष्ठितं. ^२ MS. तस्य विष्णुसमीपे. ^३ MS. प्रासादस्ते.

अपरं च^१ ।

काकतालीयवत्प्राप्तं दृष्ट्वापि निधिमग्रतः ।

न स्वयं दैवमादत्ते पुरुषार्थमपेक्षते ॥ २४ ॥

तथा ह्युक्तम् ।

माता शत्रुः पिता वैरी बालो येन न^२ पाठितः ।

न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा ॥ २५ ॥

एतत्सर्वं चिन्तयित्वा स राजा पण्डितसभां कारितवान् ।
राजोवाच । भो भोः पण्डिताः श्रूयताम् ।

अस्ति कश्चिदेवंभूतो यो नाम मम पुत्राणामनधिगतशास्त्राणां
नित्यमुन्मार्गगामिनां नीतिशास्त्रोपदेशेन पुनर्जन्म करिष्यति ।

यतः ।

काचः काञ्चनसंसर्गाद्धत्ते मारकतीं द्युतिम् ।

तथा सत्सन्निधानेन मूर्खो याति प्रवीणताम् ॥ २६ ॥

उक्तं च ।

हीयते हि मतिस्तात हीनैः सह समागमात् ।

समैश्च समतामेति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥ २७ ॥

अत्रान्तरे विष्णुशर्मा नाम महापण्डितः सकलनीतिशास्त्रज्ञो^३
बृहस्पतिरिवाब्रवीत् । देव महाकुलसंभवा एते राजपुत्रा नीतिं^४ माह-
यितुं शक्यन्ते ।

यतः ।

नाद्रव्ये निहिता काचित्क्रिया फलवती भवेत् ।

न व्यापारशतेनापि शुक्वत्पाद्यते बकः ॥ २८ ॥

^१ B. किं च. ^२ A. has a gap here extending from येन न पाठि to श-
ङ्गाभिः सर्वमाक्रांतं p. 9. ^३ MS. सकलशास्त्रानीतिज्ञो. ^४ MS. राजपुत्रा नीति.

अन्यच्च ।

अस्मिन्न निर्गुणं गोत्रे अपत्यमपि जायते ।

आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः ॥ २९ ॥

अतः षण्मासाभ्यन्तरे तव पुत्रास्तीतिशास्त्राभिज्ञानहं करोमि ।
अथ राजा सविनयं पुनरुवाच ।

कीटोपि सुमनःसङ्गादारोहति सतां शिरः ।

अदमापि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः^१ ॥ ३० ॥

अन्यच्च ।

यथोदयगिरौ द्रव्यं संनिकर्षेण दीप्यते ।

तथा सत्संनिधानेन हीनवर्णोऽपि दीप्यते ॥ ३१ ॥

तदेतेषामस्मत्पुत्राणामुपचयेधुना भवन्तः प्रमाणम् । इत्युक्त्वा तस्य
समीपे^२ बहुमानपुरःसरं कृत्वा स्वपुत्रान्पर्म्यमास ।

अथ प्रसादपृष्ठे^३ सुखोपविष्टानां राजपुत्राणामग्रे प्रस्तावक्रमेण स
पण्डितोब्रवीत् ।

यतः ।

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।

व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥ ३२ ॥

तद्भवतां विनोदाय काककूर्मादीनां विचित्रां कथां कथयामि ।
राजपुत्रैरुक्तम् । कथ्यताम् । विष्णुशर्मोवाच । श्रूयतां संप्रति मित्र-
लाभः । यस्यायमाद्यः श्लोकः ।

म

असाधना वित्तहीना बुद्धिमन्तः सुहृत्तमाः ।

साधयन्त्याशु कार्याणि काककूर्ममृगाखवः ॥ १ ॥

त ऊचुः । कथमेतत् । विष्णुशर्मा कथयति ।

अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः । तत्र नानादिग्दे-
शादागत्य रात्रौ पक्षिणो निवसन्ति । अथ कदाचिदवसन्नायां रज-
न्यां चरमाचलचूडावलम्बिनि भगवति कुमुदिनीनायके चन्द्रमसि
लघुपतनको नाम वायसः प्रबुद्धः सन्कृतान्तमिवायान्तं द्वितीयं
व्याधमपश्यत् । तमालोक्याचिन्तयत् । कथमद्य प्रातरेवानिष्टदर्शनम् ।
न जाने किमनभिमतं दर्शयति । इत्युक्त्वा तदनुसरणक्रमेण व्या-
कुलश्चलितः ।

यतः ।

उक्तं — शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।

दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ २ ॥

विषयिणामिदमवश्यमेव कर्तव्यम् ।

उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।

मरणव्याधिशोकानां किमद्य निपतिष्यति ॥ ३ ॥

अग्रे च कियदूरं गत्वा तेन व्याधेन तण्डुलकणान्विकीर्य जालं
विस्तीर्णम् । तस्मिन्नेव काले चित्रग्रीवनामकपोतराजः सपरिवारो
वियति विसर्पस्तांस्तण्डुलकणानवलोकयामास । ततस्तण्डुलकण-
लुब्धान्कपोतान्प्रत्याह कपोतराजः । कुतोत्र निर्जने वने तण्डुलक-
णानां संभवः । तन्निरूप्यतां तावन्न भद्रं पश्यामः । प्रायेणानेन
तण्डुलकणलोभेनास्माभिरपि तथा भवितव्यम्^१ ।

कङ्कणस्य तु लोभेन ममः पङ्के सुदुस्तरे ।

वृद्धव्याघ्रेण संप्राप्तः पथिकः स मृतो यथा ॥ ४ ॥

कपोता ऊचुः । कथमेतत् । सोब्रवीत् ।

अहमेकदा दक्षिणारण्ये चरन्नपश्यम् । एको वृद्धो व्याघ्रः स्नातः
कुशहस्तः सरस्तीरे ब्रूते । भो भोः पान्थाः । इदं सुवर्णकङ्कणं गृह्य-
ताम् । ततो लोभाकृष्टेन केनचित्पान्थेनावलोचितम् । भाग्येनैतदपि
संभवति । किं त्वस्मिन्नर्थसंदेहे प्रवृत्तिर्न विधिः । ।

यतः ।

अनिष्टादिष्टलाभेपि नायतिर्जायते शुभा ।

यत्रास्ति विषसंसर्गोमृतं तदपि मृत्यवे ॥ ५ ॥

किं तु सर्वार्थार्जने प्रवृत्तिः संदेह एव ।

तथा चोक्तम् ।

नहि संशयमारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।

संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥ ६ ॥

तन्निरूपयामि तावत् । प्रकाशं ब्रूते । क तत्कङ्कणम् । व्याघ्रो
हस्तं प्रसार्य दर्शयति । पान्थोवदत् । कथं त्वयि विश्वासः । व्याघ्र
उवाच । इदानीमप्यहं स्नातशीलो दाता वृद्धो गलितनखदन्तः कथं
न विश्वासभूमिः ।

यतः ।

इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा ।

अलोभ इति मार्गेयं धर्मस्याष्टविधः^१ स्मृतः ॥ ७ ॥

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दम्भार्थोपि हि सेव्यते ।

उत्तरस्तु चतुर्वर्गो महात्मसु च तिष्ठति ॥ ८ ॥

मम चैतावाँलोभविरहो^२ येन स्वहस्तगतमपि स्वर्णकङ्कणं यस्मै

^१ MS. धर्माश्चाष्टविधः स्मृतः.. ^२ MS. मम चैतावान्परित्यक्तलोभविरहो.

कस्मैचिद्वातुमिच्छामि । किं तु व्याघ्रो हि मानुषं खादतीति लोकाप-
वादो दुर्निवारः ।

यतः ।

गतानुगतिको लोकः कुट्टनीमुपदेशिनीम् ।

प्रमाणयति नो धर्मं यथा गोघ्नमुपद्विजम् ॥ १ ॥

मया च धर्मशास्त्राण्यधीतानि । शृणु ।

प्राणा यथात्मनोभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।

आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्वन्ति साधवः ॥ १० ॥

अपरं च ।

दरिद्रान्भर कौन्तेय मा प्रच्छेदधरे धनं तम् ।

व्याधितस्यौषधं पथ्यं निरुज्य किमौषधं तद-
तदम् ॥ ११ ॥

अन्यच्च ।

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेनुपा तरिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं विदुः ॥ १२ ॥

तदत्र सरसि स्नात्वा सुवर्णकङ्कणमिदं गृहाण । इति वचनरसा-
यनेन संजातविश्वासस्ततो यावदसौ सरः स्नातुं प्रविशति तावन्म-
हापङ्के निमग्नः पलायितुमक्षमः । तं दृष्ट्वा वदति च । हा हा पान्थ
महापङ्के निमग्नोसि । त्वामहमुत्थापयामि । इत्यभिधाय शनैःशनैरु-
पक्रम्य च तेन व्याघ्रेण हस्ते धृतोचिन्तयत् ।

न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं

न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः ।

स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते

यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः ॥ १३ ॥

किं च ।

अवशेन्द्रियचित्तानां हस्तिस्नानमिव क्रिया ।

दुर्भगाभरणप्रायो ज्ञानभारः क्रियां विना ॥ १४ ॥

तन्न मया भद्रं कृतं यदत्र मारात्मके विश्वासः कृतः ।

तथा ह्युक्तम् ।

सर्वस्य हि परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतरे गुणाः ।

। अतीत्य हि गुणान्सर्वान्स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते ॥ १५ ॥

इति चिन्तयन्नेवासौ तेन व्याघ्रेण व्यापादितः खादितश्च ।

अतोहं ब्रवीमि कङ्कणस्य तु लोभेनेत्यादि । तत्सर्वथाविचारितं
न कर्तव्यम् ।

तथा चोक्तम् ।

सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः

सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः ।

सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत्कृतं

सुदीर्घकाले नहि याति विक्रियाम् ॥ १६ ॥

एतच्छ्रुत्वा कश्चित्सदर्पः कपोत उवाच ।

आः किमुच्यते ।

वृद्धानां वचनं कार्यमापत्काले ह्युपस्थिते ।

सर्वत्रैषां विचारेण भोजनेष्यप्रवर्तनम्^१ ॥ १७ ॥

यतः ।

शङ्काभिः सर्वमाक्रान्तमन्नं पानं च भूतले ।

निवृत्तिः कुत्र कर्तव्या जीवितव्यं कथं नु वा ॥ १८ ॥

तथा ह्युक्तम् ।

ईर्ष्या^२ घृणी त्वसंतुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ॥

परभाग्योपजीवी च षडेते दुःखभागिनः ॥ १९ ॥

^१ MS. अप्रवर्त्तनः. ^२ A. ईर्ष्या. B. ईर्ष्युः.

एवं श्रुत्वा^१ सर्वे कपोतास्तत्रोपविष्टाः ।

यतः ।

सुमहान्त्यपि शास्त्राणि धारयन्तो बहुश्रुताः ।

छेत्तारः संशयानां च क्लिश्यन्ते लोभमोहिताः ॥ २० ॥

तदनन्तरं^२ सर्वे सूत्रवलितजालेन^३ बद्धाः । यस्य वचनात्तत्रा-
वलम्बितास्तं सर्वे तिरस्कुर्वन्ति ।

तथा चोक्तम् ।

न गणस्याग्रतो गच्छेत्सिद्धे कार्ये समं फलम् ।

यदि कार्यविपत्तिः स्यान्मुखरस्तत्र हन्यते ॥ २१ ॥

तस्य तिरस्कारं श्रुत्वा चित्रग्रीव उवाच । नायमस्य दोषः ।
उक्तं च^४ ।

आपदामापतन्तीनां हितोप्यायाति हेतुताम् ।

मातृजङ्घा हि वत्सस्य स्तम्भीभवति बन्धने ॥ २२ ॥

अपरं च ।

स बन्धुर्यो विपन्नानामापदुद्धरणक्षमः ।

न तु दुर्विहितातीतवस्तूपालम्भपण्डितः^५ ॥ २३ ॥

विपत्काले विस्मयः कापुरुषस्य लक्षणम् । तदत्र धैर्यमवलम्ब्य
प्रतीकारश्चिन्त्यताम् ।

यतः ।

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा

सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।

यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ

प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ २४ ॥

^१ B. तच्छ्रुत्वा. ^२ B. omits तत. ^३ B. प्रचलितसूत्रजालेन. ^४ A omits
उक्तं च. ^५ B. न त्वतीतपरित्राणवस्तूपालभण्डितः.

अपरं च ।

षड्दोषाः पुरुषेणेह^१ हातव्या भूतिमिच्छता ।

निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध^१ आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ २५ ॥

इदानीमप्येवं क्रियताम् । सर्वैरेकचिच्चीभूय जालमिदमपह्नियताम् ।

यतः ।

संहतिः श्रेयसी पुंसां स्वकुलैरल्पकैरपि^२ ।

तुषेणापि परित्यक्तस्तण्डुलो न प्ररोहति^३ ॥ २६ ॥

अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।

तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥ २७ ॥

इति संचिन्त्य पक्षिणः सर्वे जालमादायोत्पतिताः । अनन्तरं स
व्याधः छुदूराज्जालापहारकांस्तानवलोक्य पश्चाद्भावितोचिन्तयत् ।

संहतास्तु हरन्तीमे जालं मम विहंगमाः ।

यदा तु निपतिष्यन्ति वशमेष्यन्ति मे तदा ॥ २८ ॥ *निवदिष्यन्ति!*

ततश्चक्षुर्विषयातिक्रान्तेषु पक्षिषु स व्याधो निवृत्तः । लुब्धकं
'निवृत्तमवलोक्य कपोता ऊचुः । किमिदानीमुचितम् । चित्र-
प्रीवोवदत्^४ ।

माता मित्रं पिता चेति स्वभावाज्जितयं हितम् ।

कार्यकारणतश्चान्ये भवन्ति हितबुद्धयः ॥ २९ ॥

तदस्मिन्मम मित्रं^६ हिरण्यको नाम मूषको^७ गण्डकीतीरे^८ निव-
सति । सोस्माकं पाशांश्छेत्स्यति । इत्यालोच्य^९ हिरण्यकविवर-
समीपं गताः^{१०} । हिरण्यकश्च तत्र सर्वदापायशङ्कया शतद्वारविवरं^{११}
कृत्वा विलं निवसति । ततः कपोतावपातचकितो^{१२} मूषकस्तूष्णीं

^१ A. भयक्रोध. B. भयं क्रोध. ^२ A. स्वकुलैरकुलैरपि. ^३ B. adds किं च.
^४ B. व्यावृत्त. ^५ B. ब्रूते तथा च. ^६ B. अस्मन्मित्रं. ^७ B. हिरण्यकनाम-
मूषकराजो. ^८ B. adds चित्रवने. ^९ B. इत्यालोच्य. ^{१०} B. गतः. ^{११} B.
शतद्वारं विवरं and omits विलं. ^{१२} B. omits मूषकः.

स्थितः । चित्रग्रीवोवदत् । सखे हिरण्यक कथमस्मान्न संभाषसे ।
 हिरण्यकस्तद्वचनं श्रुत्वा^१ प्रत्यभिज्ञाय सः भ्रमं बहिर्भिः सृत्याब्रवीत् ।
 आः पुण्यवानस्मि । दृष्टः प्रियसुहृन्मे चित्रग्रीवः^२ । पाशवद्भ्रातृ^३
 तानवलोक्य सविस्मयः क्षणं स्थित्वोवाच । सखे किमेतत् । चित्रग्री-
 वोवदत् । मित्र किमन्यत् । अस्माकं प्राक्तनजन्मदुःकृतमिदं^४ विचे-
 ष्टितम्^५ । तच्छ्रुत्वा हिरण्यकश्चित्रग्रीवस्य बन्धनं छेतुं सत्वरमुपसर्पति ।
 चित्रग्रीवोवदत् । मित्र^६ मैवम् । एषामस्मदाश्रितानां पाशांस्तावच्छि-
 न्धि । हिरण्यकोप्याह । अहमल्पशक्तिः । दन्ताश्च मे कोमलाः । तदेता-
 न्पाशांश्छेतुं कथमहं समर्थः । तद्यावन्मे दन्ता न न्युद्यन्ति तावद्भवतः
 पाशं छिनद्मि । तदनन्तरं^७ यथाशक्यमन्येषामपि बन्धनं छेत्स्यामि ।
 चित्रग्रीवोवदत् । अस्त्येवम् । तथापि यथाशक्यमेषां बन्धनान्यप-
 नय^८ । हिरण्यकेनोक्तम् । आत्मपरित्यागेन यदाश्रितानां रक्षणं तच्च
 नीतिविदां संमतम्^९ ।

अपरं च ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राणाः संस्थितिहेतवः ।

तन्निघ्नता किं न हतं रक्षता किं न रक्षितम् ॥ ३० ॥

आपदर्थं^{१०} धनं रक्षेद्द्वाराक्षेद्धनैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेद्द्वारैरपि धनैरपि^{११} ॥ ३१ ॥

चित्रग्रीवोवदत् । सखे नीतिस्तावदीदृश्येव । किं त्वहमाश्रि-
 तानां दुःखं सोढुं न समर्थः ।

^१ B. आकर्ण्य. ^२ B. प्रियः सुहृन्मे चित्रग्रीवः समागत्य मिलितः. ^३ B. पुनश्च पाशवद्भ्रातृ. ^४ B. प्राक्तनजन्मदुःकृतमितम्. ^५ B. adds यतः । रोगशोक-
 परीतानि बन्धनव्यसनानि च । आत्मापराधवृक्षाणां फलान्येतानि देहिनाम् ॥ ^६ B.
 omits मित्र. ^७ B. यावच्छक्यं. ^८ B. यथाशक्यता एतेषामेव बन्धनानि तावद्-
 पनय. ^९ B. तन्नीतिविदां न संमतम्. ^{१०} A. आपदार्थे. B. आपदार्थे. ^{११} B.
 puts verse 31 before verse 30.

अपरं च ।

धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राप्त उत्सृजेत् ।

सन्निमित्तं^१ वरं त्यागो विनाशे नियते सति ॥ ३२ ॥

अयमपरश्च साधारणो हेतुः^२ ।

जातिद्रव्यबलानां च साम्यमेषां मया सह ।

मत्प्रभुत्वफलं ब्रूहि कदा किं तद्भविष्यति ॥ ३३ ॥

अन्यच्च ।

विना वर्तनमेवैते न त्यजन्ति ममान्तिकम् ।

तन्मे प्राणव्ययेनापि जीवयैतान्ममाश्रितान् ॥ ३४ ॥

किं च ।

मांसमूत्रपुरीषास्थिनिर्मिते च कलेवरे^३ ।

विनश्वरे तथाप्यास्था^४ यशः पालय मित्र मे ॥

पदय ।

यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवाहिना ।

यशः कायेन लभ्येत ननु^५ लब्धं भवेन्न किम् ॥ ३५ ॥

यतः ।

शरीरस्य गुणानां च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।

शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्थायिनो गुणाः ॥ ३६ ॥

इत्याकर्ण्य हिरण्यकः प्रहृष्टमनाः पुलकितः सन्नुवाच । साधु मि ।

साधु । अनेनाश्रितानां वात्सल्येन त्रैलोक्यस्यापि प्रभुत्वं त्वं प्रति-
ज्यते । एवमुक्त्वा सर्वेषां बन्धनानि तेन छिन्नानि । हिरण्यचिल्लिम्बत्र
सर्वान्संपूज्याह । सखे चित्रग्रीव सर्वथात्र जालबन्धनमस्याये यु-
दोषात्मन्यवज्ञा न कर्तव्या^६ ।

यत्किं सादरं

विधौ मति-

^१ B. तन्निमित्तं. ^२ A अयमपरसाधारणहेतुः. ^३ B. निर्मितेति
तथा चापि. ^४ B. तत्र. ^५ B. omits अत्र, and reads इ
दोषमादाक्यात्मनोऽवज्ञा.

यतः ।

योधिकाद्योजनशतात्पश्यतीहामिषं खगः ।

स एव प्राप्तकालस्तु पाशबन्धं न पश्यति ॥ ३७ ॥

अपि च ।

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं

गजभुजंगमयोरपि बन्धनम् ।

मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां

विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ ३८ ॥

अन्यच्च ।

व्योमैकान्तविहारिणोपि विहगाः संप्रामुवन्त्यापदं

बध्यन्ते निपुणैरगाधसलिलान्मत्स्याः समुद्रादपि ।

दुर्नीतं^१ हि किमस्ति किं सुचरितं कः स्थानलाभे गुणः

कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ ३९ ॥

इति प्रबोध्यातिथ्यं कृत्वा^२ चित्रग्रीवः^३ संप्रेषितो यथेष्टदेशान्सप-
रिवारो ययौ । हिरण्यकः स्वविवरं प्रविष्टः ।

लघुपतनकोपि^४ सर्ववृत्तान्तदर्शी साश्चर्यमिदमाह । अहो हिर-
ण्यक श्लाघ्योसि । अतोहमपि त्वया सह मैत्रीमिच्छामि^५ । तच्छ्रुत्वा
हिरण्यको विवरस्याभ्यन्तरादाह^६ । कस्त्वम् । स ब्रूते । लघुपतन-
कनामा वायसोहम् । हिरण्यको विहस्याह । का त्वया सह मैत्री ।

यतः ।

यद्येन युज्यते लोके बुधस्तत्तेन योजयेत् ।
तानां दुःखममत्रं भवान्भोक्ता कथं प्रीतिर्भविष्यति ॥ ४० ॥

^१ B. आकष ।

पुनश्च पाशबद्धाः भक्षकयोः प्रीतिर्विपत्तेः कारणं यतः ।

परीतानि बन्धनानि मृगः काकेन रक्षितः ॥ ४१ ॥

omits मित्र. ^७ शल्पाशबद्धोसौ मृगः काकेन रक्षितः ॥ ४१ ॥
पश्य. ^८ B. ततो B. adds आलिङ्ग्य. ^९ B. adds तेन. ^{१०} B. एतस्मिन्नेव काले लघु-
puts verse 31 before B. ततो मामपि मैत्र्येणानुग्रहीतुमर्हसि. ^{११} B. विवराभ्यन्तरादाह.

वायसोब्रवीत् । कथमेतत् । हिरण्यकः कथयति ।

अस्ति मगधदेशे^१ चम्पकवती नामारण्यानी । तस्यां चिरान्महता स्नेहेन मृगकाकौ निवसतः । स च मृगः स्वेच्छया भ्राम्यन्हृष्टपु^२-
ष्टाङ्गः शृगालेनावलोकितः । तमालोक्याचिन्तयदसौ । आः^३ क-
थमेतन्मांसं सुललितं भक्षयामि । भवतु विश्वासं तावदुत्पादयामि ।
इत्यालोच्योपसृत्याब्रवीत् । मित्र कुशलं ते । मृगेणोक्तम् । क-
स्त्वम् । जम्बुको ब्रूते । क्षुद्रबुद्धिनामा जम्बुकोहम् । अत्रारण्ये बन्धु-
हीनो मृतवन्निवसामि । इदानीं च त्वां मित्रमासाद्य पुनः सबन्धुर्जीव-
लोकं प्रविष्टोऽस्मि । अधुना तवानुचरेण मया सर्वदा भवितव्यम्^४ ।
ततस्तावदस्तंगते भगवति मरीचिमालिनि मृगस्य वासभूमिं गतौ^५ ।
तत्र चम्पकवृक्षशाखायां सुबुद्धिनामा काको मृगस्य मित्रं
प्रतिवसति^६ । स काकोब्रवीत्^७ । सखे मृग कोयं द्वितीयः । मृगो
ब्रूते । जम्बुकोयमस्मत्सख्यमिच्छन्नागतः । तच्छ्रुत्वा काकेनोक्तम्^८ ।
अकस्मादागन्तुना सह विश्वासो न युक्तः ।

तथा चोक्तम् ।

अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्याचित् ।

मार्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्भवः ॥ ४२ ॥

तावाहतुः । कथमेतत् । काकः कथयति ।

अस्ति भागीरथीतीरे गृध्रकूटनाम्नि पर्वते महान्पर्कटीवृक्षः ।
तस्य कोटरे^९ दैवदुर्विपाकाद्गलितनखनयनो जरद्भवो नाम गृध्रः प्रति-
वसति । तज्जीवनाय तद्वृक्षवासिनः पक्षिणः स्वाहारार्त्तिकचिल्किचि-
हदति^{१०} । तेनासौ जीवति । शावकानां रक्षणं करोति^{१०} । अथ कदाचि-

^१ B. मध्यदेशे. ^२ B. omits हृष्ट. ^३ A. कि. ^४ B. भवितव्यमिति मृगेणोक्तं
भवत्वेवम्. ^५ A. गतः. ^६ B. निवसति. ^७ B. काकोवहन्, omitting स.
^८ B. काको ब्रूते । सखे, omitting तच्छ्रुत्वा. ^९ B. स्वः [स्व] स्वाहारान्. ^{१०} B.
omits शावकानां रक्षणं करोति.

दीर्घकर्णो नाम मार्जारः पक्षिशावकान्भक्षयितुमागतः^१ । तत्तमा-
यान्तं^२ दृष्ट्वा^३ शावकैर्मयाकुलैर्महान्कोलाहलः^४ कृतः । तच्छ्रुत्वा
जरद्वेनेोक्तम् । कोयमायाति । दीर्घकर्णो गृध्रमवलोक्य सभयं हा
हतोस्मि । अधुनातिसंनिधाने पलायितुमक्षमः^५ । तद्यथा प्राप्तव्यं
तद्भवतु । एतत्समीपमुपगच्छामि^६ । इत्यालोच्योपसृत्याब्रवीत् । आर्य
त्वामभिवन्दे । गृध्रो ब्रूते^७ । कस्त्वम् । सोब्रवीत् । मार्जारोहम् ।
तदपसर^८ । नो चेद्धन्तव्योसि मया । मार्जारोवदत् । श्रूयतां ताव-
न्मम वचनम् । ततो यद्यहं वध्यस्तदा हन्तव्यः ।

यतः ।

जातिमात्रेण किं कश्चिद्ब्रूयते^९ पूज्यते क्वचित् ।

व्यवहारं परिज्ञाय वध्यः पूज्योऽथवा भवेत् । ४३ ।

गृध्रोवदत्^{१०} । ब्रूहि^{११} । सोवदत् । अहमत्र गङ्गातीरे नित्यस्नायी नि-
रामिषो ब्रह्मचर्येण चान्द्रायणव्रतमाचरंस्तिष्ठामि । युष्मांश्च धर्मज्ञानमम
विश्वासभूमयः^{१२} पक्षिणः सर्वे सर्वदा ममाग्रे स्तुवन्ति । ततो^{१३} भवद्भ्यो
विद्यावयोवृद्धेभ्यो धर्मं श्रोतुमहमत्रागतः^{१४} । भवन्तश्चेदृशा धर्मज्ञा
यन्मामतिथिं हन्तुमुद्यताः । गृहस्थस्यैष च^{१५} धर्मः ।

अरावप्युचितं कार्यमातिथ्य^{१६} गृहमागते ।

छेत्तुः पार्श्वगतां छायां नोपसंहरति द्रुमः ॥ ४४ ॥

यद्यप्यन्नं नास्ति तदा प्रीतिवचनेनापि तावदतिथिः पूज्यः^{१७} ।

तथा चोक्तम् ।

तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च स्रज्जृता ।

एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ४५ ॥

^१ B. inserts तत्र before आगतः. ^२ B. ततस्तमायांत. ^३ A. शायकैः. B. पक्षिशावकैः. and भयाकुलितैः. ^४ B. omits महान्. ^५ B. पलायनमप्यक्षतया-
नुष्ठानम्. ^६ B. अत्र तस्मीप. ^७ B. अवदत्. ^८ B. गृध्रो ब्रूते तद्भूमपसर.
^९ A कः for किं. B. जातिमात्रेण यश्चिर्कि हन्तव्यः. ^{१०} B. अब्रवीत्. ^{११} B. ब्रूहि त्वं.
^{१२} B. युष्मांश्च धर्मज्ञानमस्कर्तुमिहागतोहम् । यूयं मम विश्वासभूमयः पक्षिणः सर्वदा
ममाग्रे त्वां स्तुवंति. ^{१३} B. अतो. ^{१४} B. omits अत्र. ^{१५} B. गृहस्थधर्मस्यैषः.
^{१६} B. आतिथ्यै. ^{१७} A. अन्यदप्यस्ति । प्रीतिन वचसामतिथिः संपूज्यः । यतः.

अपरं च ।

निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ।

नहि संहरते ज्योत्स्नां चन्द्रश्चाण्डालवेदमनि ॥ ४६ ॥

अन्यच्च ।

गुरुरभिर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।

पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥ ४७ ॥

गृध्रो वदति^१ । मार्जारो हि मांसरुचयः । पक्षिशावकाश्चात्र निव-
सन्ति । तेनैवं ब्रवीमि । मार्जारो भूमिं स्पृष्ट्वा कर्णौ स्पृशति^२ । मया
च धर्मशास्त्रं पठित्वा श्रुत्वा च वीतरागेणेदं^३ व्रतमध्यवसितम्^४ ।
यतः परस्परं विवदमानानामपि धर्मशास्त्राणामहिंसा परमो धर्म इति
श्रुतम्^५ ।

अपरं च^६ ।

सर्वहिंसानिवृत्ता ये नराः सर्वसहाश्च^७ ये ।

सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४८ ॥

अन्यच्च ।

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्र गच्छति ॥ ४९ ॥

^१ योत्ति यस्य सदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम् ।

एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ ५० ॥

अपि च ।

मर्त्यमिति यदुःखं पुरुषस्योपजायते ।

^१ युक्तस्तेनानुमानेन परोपि परिरक्षितुम् ॥ ५१ ॥

^१ B. अब्रवीत्. ^२ B. adds दूते च. ^३ B. मया धर्मशास्त्रं श्रुत्वा वीतरागेण.
^४ A. वीतरागेण चान्द्रायणव्रतचरं पुष्करमध्यवसितं. ^५ B. इत्यत्रैव मे निश्चयः.
^६ B. omits अपरं च. ^७ B. सर्वसहाश्च. ^८ B. अन्ति यो यस्य मांसानि. ^९ B.
शक्तः.

शृणु तावत् ।

स्वच्छन्दवनजातेन शाकेनापि प्रपूर्यते ।

अस्य दग्धोदरस्यार्थे कः कुर्यात्पातकं नरः ॥ ५२ ॥

एवं विश्वास्य तरुकोटरे^१ स्थितः । ततो दिनेषु गच्छत्सु तं गृध्रम-
ल्पशक्तिं ज्ञात्वा^२ पक्षिशाप्रकानाक्रम्य कोटरमानीय प्रत्यहं खादति ।
अथ येषामपत्यानि खादितानि तैः शोकार्ता^३र्विलपद्भिर्जिज्ञासां परिज्ञाय^४
मार्जारः कोटरान्निःसृत्य पलायितः । इतस्ततो निरूपयद्भिः पक्षिभि-
स्तत्र तरुकोटरे शावकास्थीनि प्राप्तानि । अनन्तरं चानेन^५ शावकाः
खादिता इति निश्चित्य पक्षिभिर्मेलकं कृत्वा स गृध्रो व्यापादितः ।

अतोहं ब्रवीमि । अज्ञातकुलशीलस्येत्यादि । इत्याकर्ण्य जम्बुकः
सकोपमाह । मृगस्य प्रथमदर्शनदिने भवानप्यज्ञातकुलशील एव ।
तद्भवता सह कथमद्यथावदेतस्य स्नेहानुवृत्तिरुत्तरोत्तरं वर्धते ।

अन्यच्च ।

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्^६ ॥ ५३ ॥

अतो यथायं मृगो मम बन्धुस्तथा भवानपि । मृगो ब्रूते । किम-
नेनोत्तरोत्तरेण । सर्वैरेकत्र विश्रम्भालापे सुखिभिः स्थायीताम्^७ ।
काक एवमस्तु^८ । ततः प्रातः सर्वे यथाभिमतं देशं गताः । एकदा
तेन^९ जम्बुकेन सुनिभृतमुक्तम् । सखे मृग । एतस्मिन्वनैकदेशे
शस्यसंपूर्णं क्षेत्रमस्ति । अहं त्वां नीत्वा दर्शयामि^{१०} । तथाकृते सति
स मृगः प्रत्यहं शस्यं खादति^{१०} । क्षेत्रपतिना च दृष्ट्वा पाशस्तत्र

^१ B. एवं विश्वासमुत्पाद्य तत्रैव तरुकोटरे. ^२ B. omits तं गृध्रमल्पशक्तिं ज्ञात्वा.

^३ B. विलपद्भिर्जिज्ञासामारब्ध । तत्परिज्ञाय sic. ^४ B. अनन्तरं गृध्रेणानेन.

^५ B. कुटुम्बकः. ^६ A. omits from अतो यथायं to स्थायीताम्. ^७ B. काक
आह एवमेवमस्तु. ^८ B. adds क्षुद्रबुद्धिना. ^९ B. अहन्तु त्वान्दर्शयामि. ^{१०} B. प्रत्यहं
खादितुं गच्छति.

नियोजितः^१ । अनन्तरं पुनरागतो मृगः 'पाशैर्वद्धोचिन्तयत् । को
मामितः कालपाशादिव व्याधपाशात्तातुं मित्रादन्यः समर्थः । तत्रान्तरे
चागत्योपस्थितो जम्बुकोचिन्तयत् । फलितं तावदस्माकं कपटप्रबन्धेन^२ ।
मनोरथसिद्धिरपि मे बाहुल्याद्भविष्यति । यतः^३ । एतस्योत्कृत्यमानस्य
मांसासृग्लिप्तान्यस्थीनि प्राप्तव्यानि मया^४ । मृगस्तं दृष्ट्वोल्लसितो ब्रूते ।
सखे शृगाल^५ छिन्धि मम वन्धनम् । सत्वरं त्रायस्व माम्^६ ।

यतः ।

आपत्सु मित्रं जानीयाद्युद्धे शूरं धने शुचिम् ।

भार्या क्षीणेषु वित्तेषु व्यसनेषु च बान्धवान् ॥ ५४ ॥

जम्बुकः पाशं^७ मुहुर्विलोक्याचिन्तयत् । दृढस्तावदयं वन्धः ।
ब्रूते च । सखे स्नायुनिर्मिता एते पाशाः । तदद्य भट्टारकवारो कथमेता-
न्दन्तैः स्पृशामि । मित्र नान्यथा मन्तव्यम्^८ । प्रभाते यत्त्वया वक्तव्यं
तत्कर्तव्यमेव । अनन्तरं च काकः^{१०} प्रातःकाले तं मृगमनागतमवलोक्य
नान्विष्यंस्तथाविधं दृष्ट्वावाच । सखे किमेतत् । मृगोवदत् । अव-
धीरितसुहृद्वाक्यफलमेतत्^{११} ।

तथा चोक्तम् ।

सुहृदां हितकामानां यः शृणोति न भाषितम् ।

विपत्सिनिहिता तस्य स नरः शत्रुनन्दनः ॥ ५५ ॥

काको ब्रूते । स शृगालः क । मृगेणोक्तम् । मन्मांसार्थी तिष्ठत्य-
त्रैव । काकोवदत् । मित्र उक्तमेव मया ।

अपराधो न मेस्तीति नैतद्विश्वासकारणम् ।

विद्यते हि नृशंसेभ्यो भयं गुणवतामपि ॥ ५६ ॥

निःश्वस्य । अरे वञ्चक किं त्वया पापकर्मणा कृतम् ।

^१ B. एकदा क्षेत्रपतिना तं दृष्ट्वा पाशस्तत्र क्षेत्रे नियोजितः. ^२ B. पाशेन.
^३ B. कपटप्रबंधं. ^४ B. omits यतः. ^५ B. मया प्राप्तव्यानि. ^६ B. omits
शृगाल. ^७ B. त्रायस्व मां सत्वरं. ^८ B. मुहुर्मुहुः. ^९ B. मित्रं यदि नान्विषया
मन्थसे. ^{१०} B. अनन्तरं सुबुद्धिनामा काकः. ^{११} B. वाक्यस्य फलमेतत्.

यतः ।

संलापितानां मधुरैर्वचोभि-
र्मिथ्योपचारैश्च वशीकृतानाम् ।
आशावतां श्रद्धतां च लोके
किमर्थिनां वञ्चयितव्यमस्ति ॥ ५७ ॥

अन्यच्च ।

उपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ यः समाचरति पापम् ।
तं जनमसत्यसंधं भगवति वसुधे कथं वहसि ॥ ५८ ॥

अथवा स्थितिरियं दुर्जनानाम् ।

प्राक्पादयोः पतति खादति पृष्ठमांसं
कर्णे कलं ननु विरौति शनैर्विचित्रम् ।
छिद्रं निरूप्य सहसा प्रविशत्यशङ्कः
सर्वं खलस्य चरितं मशकः करोति^१ ॥ ५९ ॥

अथ प्रभातकाले क्षेत्रपतिर्लगुडहस्तस्तं प्रदेशमागच्छन्नवलोकितः ।
आलोक्य काकेनोक्तम्^२ । मित्र त्वमात्मानं^३ मृतवत्संदर्योपतिष्ठ^४ ।
ततो^५ यदाहं शब्दं करोमि तदा त्वमुत्थाय सत्वरणं यास्यसि^६ । ततः क्षे-
त्रपतिना हर्षोत्फुल्ललोचनेनावलोकितस्तथाविधो मृगः । आलोक्य चासौ
व्याध^७ आः स्वयं मृतोयमित्युक्त्वा^८ बन्धनान्मोचयित्वा पाशं संवरितुं^९
सयत्नो बभूव । ततः काकशब्दं श्रुत्वा मृगः सत्वरमुत्थाय पलायितः ।
तमुद्दिश्य तेन व्याधेन^{१०} निक्षिप्रलगुडेन^{११} शृगालो हतः पञ्चत्वं गतः^{१२} ।
तथा ह्युक्तम्^{१३} ।

त्रिभिर्वर्षैस्त्रिभिर्मासैस्त्रिभिः पक्षैस्त्रिभिर्दिनैः ।

अत्युप्रपुण्यपापानामिहैव फलमश्नुते ॥ ६० ॥

^१ B. adds the verse दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् । मधु भवति
त्रिद्विधे हृदि हालाहलं विषम् ॥ ^२ B. काकस्तमालोक्याब्रवीत्. ^३ B. त्वं ताव-
दात्मानं. ^४ B. तिष्ठ. ^५ B. omits ततः. ^६ B. सत्वरमुपसरिष्यसि. ^७ B.
omits च and व्याधः. ^८ B. adds मृगं. ^९ B. संवरीतुं. ^{१०} B. क्षेत्रपतिना ^{११} B.
क्षिप्रलगुडेन. ^{१२} B. हतो मृतश्च. ^{१३} B. च for हि. ^{१४} B. अत्युत्कटैः पापपुण्यैः.

अतोहं ब्रवीमि भक्ष्यभक्षकयोरित्यादि । काकः पुनराह ।

भक्षितेनापि भवता नाहारो मम पुष्कलः ।

त्वयि जीवति जीवामि चित्रग्रीव इवानघ ॥ ६१ ॥

अन्यच्च ।

तिरश्चामपि विश्वासो दृष्टः पुण्यैककर्मणाम् ।

सतां हि साधुशीलत्वात्त्वच्चित्रग्रीवयोरिव ॥ ६२ ॥

किं च ।

साधोः परुषितस्यापि^१ मनो नायाति विक्रियाम् ।

नहि तापयितुं शक्यं सागराम्भस्तृणोल्कया ॥ ६३ ॥

हिरण्यको ब्रूते । चपलस्त्वम् । चपलेन सह स्नेहः सर्वथा न कर्तव्यः ।

तथा ह्युक्तम्^२ ।

मार्जारो महिषो मेषः काकः कापुरुषस्तथा ।

विश्वासात्प्रभवन्त्येते विश्वासस्तत्र नो हितः ॥ ६४ ॥

किं तु शत्रुपक्षे भवानस्माकम् ।

युक्तं^३ चैतत् ।

शत्रुणा नहि संदध्यात्सृष्टिष्ठेनापि संधिना ।

सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम् ॥ ६५ ॥

अन्यच्च^४ ।

यदशक्यं न तच्छक्यं यच्छक्यं^५ शक्यमेव तत् ।

नोदके शकटं याति न नौका गच्छति स्थले^६ ॥ ६६ ॥

लघुपतनकोवदत्^७ । सखे^८ श्रुतं सर्वं मया^९ । ममैतावान्संकल्पो

यत्त्वया सह सौहृदमवश्यं कर्तव्यं मया । नो वा विनाहारेणात्मानं
तव द्वारि व्यापादयिष्यामि^{१०} ।

^१ B. परुषितस्य. ^२ B. च for हि. ^३ B. उक्तं. ^४ B. omits अन्यच्च. ^५ A. तच्छक्यं. ^६ B. adds अपरं च । महताप्यर्थसारेण यो विश्वसिति शत्रुषु । भार्यासु च विरक्तासु तदन्तं तस्य जीवनम् ॥. ^७ B. ब्रूते. ^८ B. omits सखे. ^९ B. मया सर्वं तथापि. ^{१०} B. नो वा अनाहारेणात्मानं भवदुपरि व्यापादयिष्यामि.

तथा हि ।

मृदटवत्सुखभेदो दुःसंधानश्च दुर्जनो भवति ।

सुजनस्तु कनकघटवद्बुद्धेर्दृष्ट्याशुसंधेयः ॥ ६७ ॥

किं च ।

द्रवत्वात्सर्वलोहानां निमित्तान्मृगपक्षिणाम् ।

भयाल्लोभाच्च भूर्खाणां संगतं दर्शनात्सताम् ॥ ६८ ॥

^१अन्यच्च । एतज्ज्ञात्वा सतां ^२संगतमिष्यते ।

यतः ।

स्नेहच्छेदेऽपि साधूनां गुणो नायाति ^३विक्रियाम् ।

भङ्गेऽपि ^४हि मृणालानामनुबध्नन्ति तन्तव्रः ॥ ६९ ॥

अन्यच्च शृणु ^५ ।

शुचित्वं त्यागिता ^६शौर्यं समानसुखदुःखता ^७ ।

दाक्षिण्यं चानुरक्तिश्च सत्यता च सुहृदुणाः ॥ ७० ॥

एतैर्गुणैरुपेतः पुनरन्यः को ^८मया प्राप्तव्यः । ^९हिरण्यको बहिर्निः
सृत्याव्रवीत् ^{१०} । आप्यायितोऽहं भवतानेन वचसामृतेन ।

तथा चोक्तम् ^{११} ।

वर्माति न तथा सुशीतलजलैः स्नानं न मुक्तावली

न श्रीखण्डविलेपनं सुखयति प्रत्यङ्गमप्यर्पितम् ।

प्रीत्यै सज्जनभाषितं प्रभवति प्रायो यथा देहिनां ^{१२}

सद्युक्त्या च पुरस्कृतं सुकृतिनामाकृष्टिमन्त्रोपमम् ॥ ७१ ॥

अन्यच्च ।

रहस्यभेदो याज्ञा च नैष्टुर्यं चलचित्ता ।

क्रोधो ^{१३}निःसत्त्वता द्यूतमेतन्मित्रस्य दूषणम् ॥ ७२ ॥

^१ B. omits अन्यच्च । एतत्. ^२ B. संगतिम्. ^३ B. गुणा नायाति. ^४ A. भङ्गोपि. ^५ B. omits अन्यच्च शृणु. ^६ B. त्यागता. ^७ B. समानसुखदुःखिता. ^८ B. एतैर्गुणैरुपेतोऽन्यः पुनः क मया प्राप्तव्यः. A. पुण्यरस्यः for पुनरन्यः. ^९ B. एतच्छ्रुत्वा हिरण्यको. ^{१०} B. आह. ^{११} B. यतः. ^{१२} B. चैतसः. ^{१३} B. क्रोध.

अनेन वचनक्रमेण तदेकमपि दूषणं^१ न लभ्यते ।
यतः ।

पटुत्वं सत्यवादित्वं कथायोगेन बुध्यते ।

अस्तब्धत्वमत्रापत्यं प्रत्यक्षेणावगम्यते ॥ ७३ ॥

अपरं च ।

अन्यथैव हि सौहार्दं द्रवस्वच्छान्तरात्मनः^२ ।

प्रवर्ततेन्यथा वाणीं शाठ्योपहतचेतसः ॥ ७४ ॥

तद्भवतु भवतोभिमतम्^३ । ततः प्रभृति तयोः परस्परं सख्यमभवत्^४ । ततो हिरण्यको मैत्र्यं विधाय^५ भोजनविशेषैर्वायसं संतोष्य विवरं प्रविष्टः । वायसोऽपि स्वस्थानं गतः । ततश्च तयोः प्रत्यहमन्योन्याहारादिदानेन कुशलप्रश्नैर्विश्रम्भालापैश्च^६ कालोतिवर्तते^७ ।

एकदा वायसो हिरण्यकमाह । वयस्य^८ कष्टलभ्याहारमिदं स्थानम् । तदेतत्परित्यज्य स्थानान्तरं गन्तुमिच्छामि । हिरण्यको ब्रूते । मित्रं क्व गन्तव्यम् ।^९

चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान् ।

नासमीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत् ॥ ७५ ॥

वायसोऽवदत्^{१०} । अस्ति मित्रं स्थानं सुनिरूपितम्^{११} । हिरण्यकोऽवदत् । किं तत् । वायसः कथयति । अस्ति दण्डकारण्ये कर्पूरगौराख्यं सरः । तत्र चिरकालोपार्जितः प्रियसुहृन्मे मन्यराभिधानः कूर्मः सहजधार्मिकः प्रतिवसति ।

यतः ।

परोपदेशे पाण्डित्यं सर्वेषां सुकरं नृणाम् ।

धर्मे स्वयमनुष्ठानं कस्यचित्तु महात्मनः ॥ ७६ ॥

^१ B. adds त्वयि. ^२ B. भव°. ^३ B. अभिलषितं. ^४ B. omits this clause. ^५ B. omits मैत्र्यं विधाय. ^६ B. adds सुखिभिः. ^७ A. कालो हि वर्धते. B. कालोऽभिवर्तते. ^८ B. वायसस्य. ^९ B. adds तथाचोक्तं. ^{१०} B. omits अवदत्. ^{११} B. अस्ति हि स्वनिरूपितं स्थानं.

स च मत्स्याहारविशेषैर्मा संवर्धयिष्यति । हिरण्यकोब्रवीत् । तत्किं
मयात्रावस्थाय कर्तव्यम् ।

यतः ।

यस्मिन्देशे न सन्मानं न मित्राणि न बान्धवः^१ ।

न च विद्यागमः कश्चित् देशं परिवर्जयेत् ॥ ७७ ॥

अपरं च ।

धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः ।

पञ्च यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तत्र संस्थितिम्^२ ॥ ७८ ॥

ततो मामपि तत्र नय । अथ वायसस्तेन मित्रेण^३ सह विचित्र-
कथालापैस्तस्य सरसः समीपेन सुखं जगाम^४ । ततो मन्थरो दूरा-
दवलोक्य लघुपतनकमुत्थायातिथ्यं विधाय मूषकस्यातिथिसत्कारं^५
चकार ।

यतः ।

बालो वा यदि वा वृद्धो युवा वा गृहमागतः ।

तस्य पूजा विधातव्या सर्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥ ७९ ॥

वायसोवदत् । वयस्य सविशेषमस्मै पूजां^६ विधेहि । यतो-
यं पुण्यकर्मणां धुरीणः कारुण्यरत्नाकरो हिरण्यको नाम^७ मूषक-
राजः । एतस्य^८ गुणस्तुतिं जिह्वासहस्रेण सर्पेश्वरः कर्तुं यदि समर्थः
स्यात्^९ । इत्युक्त्वा चित्रग्रीवोपाख्यानं वर्णितवान्^{१०} । मन्थरः^{११} सादरं

^१ B. न वृत्तिर्न न च बांधवः. ^२ A. संस्थितिः. B. न तत्र दिवसं वसेत्. ^३ B. अथ वायस मूषकमित्रेण सह. ^४ B. सुखेन तस्य सरसस्तीरं प्राति जगाम. ^५ B. तस्यातिथ्यं विधाय मूषकस्याप्यातिथ्यसंस्कारं. ^६ B. हिरण्यकस्य सविशेषामस्मै पूजां विधेहि. ^७ B. हिरण्यकनामा. ^८ B. अस्य. ^९ B. जिह्वासहस्रद्वयेनापि सर्पेश्वरो वासुकिर्न समर्थः स्यात्. A. inserts न before स्यात्. ^{१०} B. उपवर्णित-
वान्. ^{११} A. ततो sic कारुण्यरत्नाकरः श्रुत्वा मन्थरः.

हिरण्यकं संपूज्याह । भद्रात्मनो निर्जनगमनकारणमाख्यातुमर्हसि ।
हिरण्यकोवदत् । ^२ तत्कथयामि श्रूयताम् ।

अस्ति ^३ चम्पाभिधानायां पुरि^४ परिव्राजकावसथः । तत्र चूडा-
कर्णो नाम परिव्राट्प्रतिवसति^५ । ^६ सर्वभोजनावशिष्टभिक्षात्रसहितं
भिक्षापात्रं नागदन्तकेवस्थाप्य स्वपिति । अहं च तदन्नमुत्प्लुत्य^७
भक्षयामि । अनन्तरं तस्य प्रियसुहृद्बीणाकर्णो^८ नाम परिव्राजकः
समायातः । तेन च सह नानाकथाप्रसङ्गावस्थितो^९ मम त्रासार्थं
जर्जरवंशमताडयत्^{१०} । बीणाकर्ण उवाच^{११} । किमिति भवान्मम
कथाविरक्तोऽन्यासक्तः । चूडाकर्णोऽब्रवीत् । भद्र नाहं विरक्तः । किं
तु पश्य । अयं मूषको ममापकारी सर्वदा पात्रस्थमन्नं भक्षयति । बीणा-
कर्णो नागदन्तकं विलोक्याह । कथं मूषकः स्वल्पबलोप्येतावहूरमु-
त्पतति । तत्कारणेनात्र^{१२} भवितव्यम् । ✕

तथाचोक्तम् ।

नाकस्माद्युवती वृद्धं^{१३} केशेष्वाकृष्य चुम्बति ।

पतिं निर्दयमालिङ्ग्य हेतुरत्र भविष्यति ॥ ८० ॥

चूडाकर्णः पृच्छति । कथमेतत् । बीणाकर्णः कथयति ।

अस्ति गौडविषये^{१४} कौशाम्बी नाम नगरी । तस्यां चन्दनदासो
नाम^{१५} वणिङ्गहाधनो निवसति । तेन पश्चिमे वयसि वर्तमानेन
कामाधिष्ठितचेतसा धनदर्पाल्लीलावती नाम वणिकपुत्री परिणीता । सा

^१ B. हे भद्र आत्मनो निर्जनगमनकारणं ममाख्यातुमर्हसि. ^२ B. omits तत्.
^३ B. चम्पाभिधानायां. ^४ B. omits पुरि. ^५ B. वसति. ^६ B. स च भोजन.
^७ B. उत्प्लुत्योत्प्लुत्य. ^८ A. बीणाकर्णो. In places following sometimes बीणा^०
sometimes बीना^०. ^९ B. नानादिग्देशकथा. ^{१०} B. वंशदंडमताडयत्. ^{११} B. तं
दृष्ट्वा बीणाकर्णेनोक्तं. ^{१२} B. तत्केनापि कारणेनात्र. ^{१३} A. writes वृद्धा. ^{१४} A.
गौरविषये. ^{१५} B. चन्दनदासनामा.

च मकरकेतोर्विजयवैजयन्ती^१ यौवनवती बभूव । स च वृद्धपति-
स्तस्याः^२ संतोषाय नाभवत् ।

यतः ।

शशिनीव हिमार्तानां धर्मार्तानां रवाविव ।

मनो न रमते स्त्रीणां जरायस्तेन्द्रिये^३ पतौ ॥ ८१ ॥

अपरं च^४ ।

पलितेष्वपि दृष्टेषु पुंसः का नाम कामिता ।

मैषज्यमिव मन्यन्ते यदन्यमनसः स्त्रियः ॥ ८२ ॥

स च वृद्धस्तस्यामतीवानुरागवान् ।

यतः ।

धनाशा जीविताशा च गुर्वी प्राणभृतां सदा ।

वृद्धस्य तरुणी भार्या प्राणेभ्योपि गरीयसी ॥ ८३ ॥

अन्यच्च^५ ।

नोपभोक्तुं न च त्यक्तुं शक्नोति विषयाञ्जरी ।

अस्थि निर्दशनश्चैव^६ जिह्वा लेढि केवलम् ॥ ८४ ॥

अथ सा लीलावती यौवनदर्पातिक्रान्तकुलशीलमर्यादा^७ केनापि^८
वणिकपुत्रेण सहानुरागवती बभूव ।

यतः ।

स्वातन्त्र्यं पितृमन्दिरे च वसतिर्यात्रोत्सवे संगति-

गोष्ठीपूरुषसंनिधावनियमो वासो विदेशे तथा ।

संसर्गः सह पुंश्चलीभिरसकृद्दृत्तेर्निजायाः क्षतिः

पत्युर्वर्धकमीर्षितं प्रहसनं नाशस्य हेतुः स्त्रियाः ॥ ८५ ॥

^१ B. omits विजय. ^२ B. स च पतिरतिवृद्धः तस्याः. ^३ B. जराजीर्णेन्द्रिये,
a reading which A. has in the margin. ^४ B. अन्यच्च. ^५ B. अपरं च.
^६ B. writes निर्दशनश्चैव. ^७ B. omits शील. ^८ B. adds अन्येन.

अपरं च ।

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोटनम् ।

स्वप्नमन्यगृहे वासो नारीणां दूषणानि षट् ॥ ८६ ॥

सुरूपं^१ पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।

योनिः क्लिद्यति^२ नारीणामामपात्रमिवाम्भसा^३ ॥ ८७ ॥

किं च ।

स्थानं नास्ति क्षणं नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः ।

तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते^४ ॥ ८८ ॥

स्त्रियो हि चपला नित्यं देवानामपि विश्रुतम् ।

ताश्चापि रक्षिता येषां ते नराः सुखभागिनः ॥ ८९ ॥

अपरं च^५ ।

धृतकुम्भसमा नारी तप्राङ्गारसमः पुमान् ।

तस्माद्धृतं च वह्निं च पृथक्स्थानेन धारयेत्^६ ॥ ९० ॥

अपरं च^७ ।

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्राश्च स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ९१ ॥

एकदासौ^८ लीलावती रत्नावलीकिरणकर्बुरे पर्यङ्के^९ तेन वणि-
कपुत्रेण सह विश्रम्भालापैः सुखासीना तमलक्षितोपस्थितं^{१०} पतिमव-
लोक्य सहस्रोत्थाय केशेषु गृहीत्वा निर्भरमालिङ्ग्य च चुम्बितवती ।

^१ A. writes स्वरूपं. B. सुवेषं. ^२ B. क्रीडति. ^३ B. सत्यं सत्यं हि नारद. ^४ B. transposes this and the previous verse, and inserts before the two the following additional verse : न लज्जा न विनीतत्वं न दाक्षिण्यं न भीरुता । प्रार्थकाभाव एवैकः सतीत्वे कारणं स्त्रियः ॥ ^५ B. अन्यच्च. ^६ B. नैकत्र स्थापयेद्बुद्धः. ^७ B. omits अपरं च. ^८ B. एकदा सा. ^९ A. °कर्पूरपर्यङ्के corrected in the margin. B. °कर्बुरे पर्यङ्के. ^{१०} A. तमलक्षितोपस्थितप-
तिम्. B. तमलक्षितोपस्थितं स्वपतिम्.

जारश्च पलायितः । तदालिङ्गनमवलोक्य^१ समीपवर्तिनी कुट्टन्यचि-
न्तयत् । नाकस्मादिति^२ । ततस्तया कुट्टन्या तत्कारणं जारं परिज्ञाय
सा लीलावती दण्डिता^३ ।

अतोहं ब्रवीमि^४ । मूषकबलोपस्तम्भेन^५ केनापि कारणेनात्र भवित-
व्यम् । क्षणं विचिन्त्य^६ । कारणं चात्र बाहुल्याद्धनमेवात्र संभविष्यति^७ ।

यतः ।

^८धनवान्बलवाँल्लोके सर्वः सर्वत्र सर्वदा ।

प्रभुत्वं धनमूलं हि राज्ञामप्युपजायते ॥ ९२ ॥

ततः खनित्रमादाय तेन परित्राजकेन विवरं खनित्वा मम^९ चिर-
संचितं धनं गृहीतम् । ततः प्रभृत्यहं निजशक्तिहीनः सत्त्वोत्साहर-
^{१०}हितश्चाहारमप्युत्पादयितुमशक्तः । सत्रासं मन्दंमन्दं विसर्पश्चूडाक-
र्णेनाहमवलोकितः । ततश्च तेनोक्तम् ।

अर्थेन बलवान्सर्वो ह्यर्थाद्भवति पण्डितः ।

पदयैनं मूषकं पापं स्वजातिसमतां गतम्^{११} ॥ ९३ ॥

अर्थेन हि विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।

क्रियाः सर्वा विनश्यन्ति ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ ९४ ॥

अपरं च ।

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।

यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ ९५ ॥

^१ A. omits सहसोत्थाय to अवलोक्य supplying omissions as given above in the margin. B. सहसोत्थाय केशेष्वाकृष्य मुखं गृहीत्वा निर्भरमा-
लिङ्ग्य चुंबितवती । स च जारः &c. ^२ B. नाकस्मादिति लोकं पठति. ^३ B.
ततस्तया कुट्टन्या धर्माधिकारिणं विज्ञाप्य सा लीलावती दण्डिता. ^४ B. adds
नाकस्माद्युवतीत्यादि. ^५ B. मूषकबलटंभेन. Both MSS. write here, and in
other places ख् for ए and व for ब. The word in A. is indistinct after
मूषकबलो. ^६ B. विमृष्य. ^७ कारणं चात्र धनबाहुल्याद्धनमेव परं संभवति. ^८ B.
धनेन. ^९ B. मम विवरं खनित्वा मम. ^{१०} B. omits च. ^{११} B. adds किं च.

अन्यच्च ।

अपुत्रस्य गृहं शून्यं सन्मित्ररहितस्य च ।

मूर्खस्य हृदयं शून्यं^१ सर्वशून्या^२ दरिद्रता ॥ ९६ ॥

अपि च ।

तानीन्द्रियाण्यविकलानि तदेव नाम

सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।

अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव

अन्यः क्षणेन^३ भवतीति विचित्रमेतत्^४ ॥ ९७ ॥

एतत्सर्वमाकर्ण्य मयालोचितम् । ममात्रावस्थानमयुक्तमिदानीम् ।
यच्चान्यस्मै तद्वृत्तान्तकथनं तदप्यनुचितम् ।^५

यतः ।

अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ।

गञ्जनं^६ चापमानं च मतिमात्रं प्रकाशयेत् ॥ ९८ ॥

तथा चोक्तम् ।

अत्यन्तविमुखे दैवे^७ व्यर्थे यत्ने^८ च पौरुषे ।

मनस्विनो दरिद्रस्य वनादन्यत्कुतः सुखम् ॥ ९९ ॥

अन्यच्च ।

मनस्वी भ्रियते कामं कार्पण्यं न तु गच्छति ।

अपि निर्वाणमायाति नानलो याति शीतताम् ॥ १०० ॥

किं च ।

कुसुमस्तवकस्येव द्वे वृत्ती च मनस्विनः ।

सर्वलोकस्य वा मूर्ध्नि विशीर्येत वनेथवा^९ ॥ १०१ ॥

यच्चान्नैव याज्ञाजीवनं तदतीव गार्हितम् ।

^१ B. मूर्खस्य च दिशः शून्यः sic. ^२ B. सर्वशून्यं. ^३ A. अन्यक्षणेन. ^४ B. किमत्र विचित्रम्. ^५ B. अयुक्तं । पुनरिदानीं.....अयुक्तं । ^६ A. corrects गञ्जनं in the margin into वञ्चनं. ^७ B. अत्यन्तं विमुखे दैवे. ^८ B. व्यर्थयत्ने. ^९ B. मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य शीर्यते वन एव वा.

यतः ।

वरं विभवहीनेन प्राणैः संतर्पितोनलः ।

नोपचारपरिभ्रष्टः कृपणः प्रार्थितो^१ जनः ॥ १०२ ॥

अपरं च ।

दारिद्र्याद्ध्यमेति ह्रीपरिगतः सत्त्वात्परिभ्रश्यते

निःसत्त्वः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमागच्छति^२ ।

निर्विण्णः शुचमेति शोकनिहतो बुद्ध्या परित्यज्यते

निर्वुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्पदम् ॥ १०३ ॥

किं च ।

वरं कार्यं मौनं न च वचनमुक्तं यदनुतं

वरं क्लैव्यं पुंसां न च परकलत्राभिगमनम् ।

वरं प्राणत्यागो न च पिशुनवादेष्वभिरति-

वरं भिक्षाशित्वं न च परधनास्वादनबलम्^३ ॥ १०४ ॥

अपि च ।

सेवेव मानमखिलं ज्योत्स्नेव तमो जरेव लावण्यम् ।

हरिहरकथेव दुरितं गुणशतमप्यर्थिता हरति ॥ १०५ ॥

विमृश्य^४ । तत्किमहं परपिण्डेनात्मानं योजयामि^५ । कष्टं भोः ।

तदपि द्वितीयं मृत्युद्वारम् ।

यतः ।

पल्लवग्राहि पाण्डित्यं क्रयक्रीतं च मैथुनम् ।

भोजनं च पराधीनं तिष्ठः पुंसां विडम्बनाः ॥ १०६ ॥

अन्यच्च ।

रोगी चिरप्रवासी पराज्जभोजी परावसथशायी ।

यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोस्य विभ्रामः ॥ १०७ ॥

इत्यालोच्य लोभात्पुनरपि नराणां वित्तं ग्रहीतुं ग्रहमकरवम्^६ ।

^१ B. प्रार्थितो. ^२ B. आपद्यते. ^३ B. परधनास्वादनरतिः. ^४ B इति विमृश्य.
^५ B. संवर्द्धयामि. ^६ A. अकरोत्. B. इत्यालोच्य लोभात्पुनरपि तद्वत् ग्रहीतुं
ग्रहमकरवम्.

तथा चोक्तम् ।

लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते तृषाम् ।

तृषार्तो दुःखमाप्नोति परत्वेह च मानवः ॥ १०८ ॥

^१ततोहं वीणाकर्णेन तेन जर्जरवंशेन^२ ताडितः । तदाहमचिन्त-
यम् । लुब्धो ह्यसंतुष्टो नियतमात्मद्रोही^३ ।

तथा च ।

सर्वाः संपत्तयस्तस्य संतुष्टं यस्य मानसम् ।

उपानद्ब्रूढपादस्य ननु चर्मावृतेव^४ भूः ॥ १०९ ॥

अन्यच्च ।

संतोषामृततृप्तानां यत्सुखं शान्तचेतसाम् ।

कुतस्तद्धनलुब्धानामितथैतश्च धावताम् ॥ ११० ॥

किं च ।

तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् ।

येनाज्ञाः पृष्ठतः कृत्वा नैरादयमवलम्बितम् ॥ १११ ॥

अपि च ।

असेवितेश्वरद्वारमदृष्टविरहव्यथम् ।

अनुक्लङ्गीववचनं धन्यं कस्यापि जीवनम् ॥ ११२ ॥

यतः ।

न योजनशतं दूरं बाह्यमानस्य तृष्णया ।

संतुष्टस्य करप्राप्तेऽप्यर्थे^५ भवति नादरः ॥ ११३ ॥

तत्सर्वथावस्योचितः^६ कार्यपरिच्छेदः श्रेयान्^७ ।

को धर्मो भूतदया किं सौख्यमरोगिता जगति जन्तोः^८ ।

कः स्नेहः सद्भावः किं पाण्डित्यं परिच्छेदः ॥ ११४ ॥

^१ B. अतोहं. ^२ B. जर्जरवंशदंडेन. ^३ B. adds भवति. ^४ B. चर्मास्तृतेव.

^५ A. writes करप्राप्तेऽप्यर्थो. ^६ A. तत्सर्वथा वचनयोचितस्तत्कार्यपरिच्छेदः. In the margin a reading तत्सर्वथा व्यवस्थितकार्यपरिच्छेदः श्रेयान् is supplied.

^७ B. adds उक्तं च. ^८ B. अरोग्यता चेति जन्तोः.

तथा हि ।

त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ११५ ॥

अपरं च ।

पानीयं वा निरायासं स्वाद्वन्नं वा भयोत्तरम् ।

विचार्य खलु पश्यामि तच्छुखं यत्र निर्वृतिः ॥ ११६ ॥

इत्यालोच्याहं निर्जनवनमागतः ।

ततोऽस्मत्पुण्योदयेनानेन^१ मित्रेणाहं क्षेहानुवृत्त्यानुगृहीतः । अधुना
च पुण्यपरंपरया भवदाश्रयः स्वर्ग एवायं मया प्राप्तः ।

यतः ।

संसारविषवृक्षस्य द्वे फले अमृतोपमे^२ ।

काव्यामृतरसास्वादः संगमः सुजनैः सह ॥ ११७ ॥

मन्थर उवाच । युष्माभिरनिसंचयः कृतः । तत्कृतोऽयं दोषः^३ ।

उपार्जितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् ।

तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम् ॥ ११८ ॥

अन्यच्च ।

निजसौख्यं निरुन्धानो यो धनार्जनमिच्छति ।

परार्थं भारवाहीव क्लेशस्यैव हि भाजनम् ॥ ११९ ॥

अपरं च ।

दानोपभोगहीनेन धनेन^४ धनिनो यदि ।

भवामः किं नु तेनैव धनेन धनिनो वयम् ॥ १२० ॥

अन्यच्च ।

असंभोगेन सामान्यं कृपणस्य धनं परैः ।

अस्येदमिति संबन्धो हानौ दुःखेन गम्यते ॥ १२१ ॥

^१ B. ततोऽस्मत्पुण्योदयादनेन. ^२ B. omits च. ^३ B. द्वे एवामृतवत्फले.
^४ B. adds यतः. ^५ B. पृथ्वीखातनिधानेन धनेन.

तथा चोक्तम् ।

धनं वा पुरुषो ब्रह्मन्पुरुषं धनमेव वा ।

अवश्यमेकं त्यजति तस्मात्किं धनतृष्णया^१ ।

दानं प्रियवाक्सहितं ज्ञानमगर्वं क्षमान्वितं शौर्यम् ।

त्यागसहितं च वित्तं दुर्लभमेतच्चतुष्टयं^२ लोके ॥ १२१ ॥

उक्तं च ।

कर्तव्यः संवयो नित्यं कर्तव्यो नातिसंचयः ।

पश्य संवयशीलेन धनुषात्मा निपातितः ॥ १२२ ॥

सोब्रवीत् । कथमेतत् । मन्यरः कथयति ॥

अस्ति कल्याणकटके वास्तव्यो भैरवो नाम व्याधः^३ । स चैकदा पापबुद्धिर्लुब्धो भ्राम्यन्विन्ध्याटवीमध्यं^४ गतः । तेन तत्र^५ व्यापादितं मृगमादाय गच्छता घोराकृतिः^६ शूकरो दृष्टः । ततस्तेन मृगं भूमौ धृत्वा^७ शूकरः शरेण हतः । शूकरेणाप्यागत्य घनघोरगर्जनं कुर्वाणेन स व्याधो मुष्कदेशे हतश्छिन्नमूलद्रुमवत्पपात ।

यतः ।

जलमग्निर्विषं शस्त्रं क्षुद्रायाधिः^८ पतनं गिरेः ।

निमित्तं किञ्चिदासाद्य देही प्राणैर्विमुच्यते ॥ १२४ ॥

अत्रान्तरे दीर्घरावो नाम जम्बुकः^९ परिभ्रमन्नेकत्रैव^{१०} दैववशादाहारार्थं तान्मृगव्याधशूकरानवलोकयामास । अवलोक्याचिन्तयत् । महद्भोग्यं^{११} मे समुपस्थितम् ।

^१ B omits this verse. ^२ B. चतुर्भद्रम्. ^३ B. अस्ति कल्याणकटनामवास्तव्यभैरवो नाम व्याधः. ^४ A. लुब्धः विन्ध्याटवीमध्यं sic, भ्राम्यन् being supplied between the two words in the margin. B. स चैकदा मृगयातिलुब्धः सन्विन्ध्याटवीमध्यं गतः. ^५ B. तत्र तेन व्याधेन. ^६ B. घनगर्जितघोराकृतिः. ^७ B. निधाय. ^८ A. व्याधिपतनं. ^९ B. शृगालः. ^{१०} B omits एकत्रैव दैववशात्. ^{११} B. अहो महद्भोग्यं.

अथवा ।

अचिन्तितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् ।

दुखान्यपि तथा मन्ये दैन्यमत्रातिरिच्यते^१ ॥ १२५ ॥

भवतु । एषां मांसैर्मांसमेकं समधिकं^२ यावज्जीवनं मे भविष्यति ।

तदत्र^३ प्रथमबुभुक्षायां च^४ निःस्वादु कोटण्डाटनीलमं स्नायुबन्धं
खादयामि^५ । इत्युक्त्वा तथा करोति^६ । ततश्छिन्ने स्नायुबन्धे^७ द्रुतमुत्प-
तिते धनुषाटनीकोद्या^८ हृदि निर्भिन्नो दीर्घिरावः पञ्चत्वं गतः ।

अतोहं ब्रवीमि कर्तव्यः संचयो नित्यमित्यादि ।

किं च ।

यद्वाति यद्वाति तदेव धनिनो धनम् ।

अन्ये मृतस्य क्रीडन्ति दारैरपि धनैरपि ॥ १२६ ॥

इदानीं यातु^९ । किमतिक्रान्तोपालम्भेन ।

यतः ।

। नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।

आपत्स्वपि न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥ १२७ ॥

तद्वयस्य सर्वथा सोत्साहेन भवितव्यम् ।

यतः ।

शास्त्राण्यधीत्यापि^{१०} भवन्ति मूर्खा

यस्तु क्रियावान्पुरुषः स विद्वान् ।

सुचिन्त्यमप्यौषधमातुराणां^{११}

न नाममात्रेण करोत्यरोगम्^{१२} ॥ १२८ ॥ X

^१ A. तथान्यैते. B. दैवम्. ^२ A. अधिकं. ^३ B. अतः. ^४ B. तावत्-
^५ A. खादामि. ^६ B. तथाकरोत्. ^७ B. स्नायुबंधने. ^८ B. द्रुतमुत्पतितेन धनुषा.
A. क्रीडि. ^९ B. तद्विदानीं यातु. ^{१०} A. शास्त्राण्यधीतानि. ^{११} B. स्वाचिन्ति
स्वौषधम्. ^{१२} A. भवत्यरोगं.

अन्यच्च ।

न स्वल्पमप्यध्यवसायभीरोः

करोति विज्ञानविधिर्गुणं हि ।

अन्धस्य किं हस्ततलस्थितोपि

प्रकाशयत्यर्थमिह प्रदीपः ॥ १२९ ॥

तदत्र सखे^१ दशाविशेषेण^२ प्रीतिः करणीया । एतदपि न^३
मन्तव्यम् ।

स्थानभ्रष्टा न शोभन्ते दन्ताः केशा नरा नखाः ।

इति विज्ञाय मतिमान्स्वस्थानं न परित्यजेत् ॥ १३० ॥

कापुरुषवचनमेतत् ।

यतः ।

देशमुत्सृज्य गच्छन्ति सिंहाः सत्पुरुषा गजाः ।

तत्रैव निधनं यान्ति काकाः कापुरुषा मृगाः ॥ १३१ ॥

तथा चोक्तम् ।

को वीरस्य मनस्विनः स्वविषयः को वा विदेशः स्मृतो^४

यं देशं श्रयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितम् ।

यद्वैद्यनखलाङ्गलप्रहरणः^५ सिंहो वनं गाहते

तस्मिन्नेव हतद्विपेन्द्राधिरैस्तृष्णां छिनत्त्यात्मनः ॥ १३२ ॥

अपरं च ।

निपानमिव मण्डूकाः सरः पूर्णमिवाण्डजाः ।

सोद्योगं नरमायान्ति प्रवणाः^६ सर्वसंपदः ॥ १३३ ॥

किं च ।

सुखमापतितं सेधेद्दुःखमापतितं सहेत्^७ ।

चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ १३४ ॥

^१ B omits सखे. ^२ B. दशाविशेषे. ^३ B omits न. ^४ B. स्मृतो.
^५ A. लांगल corrected to लांगुल. ^६ A omits प्रवणा. into सन्नुखा in the
margin. B. विवशाः. ^७ B. तथा.

अन्यच्च ।

उत्साहसंपन्नमदीर्घस्तुत्रं

क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तम् ।

शूरं कुतश्च दृढसौहृदं च

लक्ष्मीः स्वयं याति निवासहेतोः ॥ १३५ ॥

विशेषतश्च ।

विनाप्यर्थैर्वीरः स्पृशति बहुमानोज्ञतिपदं

परिष्वक्तोप्यर्थैः परिभवपदं याति कृपणः ।

स्वभावादुद्धूतां गुणसमुद्रयावाप्तिविषयां

द्युतिं सैहीं किं श्वा धृतकनकमालोपि लभते ॥ १३६ ॥

किं च ।

धनवानिति हि मदस्ते किं गतविभवो विषादमुपयासि ।

करनिहितकन्दुकसमाः पातोत्पाता मनुष्याणाम् ॥ १३७ ॥

पदय ।

अभ्रच्छाया खलप्रीतिर्नवशस्यानि^१ योषितः ।

किंचित्कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च ॥ १३८ ॥

अन्यच्च ।

वृत्त्यर्थं नातिचेष्टेत सा हि धात्रैव निर्मिता ।

गर्भान्निपतिते जन्तौ मानुः प्रस्रवतः^२ स्तनौ ॥ १३९ ॥

अपरं च । शृणु सखे^३ ।

येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः ।

मयूराश्चित्रिता येन स मे वृत्तिं विधास्यति ॥ १४० ॥

अपरं च । सतां रहस्यं शृणु मित्र ।

जनयन्त्यर्जने दुःखं तापयन्ति विपत्तिषु ।

मोहयन्ति च संपत्तौ कथमर्थाः सुखावहाः ॥ १४१ ॥

^१ B writes परित्यक्तो.

^२ B. सस्यानि. So also A in margin.

^३ A. प्रस्रवतः. ^४ B omits सखे.

धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।
 प्रक्षालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ १४२ ॥
 यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ।
 भक्ष्यते^१ सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ १४३ ॥
 राजतः सलिलादग्नेश्चौरतः स्वजनादपि ।
 भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ १४४ ॥
 जन्मनि क्लेशबहुलं^२ किं न दुःखमतः परम् ।
 इच्छा संपद्यते नास्ति यच्चेच्छा न निवर्तते ॥ १४५ ॥

अन्यच्च भ्रातः दृष्टु ।

धनं तावदसुलभं लब्धं कृच्छ्रेण पाल्यते ।
 लब्धनाशो यथा मृत्युस्तस्मादेतन्न चिन्तयेत् ॥ १४६ ॥
 तृष्णाया चेत्परित्यक्तो^३ को दरिद्रः क ईश्वरः ।
 तस्याश्चेत्प्रसरो^४ दत्तो दास्यं च शिरसि स्थितम्^५ ॥ १४७ ॥
 यद्यदेव हि वाञ्छन्ति ततो वाञ्छानुवर्तते ।
 प्राप्त एवार्थतः सोर्थो यतो वाञ्छा निवर्तते ॥ १४८ ॥

किं बहुना । मम पक्षपातान्मयैव सहात्र महत्कालो नीयताम् ।
 यतः ।

आमरणान्ताः प्रणयाः कोपास्तत्क्षणभङ्गुराः^६ ।
 परित्यागाश्च निःसङ्गा न भवन्त्यमहात्मनाम् ॥ १४९ ॥

इति मत्वा संतापोर्थनाशोयं^७ त्वया न कर्तव्यः ।

इति श्रुत्वा लघुपतनको ब्रूते । धन्योसि सखे । सर्वथा त्वमाश्रय-
 णीयगुणोपेतोसि ।

^१ A and B. भक्षिते, after which in A. शलिलैर्मत्स्यैः. * B. क्लेशबहुले.
^२ B. तृष्णा चेत्परित्यक्ता. * A. तस्मात्सन्प्रसरोदत्तो corrected in margin
 into our reading. * There is a gap in B after this word up to the word
 उद्गीय next page. * MS. कोपात्तत्क्षणभङ्गुराः. * MS. नाशोयत्वया^७.

सन्त एव सतां नित्यमापत्तरणहेतवः ।

गजानां पङ्कलग्नानां गजा एव धुरंधराः ॥ १९० ॥

श्लाघ्यः स एको भुवि मानवानां

स उत्तमः सत्पुरुषव्रतश्च ।

यस्यार्थिनो वा शरणागतो वा

नाशाविभङ्गाद्विमुखाः प्रयान्ति ॥ १९१ ॥

तदेवं स्वेच्छाविहारं कुर्याणाः संतुष्टाः सुखिनो भवन्ति ।

अथ चित्राङ्गदनामा मृगः केनापि त्रासितस्तत्रागत्य मिलितः । पश्चादायान्तं भयहेतुमालोक्य मन्थरो जलं प्रविष्टः । मूषकश्च विवरं प्रविष्टः । उड्डीय^१ काको वृक्षाग्रं गतः । ततो लघुपतनकेन 'सुदूरं निरूप्य भयहेतुर्न कोप्यवलोकितः । पश्चात्तद्वचनादागत्य पुनः सर्वे मिलित्वोपविष्टाः । मन्थरेणोक्तम् । भद्रं मृग स्वागतं ते । 'स्वेच्छयो-पार्जिताहारोऽनुभूयताम् । अत्रावस्थानेन वनमिदं सनाथीक्रियताम् । चित्राङ्गदो^२ व्रूते । लुब्धकत्रासितोऽहं भवतां शरणमागतः । भवद्भिः सह 'मित्रत्वमिच्छामि । हिरण्यकोवदत् । मित्रत्वं^६ तावदस्माभिः सहायत्वेन निष्पन्नमेव भवतः ।

औरसं कृतसंबन्धं तथा वंशक्रमगतम् ।

रक्षितं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम् ॥ १९२ ॥

तदत्र स्वगृहनिर्दिशेषं स्वीयतामिति^७ । तच्छ्रुत्वा मृगः सानन्दः कृतस्वेच्छाहारः पानीयं पीत्वा जलासन्नतरुच्छायायामुपविष्टः । मन्थरो व्रूते । सखे मृग केन त्वं त्रासितोऽस्मिन्निर्जनवने । कदाचित्किं व्याधाः संवरन्ति । मृगेणोक्तम् । अस्ति कलिङ्गविषये रुक्माङ्गदो नाम नरपतिर्दिविजयक्रमेणागत्य चन्द्रभागातीरे समावासितो

^१ B. उड्डीय पुनः. ^२ B. सुदूरं निरूप्य न कोपे भयहेतुरालोकितः.

^३ B. स्वेच्छयाहारदिकमुपभुज्यताम्. ^४ B. पिशांगो. ^५ B. सख्यं.

^६ B. मित्रत्वात्. ^७ B omits इति.

वर्तते । प्रातश्च तेनात्रागत्य कर्पूरसमीपे^१ भवितव्यमिति व्याधानां
सुखात्किंवदन्ती श्रुता^२ । तेन^३ तदत्रापि प्रातरेव स्थानं^४ भयहेतुरित्या-
लोच्य यथाकार्यमारभ्यताम् । कूर्मः सभयमाह । जलाशयान्तरं गन्तु-
मिच्छामि । काकमृगावप्युच्युतुः । एवमस्तु । हिरण्यको विमृष्याव्रवीत् ।
पुनर्जलाशये प्राप्ते मन्थरस्य कुशलम् । स्थले गच्छतः को विधिः^५ ।

यतः ।

अम्भांसि जलजन्तूनां दुर्गे दुर्गनिवासिनाम् ।

स्वभूपश्च पदातीनां राज्ञामुक्तं बलं बलम् ॥ १५३ ॥

सखे लघुपतनक अनेनोपदेशेन

स्वयं वीक्ष्य^६ यथा बध्नाः पीडितं स्तनकुङ्कुलम्^७ ।

वणिक्पुत्रोभवहुःखी त्वं तथैव भविष्यसि ॥ १५४ ॥

त ऊचुः । कथमेतत् । हिरण्यकः कथयति ।

अस्ति कान्यकुब्जविषये^८ राजा वीरसेनो नाम । तेन वीरपुरनाम्नि
नगरे तुङ्गवलो नाम राजपुत्रो भोग्यपतिः कृतः । स च महाधनस्तरुणः
स्वनगरं भ्राम्यन्नतिप्रौढयोवनां लावण्यवतीं नाम वणिक्पुत्रवधूमवलो-
कयामास । ततः स्वहर्म्यं गत्वा स्मराकुलितमतिस्तस्याः कृते हूतीं
प्रेषितवान् । सापि लावण्यवती^९ तद्वलोकनक्षणात्स्मरशरप्रहारेण
जर्जरितहृदया^{१०} तदेकचित्ता भवति^{११} ।

तथास्तुक्तम् ।

^{१२} न स्त्रीणामप्रियः कश्चित्प्रियो वापि न विद्यते ।

गावस्तृणमिवारण्ये प्रार्थयन्ति नवं नवम् ॥ १५५ ॥

^१ B. प्रातस्तेनागत्य कर्पूरगौरवसरस्तीरे. ^२ B. श्रूयते. ^३ B. omits तेन.

^४ B. प्रातरवस्थानं. ^५ B. नम कावस्था. ^६ A. वीक्ष. ^७ A. स्तनकुङ्कुलौ.

^८ B. कर्णकुब्जविषये. ^९ A. लीलावती. ^{१०} B. तद्वलोकनक्षणादारभ्य स्मरश-

रप्रहारजर्जरितहृदया. ^{११} B. बभूव. ^{१२} B. न स्त्रीणामप्रियः कश्चि, omitting

the rest of the verse.

अथ दूतीवचनं श्रुत्वा लावण्यवत्युवाच । अहं पतिव्रता^१ ।
यतः ।

सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रजावती^२ ।

सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पतिव्रता^३ ॥ १५६ ॥

न सा भार्येति विख्याता^४ यस्यां भर्ता न तुष्यति ।

^५अग्निसाक्षिकमर्यादो भर्ता हि शरणं स्त्रियः ॥ १५७ ॥

ततो^६ यद्यदादिशति मम^७ प्राणेश्वरस्तत्परमहमविचारितं क-
रोमि^८ । दूत्योक्तम् । सत्यमेतत् । लावण्यवत्यवदत् । सत्यमेवैतत् ।
^९एतत्सर्वं दूत्यागत्य तुङ्गबलस्याग्रे कथितम् । तुङ्गबलोब्रवीत् । किं
विधेयम् । स्वामिना समानीय समर्पितव्येति । कथमेतच्छक्यम् ।
कुट्टन्याह । उपायः क्रियताम् ।

तथा चोक्तम् ।

उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः ।

शृगालेन हतो हस्ती गच्छता पङ्कवर्त्मना ॥ १५८ ॥

राजपुत्रोब्रवीत् । कथमेतत् । सा कथयति ।

अस्ति ब्रह्मारण्ये कर्पूरतिलको नाम हस्ती । तमालोक्य सर्वे
शृगालाश्चिन्तयन्ति । यद्ययं केनाप्युपायेन म्रियते^{१०} तदास्माकमेतस्य
देहेन^{११} मासचतुष्टयस्य स्वेच्छया भोजनं भवति । तन्मध्ये^{१२} एकेन
शृगालेन^{१३} प्रतिज्ञातम् । मया बुद्धिप्रभावेनैतन्मरणं^{१४} साधयितव्यम् ।
अनन्तरं स वञ्चकः^{१५} कर्पूरतिलकसकाशं^{१६} गत्वा साष्टाङ्गपातं प्रण-

^१ B. अहं परपुरुषं वीक्ष्यमाणमपि न भजामि । पतिव्रताहम् । तत्कथमेवं संभ-
वति । यतः. ^२ B. पतिव्रता. ^३ B. प्रियंवदा. ^४ B. न भार्या इति विख्याता
sic. ^५ B. अग्नि. ^६ B. अतो. ^७ B. omits मम. ^८ B. तत्तदेव परमविचारितं
करोमि. ^९ A. omits the words एतत्सर्वं दूत्यागत्य a to समर्पितव्येति inclu-
sive, they have been supplied from B, except that B has तुङ्गबले for
तुङ्गबलस्याग्रे. ^{१०} B. मार्यते. ^{११} B. तद्देहमांसेनास्माकं. ^{१२} B. तत एकेन.
^{१३} B. वृद्धशृगालेन. ^{१४} B. अस्य मरणम्. ^{१५} B. जंबुकः. ^{१६} B. समीपं.

म्योवाच । देव दृष्टिप्रसादं कुरु । हस्ती ब्रूते । कस्त्वम् । कस्मादा-
गतोसि^१ । स ब्रूते । जम्बुकोहम् । सर्वैर्वनवासिभिर्मिलित्वा^२ प्रस्था-
पितोहम् । यद्विना राज्ञा स्थातुं^३ न याति । अत्राटवीराज्येभिषेक्तुं
भवान्सर्वस्वामिगुणोपेतो निरूपितः ।

यतः ।

यः कुलीनो^४ जनाचारैरतिशुद्धः प्रतापवान् ।

धार्मिको नीतिकुशलः स स्वामी युज्यते भुवि ॥ १५९ ॥

अपरं च^५ ।

राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्या ततो धनम् ।

राजन्यसति लोकेस्मिन्कुतो भार्या कुतो धनम् ॥ १६० ॥

अन्यच्च ।

पर्जन्य इव भूतानामाधारः पृथिवीपतिः ।

विकलेपि हि पर्जन्ये जीव्यते न तु भूपतौ ॥ १६१ ॥

किं च ।

नियतविषयवर्ती प्रायशो दण्डयोगा-

ज्जगति परवशेस्मिन्दुर्लभः साधुवृत्तः ।

कृशमपि विकलं वा व्याधितं वाधनं वा

पतिमपि^६ कुलनारी दण्डभीत्याभ्युपैति ॥ १६२ ॥

तद्यथा लग्नवेला न विचलति^७ तथा कृत्वा सत्वरमागम्यताम् ।
इत्युक्तोत्थाय च चलितः^८ । ततोसौ राज्यलोभाकृष्टः कर्पूरतिलकः
शृगालवर्त्मना धावन्महापङ्के निमग्नः । हस्तिनोक्तम्^९ । सखे शृगाल
किमधुना^{१०} विधेयम् । पङ्के निपतितोहम्^{११} । शृगालेन विहस्योक्तम् ।

^१ B. कुतः समागतोसि. ^२ A adds in margin पशुभिः. B adds जंतुभिः.

^३ B. अवस्थातुं. ^४ B. यः कुलाभिजनाचारैः. ^५ B. पश्य. ^६ A. पततिमपि.

^७ B. चलति. ^८ B adds शृगालः. ^९ B. निमग्नः सहृवाच. ^{१०} B omits

अधुना. ^{११} B. महापङ्के निमग्नोहम्.

सखे^१ मम पुच्छावलम्बनं^२ कृत्वोत्तिष्ठ । मद्रवसि^३ त्वयाविश्वा-
सः कृतः ।

तथा ह्युक्तम् ।

यदि सत्सङ्गनिरतो भविष्यसि भविष्यसि^४ ।

तथासज्जनगोष्ठीषु पतिष्यसि पतिष्यसि ॥ १६३ ॥

अतोहं ब्रवीमि । उपायेन हीत्यादि ।

ततः कुट्टन्युपदेशेन तं चारुदत्तनामानं वणिकपुत्रं राजपुत्रः^५ से-
यकं चकार । ततोऽसौ विश्वासकार्ये नियुक्तः^६ । एकदा तेन राज-
पुत्रेण स्नानानुलिप्तेन^७ कनकरत्नालंकारधारिणोक्तम् । मया मासमेकं
यावद्गौरीव्रतं^८ कर्तव्यम् । तद्यथारभ्य^९ प्रतिरात्र्येकां कुलीनां
युवतीमानीय समर्पय । सा मया यथार्हमर्हणीयेति । ततः स
चारुदत्तस्तथाविधां तरुणीमानीय समर्पयति । पश्चात्पच्छन्नरूपः कि-
मयं करोतीति निरूपयति । स च तुङ्गबलस्तां युवतीमस्पृशन्नेव
दुराहृत्नालंकारगन्धचन्दनैः संपूज्य रक्षकं दत्त्वा प्रस्थापयति । अथ
वणिकपुत्रेण तद्दृष्ट्वेपजातविश्वासेन लोभाकूटमनसा स्ववधूं समानीय
समर्पिता । स च तुङ्गबलस्तां हृदयप्रियां लावण्यवतीं विज्ञाय ससं-
भ्रममुत्थाय निर्भरमालिङ्ग्य निमीलितलोचनः पर्यङ्के तथा सह विल-
लास । तदालोक्य वणिकपुत्रश्चित्रालिखित इवेतिकर्तव्यतामूढः परं
विषादमुपगतः । अतोहं ब्रवीमि स्वयं वीक्ष्येत्यादि । तथा त्वयापि
भावितव्यमिति ।

तद्धितवचनमवधार्य महता भयेन विमुग्ध इव तज्जलाश-
यमुत्सृज्य मन्यरश्चलितः । तेषां हिरण्यकादयस्तमनुगताः^{१०} । ततः

^१ B. ख. ^२ B. पुच्छे करावलम्बनं. ^३ B. यस्य वचसि. ^४ A. भविष्यति
भविष्यति. ^५ B. स राजपुत्रः. ^६ B. ततस्तेनासौ सकलकार्यविश्वासे नियुक्तः.
^७ B. एकदा तेन तुंगबलेन स्नातेन कृतांगरागेण. ^८ B. भो चारुदत्त मया मासमेकं
गौरीव्रतं. ^९ A. तद्यथारभ्य. ^{१०} B. तमनुगच्छन्ति.

केनापि व्याधेन काननं^१ पर्यटता मन्थरः प्रातः । प्राप्य च तं
गृहीत्वोत्थाप्य धनुषि बध्वा भ्रमङ्केशात्कुस्त्रिपासाकुलः स्वगृहामिमु-
खश्चलितः । अथ मृगवायसमूपकाः परं विषादं गच्छन्तस्तमनु-
जग्मुः । हिरण्यको वदति ।

एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं
गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।
तावद्वितीयं समुपस्थितं मे
छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ १६४ ॥

स्वभावजं तु यन्मित्रं^२ भाग्येनैव हि^३ जायते ।
तदकृत्रिमसौहार्दमापस्वपि न मुञ्चति ॥ १६५ ॥
न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न चात्मनि ।
विश्वासस्तावृशः पुंसां यादृग्मित्रे स्वभावजे ॥ १६६ ॥

मुहुर्विचिन्त्य । अहो मे तुदैवम् ।
स्वकर्मसंतानविद्येष्टितानि
कालान्तरावर्तिशुभाशुभानि ।
इहैव दृष्टानि मयैव तानि
जन्मान्तराणीव दशान्तराणि ॥ १६७ ॥

अथवेत्थमेवैतत् ।

कायः संनिहितापायः संपदः पदमापदाम्^४ ।
समागमाः सापगमाः सर्वमुत्पादि भङ्गुरम् ॥ १६८ ॥

अहह ।

शोकार्तिभयसंत्वाणं^५ प्रीतिविश्रम्भभाजनम् ।

केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥ १६९ ॥

^१ B. तद्वनं. ^२ A. स्वभावजन्तु (स्वभावजं तु) यन्मित्रं. B. स्वभावजंतुयन्मित्रं.
^३ B. भाग्यैरेव प्रजाये. ^४ A. परमापशं corrected in margin. B omits this
verse. ^५ B. शोकाराति भयत्राण.

किं च ।

मित्रं प्रीतिरसायनं नयनयोरानन्दनं चेतसः

पात्रं यत्सुखदुःखयोः सह भवेन्मित्रेण तदुर्लभम् ।

ये चान्ये सुहृदः समृद्धिसमये द्रव्याभिलाषाकुला-

स्ते सर्वत्र मिलन्ति तच्चनिकषप्राया^१ तु तेषां विपत् ॥ १७० ॥

इति बहु विलप्य हिरण्यकश्चित्राङ्गदलघुपतनकावाह^२ । यावदयं
व्याधो वनात्त निःसरति तावन्मन्थरं मोचयितुं यत्नः क्रियताम् ।
तावूचतुः^३ । सत्वरं कृत्यमुच्यताम् । हिरण्यक ऊचे । चित्राङ्गदो
जलसमीपं गत्वा मृतमिवात्मानं निश्चेष्टं दर्शयतु । काकश्च तस्योपरि^४
किमपि चञ्च्वा^५ लिखतु । नूनमनेन लुब्धकेन मृगमांसार्थिना कच्छपं^६
परित्यज्य सत्वरं गन्तव्यम्^७ । ततोहं मन्थरस्य बन्धनं छेत्स्यामि ।
चित्राङ्गदलघुपतनकाभ्यां तथा कृते शीघ्रं^८ स व्याधः श्रान्तः पानीयं
पीत्वोपविष्टस्तथाविधं मृगमपश्यत् । ततः कर्त्रिकामादाय^९ दृष्टमना
मृगान्तिकं चलितः । अत्रान्तरे हिरण्यकेन छिन्नबन्धनः कूर्मः सत्वरं
जलाशयं प्रविष्टः । स मृगश्चासन्नं तं व्याधं विलोक्योत्थाय पला-
यितः । प्रत्यावृत्त्य यावदसौ लुब्धको समागत्य कूर्ममपश्यन्नचि-
न्तयत् । उचितमेवैतन्ममासमीक्ष्यकारिणः^{१०} ।

यतः ।

यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते ।

ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि ॥ १७१ ॥

ततोसौ^{११} कर्मवशान्निराशः कटकं प्रविष्टः । मन्थरादयश्च सर्वे
विमुक्तव्यापदः^{१२} स्वस्थानं गत्वा यथासुखमास्थिताः ।

^१ B. निकषमावा. ^२ A writes आहतुः. ^३ A writes ता ऊचुः. ^४ B adds
स्थित्वा. ^५ B omits चञ्च्वा writing किमकिमपि sic. ^६ B adds here तत्र
कच्छपं परित्यज्य. ^७ A. गच्छ sic. ^८ B. शीघ्रं गत्वानुष्ठिते सति. ^९ B. कर्तृकामा-
दाय. ^{१०} A. समीक्ष्यकारिणः. ^{११} B. स्वकर्म. ^{१२} B. विमुक्तापदः.

एवं श्रुत्वा राजपुत्रैः^१ सानन्दमुक्तम् । चेत्सर्वे^२ ते सुखसंपन्नाः
स्थिताः^३ सिद्धं नः समीहितम् । विष्णुशर्मोवाच । 'एतत्सावद्र-
वतामभिलषितं संपन्नम् । अपरमपीदमस्तु ।

मित्रं प्राप्नुत सज्जना जनपदैर्लक्ष्मीः समालम्बतां
भूपालाः परिपालयन्तु वल्लभां शश्वत्स्वधर्मे स्थिताः ।
आस्तां मानसतुष्टये सुकृतिनां नीतिर्नवोदेव सा^४
कल्याणं कुरुतां जनस्य भगवांश्चन्द्रार्धचूडामणिः ॥ १७२ ॥

^१ B. अथ राजपुत्रैः. ^२ B omits चेत् reading ते च सर्वे. ^३ B. B. सुखिनः
संवृत्ताः. ^४ B. एवं तद्भवतां. ^५ B वः.

अथ राजपुत्रा^१ ऊचुः । आर्य मित्रलाभः श्रुतस्तावदस्माभिः ।
इदानीं सुहृद्भेदं श्रोतुमिच्छामः । विष्णुशर्मोवाच । सुहृद्भेदं शृणुत
यस्यायमाद्यः श्लोकः ।

वर्धमानो महाहो मृगेन्द्रवृषयोर्वने ।

पिशुनेनातिलुब्धेन जम्बुकेन निपातितः^२ ॥ १ ॥

राजपुत्रैरुक्तम् । कथमेतत् । विष्णुशर्मा कथयति ।

अस्ति दक्षिणापथे^३ सुवर्णा नाम नगरी । तत्र वर्धमानो नाम
वणिक्प्रतिवसति^४ । तस्य प्रभूतेऽपि वित्तेपरान्बन्धूनतिसमृद्धानव-
लोक्य पुनरर्धवृद्धिः करणीयेति मतिर्बभूव ।

यतः ।

अधोऽधः पश्यतः कस्य महिमा नोपजायते ।

उपर्युपरि पश्यन्तः सर्व एव दरिद्रति^५ ॥ २ ॥

अपरं च ।

ब्रह्महापि नरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं धनम् ।

शशिनस्तुल्यवंशोऽपि निर्धनः परिभूयते ॥ ३ ॥

अन्यच्च ।

अव्यवसायिनमलसं देवपरं साहसाच्च परिहीनम् ।

प्रमदेव हि वृद्धपतिं नेच्छत्युपगृहीतुं लक्ष्मीः ॥ ४ ॥

किं च ।

आलस्यं स्त्रीसेवा सरोगिता^६ जन्मभूमिवात्सल्यम् ।

संतोषो भीरुत्वं पङ्क्याघाता महत्स्वस्य ॥ ५ ॥

^१ B. पुनरपि राजपुत्रा. ^२ B. विनाशितः. ^३ B. दक्षिणपथे. ^४ B. वणिक्-
हाधनी निवसति. ^५ A. दरिद्रता. ^६ B. सरोगता.

यतः ।

संपदा सुस्थितमन्यो^१ भवति स्वल्पयापि यः ।

कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य ताम् ॥ ६ ॥

अपरं च ।

निरुत्साहं निरानन्दं निर्वार्थमरिनन्दनम् ।

मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥ ७ ॥

तथा ह्युक्तम् ।

अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेदवेक्षया^२ ।

रक्षितं वर्धयेन्नित्यं^३ वृद्धं तीर्थेषु निक्षिपेत् ॥ ८ ॥

यतः^४ । अलब्धमिच्छतोनुद्योगादर्थप्राप्तिरेव च^५ । लब्धस्याप्यर-
क्षितस्य स्वयं विनाशः^६ । अवर्धमानश्चार्थः कालेन^७ स्वल्पव्य-
योप्यञ्जनक्षयमेति^८ । अनुपभुज्यमानश्च निष्प्रयोजक एव च^९ ।

तथा चोक्तम् ।

धनेन किं यो न ददाति नाश्रुते

बलेन किं येन रिपुं न बाधते^{१०} ।

श्रुतेन किं येन न धर्ममाचरे-

त्किमात्मना यो न जितेन्द्रियो भवेत् ॥ ९ ॥

अन्यच्च ।

अञ्जनस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य च संचयम् ।

अवन्ध्यं दिवसं कुर्याद्द्विनाध्ययनकर्मसु ॥ १० ॥

यतः ।

जलविन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।

स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ॥ ११ ॥

^१ B. स्वस्थितमन्ये. ^२ A. लब्धोपि परिरक्षितुं ^३ B. सम्यक्. ^४ B omits यतः.
^५ B. अन्यद्योगादर्थप्राप्तिरेव च. ^६ A. विनासहेतोः. B. विनाशकः. ^७ B omits
कालेन. ^८ B. अंजनव्यक्षयमेति ^९ B. निःप्रयोजनः and omits च. ^{१०} MSS.
यो न रिपुर्न बाधते.

इति संचिन्त्य नन्दकसंजीवकनामानौ^१ वृषभौ धुरि नियोज्य श्वकटं
नानाविधद्रव्यपूर्णं कृत्वा वाणिज्येन कास्मीरं प्रति चलितः ।

यतः ।

कोतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।

को विदेशः सविधानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥ १२ ॥

अयं^२ गच्छतस्तस्य दुर्गनाम्नि महारण्ये भग्नजानुः संजीवको निप-
तितः । तदालोक्य वर्धमानोचिन्तयत् ।

करोतु नाम नीतिज्ञो व्यवसायमितस्ततः ।

फलं पुनस्तदेवास्य^३ यद्विधेर्मनसि स्थितम् ॥ १३ ॥

किं तु ।

विस्मयः सर्वथा हेयः प्रत्यूहः सर्वकर्मणाम् ।

तस्माद्विस्मयमुत्सृज्य साध्यसिद्धिर्विधीयते ॥ १४ ॥

इति संचिन्त्य संजीवकं त्यक्त्वा^४ स वर्धमानश्चलितः । संजीवकोपि
कथं कथमपि खुरत्रये^५ भारं कुर्वस्तत्र वने स्थितः ।

यतः ।

निमग्नस्य पयोराशौ पर्वतात्पतितस्य च ।

तक्षकेनापि दष्टस्य आयुर्मर्माणि रक्षति ॥ १५ ॥

ततो दिनेषु गच्छत्सु संजीवकः स्वेच्छाहारविहारादिनारण्यानीं^६
भ्राम्यन् दृष्टपुष्टाङ्गो बलवान्ननाद । तस्मिन्वने पिङ्गलकनामा सिंहः स्व-
भुजोपार्जितराज्यसुखमनुभवन्नास्ते ।

यथा चोक्तम् ।

नाभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते मृगैः ।

विक्रमार्जितवित्तस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥ १६ ॥

^१ B. संजीवकनन्दननामानौ. ^२ A. अयम्. B omits. ^३ B. तदेव स्यात्.

^४ B. संजीवकं भग्नजानुं तत्रैव परित्यज्य. ^५ B. खुरत्रयेण भारं कृत्वोत्थितः.

^६ B omits this sentence.

स^१ चैकदा पिपासाकुलितः पानीयं पातुं यमुनाकच्छमवातरत्^२ ।
तेन च तत्र^३ सिंहेनानुभूतमकालप्रलयगर्जितमिव^४ संजीवकनर्दितम-
श्रावि । तच्छ्रुत्वा^५ पानीयमपीत्वा सचक्रितं^६ परिवृत्य^७ स्वस्थान-
मागत्य^८ स्वागतमिदमित्यालोच्यायं तूष्णीं स्थितः । स च तथाविधः
करटकदमनकाभ्यामस्य मन्त्रिपुत्राभ्यां शृगालाभ्यां दृष्टः । तेन दृष्ट्वा
करटकमिदमाह दमनकः । सखे करटक किमित्ययमुदकार्थी^९ स्वामी
पानीयमपीत्वा मन्दं मन्दमवतिष्ठते^{१०} । करटको ब्रूते । मित्र दमनक
मम सम्मतेन चित्तैव^{११} न क्रियते । किं पुनश्चेष्टानिरूपणं स्वामिनः^{१२} ।
यतेनेन राज्ञा चिरमवधीरिताभ्यामावाभ्यां^{१५} महदुःखमनुभूतम् ।

अपरं च ।

सेवया धनमिच्छद्भिः सेवकैः पश्य यत्कृतम् ।
स्वातन्त्र्यं यच्छरीरस्य भूतैस्तदपि हारितम् ॥ १७ ॥
शीतवातातपक्लेशान्सहन्ते ये पराभिताः ।
तदंशेनापि मेधावी तपस्तप्त्वा सुखी भवेत् ॥ १८ ॥
एतावज्जन्मसाफल्यं यदनायत्तवृत्तिता ।
ये पराधीनतां यातास्ते वै जीवन्ति के मृताः ॥ १९ ॥

अन्यच्च ।

एहि गच्छ उत्तोत्तिष्ठ^{१४} वद मौनं समाचर ।
एवमाशायग्रहप्रसैः क्रीडन्ति धनिनोर्थिभिः ॥ २० ॥
अबुधैरर्थलाभाय पण्यस्त्रीभिरिव स्वयम् ।
आत्मा संस्कृत्य संस्कृत्य परोपकरणीकृतः ॥ २१ ॥

^१ B. स च सिंहः. ^२ B. यमुनातीरमवतरत्. ^३ B. तेन च सिंहेन तत्र. ^४ A. सिंहेनानुभूत. ^५ B. अनुभूतमहाप्रलयघनगर्जितमिव. ^६ A adds असौ. ^७ B. सचक्रितः. ^८ B. परावृत्य. ^९ B. स्वस्थानमागत्य मिलितं तथाविधं दृष्ट्वा दमनकः करटकमाह. ^{१०} A omits किमिति. B omits सखे करटक and reads किमिति पिपासितः पानीयार्थी स्वामी पानीयमपीत्वा सचक्रित एव &c. ^{११} A. अवतिष्ठति. ^{१२} B. मम सम्मते सेवैव. ^{१३} B. तत्किमस्य चेष्टानिरूपणेन. ^{१४} A omits आ-
वाभ्यां. ^{१५} B. विशोत्तिष्ठ.

या प्रकृत्यैव चपला निपतत्यशुचावपि ।

स्वामिनो बह्व मन्यन्ते दृष्टिं तामपि सेवकाः ॥ २२ ॥

विशेषतश्च ।

ग्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवितहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् ।

दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः ॥ २३ ॥

दमनको ब्रूते । मित्र मनसापि^१ नैतद्धर्तव्यम्^२ ।

यतः ।

कथं नाम न सेव्यन्ते यत्नतः परमेश्वराः ।

अचिरेणापि^३ संतुष्टाः पूरयन्ति मनोरथान् ॥ २४ ॥

अन्यच्च ।

कुतः सेवाविहीनानां चामरोद्धूतसंपदः ।

उद्दण्डधवलच्छत्रवाजिवारणवाहिनीः ॥ २५ ॥

करटक आह^४ । तथापि किमनेनाव्यापारेणास्माकम् । यतः ।

अव्यापारः परिहरणीय एव^५ ।

पश्य ।

अव्यापारेषु व्यापारं यो नरः कर्तुमिच्छति ।

स भूमौ निहतः शेते कीलोत्पाटीव वानरः ॥ २६ ॥

दमनकः पृच्छति । कथमेतत् । सोत्रव्रीत्^६ ।

अस्ति मगधदेशे धर्मारण्यसंनिहितवसुधायां^७ शुभदत्तनाम्ना काय-
स्येन विहारः कारयितुमारब्धः । तत्र^८ करपत्रविदार्यमाणकाष्ठस्तम्भस्य
कियदूरस्फाटितखण्डद्वयस्य मध्ये कीलकं निधाय धृतम्^९ । तत्र वनवासी
बलवान्वानरयूथः क्रीडनायागतः^{१०} । तर्ह्येको^{११} वानरः कालदण्डपेरित
इव^{१२} कीलकं हस्ताभ्यां धृत्वोपविष्टः । ततस्तस्य मुष्कद्वयं लम्बमानं

^१ B. सर्वथा मनसापि. ^२ B. धत्तव्यं. ^३ B. अचिरेणैव. ^४ B. करटको
ब्रूते. ^५ B. सर्वथा परिहरणीयः. ^६ B. करटकः कथयति. ^७ B. धर्मारण्य सं.
^८ A. करपत्रावाहार्यमाणकाष्ठस्तम्भस्य. B. करपत्रविदार्यमाणैकस्तम्भस्य. ^९ B.
निधाय स्थापितमभूत्. ^{१०} B. क्रीडन्नागतः. ^{११} B. तेषु एको. ^{१२} B. तं कीलकं.

काष्ठखण्डद्वयाभ्यन्तरे प्रविष्टम् । अनन्तरं सहजचञ्चलतया^१ महता
प्रयत्नेन कीलकमाकृष्टवान् । आकृष्टे च^२ चूर्णिताण्डद्वयः^३ पञ्चत्व-
मुपागतः^४ ।

अतोहं ब्रवीमि । अव्यापारेष्वित्यादि^५ । दमनको ब्रूते । तथापि
स्वामिनश्चेष्टानिरूपणमेव केन^६ कर्तव्यम् । करटकौवदत् । यः
सर्वाधिकारे नियुक्तः प्रधानमन्त्री स करोतु । अनुजीविना^७
पराधिकारे चर्चा सर्वथा न कर्तव्या ।

पद्य ।

पराधिकारचर्चा यः कुर्यात्स्वामिहितेच्छया ।

स विषीदति चीत्कारात्ताडितो गर्दभो यथा ॥ २७ ॥

दमनको वदति । कथमेतत् । करटकः कथयति ।

अस्ति वाराणस्यां कर्पूरपटो नाम रजकः । स चैकदाभिनव-
वयस्कया भार्यया^८ सह चिरात्केलिं कृत्वा निर्भरं प्रसुप्तः । तदनन्तरं
तद्गृहं द्रव्याणि हर्तुं^९ चौरः प्रविष्टः । तस्य प्राङ्गणे गर्दभो बद्धस्तिष्ठति ।
कुकुरश्चोपविष्टः । अथ^{१०} गर्दभः श्वानमाह । तवायं व्यापारः^{११} ।
तत्किमिति त्वमुच्चैः शब्दं कृत्वा स्वामिनं न जागरयसि । कुकुरो
ब्रूते । मम नियोगस्य चिन्ता त्वया न कर्तव्या^{१२} । त्वमेव जानासि
यथाहमेतस्य गृहरक्षां करोमि । ततोयं चिरान्निर्भयो^{१३} ममोपयोगं न
जानाति^{१४} । तेनाधुना ममाहारदानेपि मन्दादरः । अतो विना

^१ B. सहजचापलतया. ^२ B. कीलकाकृष्टे सति. ^३ A. °द्वयं. B. चूर्णितांडः
^४ B. पञ्चत्वं गतः. ^५ B. अव्यापारेषु व्यापारमित्यादि. ^६ B. निरूपणं कर्त्तव्यं
सेवकेन. ^७ B. ततोनुजीविना. ^८ B. कांतया. ^९ B. द्रव्यान्यपहर्तुं तस्य गृहं.
^{१०} B. omits अथ. ^{११} A. त्वया व्यापारः. ^{१२} B. मम नियोगस्यापि किन्त्वया
चर्चा कर्त्तव्या. ^{१३} B. ततोप्ययं चिरान्निवृत्तो. ^{१४} B. goes on from here
जानाति । ततोऽधुना ममाह । यो याचते ह्यकाले हि स किं भूयः स किं सुहृत् । श्वानो-
याह । शृणु तावत्.

विधुरदर्शनेन स्वामिनोनुजीविषु मन्दादरा भवन्ति । गर्दभो ब्रूते ।
शृणु रे वर्वर ।

याचते कार्यकाले हि स किंभृत्यः स किंछद्दत् ।

कुङ्कुरोप्याह । शृणु तावत् ।

भृत्यान्संभावयेद्यस्तु कार्यकाले^१ स किंप्रभुः ॥ २८ ॥

यतः ।

आश्रितानां भृतौ^२ स्वामिसेवायां धर्मसेवने ।

पुत्रस्योत्पादने चैव न सन्ति प्रतिहस्तकाः ॥ २९ ॥

गर्दभः सकोपमाह । पापीयांस्त्वम् । यः स्वामिकार्योपेक्षामेवं^३
करोषि । भवतु । यथा स्वामी जागर्ति तन्मया^४ कर्तव्यम् ।

यतः ।

पृष्ठतः सेवयेदर्कं जठरेण हुताशनम् ।

स्वामिनं^५ सर्वभावेन परलोकममायया ॥ ३० ॥

इत्युक्त्वा चीत्कारं^६ कृतवान् । ततः स रजकस्तेन चीत्कारश-
ब्देन प्रबुद्धो निद्राविमर्दकोपादुत्थाय गर्दभं लगुडेन ताडयामास ।

अतोहं ब्रवीमि पराधिकारचर्चामित्यादि । पशूनामन्वेषणेस्मन्नि-
योगः^७ । सा स्वनियोगचर्चा^८ क्रियताम् । विमृष्य । किं त्वद्य
तयापि न प्रयोजनम्^९ । यतः । आवयोस्तावद्भक्षितशेषाहारः प्रचुर-
स्तिष्ठति । दमनकः सरोषं ब्रूते^{१०} । कथमाहारमात्रार्थी भवान्सेवते ।
एतन्न युक्तम्^{११} ।

^१ B. कार्य एव. ^२ A. भृत्यौ. B. भूतौ. ^३ B. omits एवं. ^४ B. तथा
मया. ^५ A. writes स्वामिनो. ^६ B. इत्युचैः सचीत्कारशब्दं कृतवान्.
^७ B. अन्वेषणमस्मन्नियोगः. ^८ B. अथ स्वामिनियोगचर्चा. ^९ B. इति विमृष्य
किं त्वनयापि प्रयोजननास्ति. ^{१०} B. सपुरुषमाह. ^{११} B. आहारपात्रार्थी
भवान्किमिति सेवते । एतदयुक्तं ।

यतः ।

सुहृदामप्युपकारकारणा^१-

द्विषतामप्युपकारकारणात् ।

नृपसंश्रय इष्यते बुधै-

र्जठरं को न विभर्ति केवलम् ॥ ३१ ॥

अपि च ।

यस्मिञ्जीवति जीवन्ति बहवः स तु जीवतु ।

वकोपि^२ किं न कुरुते चञ्चा स्वोदरपूरणम् ॥ ३२ ॥

पदय ।

पञ्चभिर्याति दासत्वं पुराणैः कोपि मानवः ।

कोपि लक्षैः^३ कृती कोपि लक्षैरपि न लभ्यते ॥ ३३ ॥

यतः^४ ।

मनुष्यजातौ तुल्यायां^५ भृत्यत्वमतिगर्हितम् ।

प्रथमो यो न तत्रापि सोपि जीवित्त्वं गण्यते^६ ॥ ३४ ॥

तथा ह्युक्तम् ।

वाजिचारणलोहानां काष्ठपाषाणवाससाम् ।

नारीपुरुषतोयानामन्तरं महदन्तरम् ॥ ३५ ॥

तथा हि ।

स्वल्पस्त्रायु वशावशेषमलिनं^७ निर्मासमप्यस्थिकं

श्वा लब्ध्वा परितोषमेति^८ न भवेत्तस्य क्षुधाशान्तये ।

सिंहो जम्बुकमङ्गमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं

सर्वः कृच्छ्रगतोपि वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलम् ॥ ३६ ॥

अपरं च । पदय सेवकयोरन्तरम्^{१०} ।

^१ B. सुहृदामुपकारकारिणा. ^२ B. काकोपि. ^३ A. लक्षीकृतः. ^४ A omits यतः. ^५ A. समानायां corrected in margin to तुल्यायां. ^६ A writes न गण्यते. ^७ B. अल्पस्त्रायु. ^८ B. वशावशेषमलिनं. ^९ A. परितोषयन्ति. ^{१०} B omits सेवकयोरन्तरम्.

लाङ्गूलचालनमधश्चरणावपातं
भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ।
श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजपुंगवस्तु
वीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते ॥ ३७ ॥

अपरं च ।

यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यै-
र्विज्ञानविक्रमयशोभिरभग्नमानम् ।
तन्नाम जीवितमिह प्रवदन्ति तज्ज्ञाः
काकोपि जीवति चिराय बलिं च भुङ्क्ते^१ ॥ ३८ ॥

अन्यच्च ।

अहितहितविचारशून्यबुद्धेः
श्रुतिसमयैर्बहुभिर्बहिष्कृतस्य ।
उदरभरणमात्रकोवलेच्छोः
पुरुषपशोश्च पशोश्च को विशेषः ॥ ३९ ॥

करटको ब्रूते । आवां तावदप्रधानौ तथाप्यावयोः किमनया
विचारणया । दमनकः पुनराह^२ । कियता कालेनामात्यः प्रधानता-
मप्रधानतां वा लभते ।

यतः ।

न कस्यचित्कश्चिदिह स्वभावा-
द्भवत्युदारोभिमतः खलो वा ।
लोके गुरुत्वं विपरीततां वा
स्वचेष्टितान्येव नरं नयन्ति ॥ ४० ॥

किं च ।

आरोप्यते शिला शैले यथा यत्नेन भूयसा^३ ।
निपात्यते^४ सुखेनाधस्तथात्मा गुणदोषयोः ॥ ४१ ॥

^१ B. omits this verse. ^२ B. omits पुनराह. ^३ B. आरोप्यतेऽमशैलाग्रे
यथा रत्नेन भूयसा. ^४ A. सुखेनाधस् (sic) corrected into क्षणेनाधः in margin.

यात्यधोधो व्रजत्युच्चैर्नरः स्वैरेव कर्मभिः ।

कूपस्य खनिता यद्वत्पाकारस्येव कारकः^१ ॥ ४२ ॥

तद्भद्र प्रयत्नायत्तो स्वात्मा सर्वस्य^२ ।

करटको वदति । तत्र^३ भवान्किं ब्रवीति^४ । स आह । अयं ताव-
त्स्वामी पिङ्गलकः कुतोपि भयात्सचकितः परिवृत्योपविष्टः । कर-
टको ब्रूते । किं तत्र त्वं जानासि । दमनको वदति । किमत्र
विचित्रमस्ति^५ ।

उक्तं च ।

उदीरितोर्यः पशुनापि गृह्यते

हयाश्च नागाश्च वहन्ति देशिताः^६ ।

अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः

परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥ ४३ ॥

तदत्र भयप्रस्तावेहमेत^७ प्रज्ञाबलेनात्मीयं^८ करिष्यामि ।

यतः ।

प्रस्तावसदृशं वाक्यं सद्भावसदृशं प्रियम् ।

आत्मशक्तिसमं कोपं यो जानाति स पण्डितः ॥ ४४ ॥

करटकोब्रवीत् । सखे त्वं सेवानभिज्ञः ।

अनाहृतो विशेषस्तु अपृष्टो बहु भाषते ।

आत्मानं मन्यते ग्रीतं भूपालस्य स दुर्मतिः^९ ॥ ४५ ॥

दमनको वदति । भद्र कथमहं सेवानभिज्ञः ।

पश्य ।

किमप्यस्ति स्वभावेन किं सुन्दरमसुन्दरम्^{१०} ।

यदेव रोचते यस्मै तद्भवेत्तस्य सुन्दरम् ॥ ४६ ॥

^१ B omits this verse. ^२ B. तदत्र प्रयत्नायत्तो ह्यात्मा सर्वस्य. ^३ B. अथ. ^४ A किं ब्रवीत्. ^५ B. किमत्राविवक्षितमस्ति. ^६ B. ताडिताः. ^७ B. एनं. ^८ A. प्रज्ञाप्रभावमात्मीयं B. आत्मं for आत्मीयं. ^९ B. आत्मानं मन्यते ग्रीतिं भूपालं च स दुर्मतिः. ^{१०} B. सुन्दरं न हि सुन्दरं.

यतः ।

यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि तं नरम् ।

अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥ ४७ ॥

अन्यच्च ।

कोवेत्यहमिति ब्रूयात्सम्यगादेशयेति च ।

आज्ञामवितथं^१ कुर्याद्यथाशक्ति^२ महीपतेः ॥ ४८ ॥

अपरं च ।

अल्पेच्छुर्धृतिमान्प्राज्ञश्छायेवानुगतः सदा ।

आदिष्टो न विकल्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ ४९ ॥

करटको ब्रूते । कदाचिच्वामनवसरप्रवेशादवमन्यते वास्मी^३ ।

सोब्रवीत् । अस्त्वेवम् । तथाप्यनुजीविना सांनिध्यमवश्यं करणीयम् ।

यतः ।

दोषभीतेरनारम्भः कापुरुषस्य लक्षणम् ।

कैरजीर्णभयाद्भ्रातर्मौजनं परिहीयते^४ ॥ ५० ॥

पश्य ।

आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं

विद्याविहीनमकुलीनमसंगतं वा ।

प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च

यः पार्श्वतो वसति तं परिवेष्टयन्ति ॥ ५१ ॥

करटको वदति । अथ तत्र गत्वा किं वक्ष्यसि । स आह ।

शृणु । किमनुरक्तो विरक्तो वा मयि स्वामीति ज्ञास्यामि तावत् ।

करटकोब्रवीत् । किं तत्र ज्ञानलक्षणम्^५ । दमनको वदति ।

दूरादवेक्षणं हासः संप्रभ्रेष्वादरो भृशम् ।

परोक्षेपि गुणश्चात्रा स्मरणं प्रियवस्तुषु ॥ ५२ ॥

^१ B. अवितथां. ^२ A. यथाशक्तिर्महीपते. ^३ B adds तदा किं क्रियते.

^४ A. कैर्जीर्ण^०. B. प्रासं भोजनं. ^५ A. किं तत्र ज्ञानफलं corrected in margin into लक्षणं.

तत्सेवकेष्वनुरक्तिर्दानं प्रीतिविवर्धनम्^१ ।
 अनुरक्तेशलिङ्गानि दोषेपि गुणसंग्रहः ॥ ५३ ॥
 कालयापनमाशानां वर्धनं फलखण्डनम् ।
 विरक्तेश्वरचिह्नानि जानीयान्मतिमाचरः ॥ ५४ ॥
 एतज्ज्ञात्वा यथायं ममायत्तो भविष्यति तद्वक्ष्यामि^२ ।
 यतः ।

अपायसंदर्शनजां विपात्ति-
 मुपायसंदर्शनजां च सिद्धिम् ।
 मेधाविनो नीतिविधिप्रयुक्तां
 पुरः स्फुरन्तीमिव दर्शयन्ति ॥ ५५ ॥
 करटको ब्रूते । तथाप्यप्राप्ते प्रस्तावे न वक्तुमर्हसि ।
 यतः ।

अप्राप्तकालवचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
 प्राप्नुयाद्बुद्धयवज्ञानमपमानं च शाश्वतम् ॥ ५६ ॥
 दमनको वदति । मित्र मा भैषीः । नाहमप्राप्तावसरं वचनं वक्ष्यामि ।
 यतः ।

आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च ।
 अपृष्टेनापि वक्तव्यं भृत्येन हितमिच्छता ॥ ५७ ॥
 यदि च प्राप्तावसरोपि मन्त्रो न^३ मया वक्तव्यस्तदा मन्त्रित्वमेव
 ममानुपपन्नम् ।

यतः ।
 कल्पयति येन वृत्तिं येन च लोके प्रशस्यते सद्भिः ।
 स गुणस्तेन हि^४ गुणिना संरक्ष्यो वर्धनीयश्च^५ ॥ ५८ ॥

^१ So N. B. तत्सेवकेष्वनुरक्तिर्दानं प्रीतिवर्द्धनं (sic). A writes धर्माणं(?) प्रीतिवर्धनं with the second word corrected into प्रीतिविवर्धनं in the margin.

^२ So N. A. तद्वक्ष्यामि. B. तथा करिष्यामि. ^३ From N. A B omit न.

^४ B. च. ^५ B. गुणिनामनुरक्तो वर्धनीयश्च.

तद्ब्रानुजानीहि माम् । गच्छामि^१ । करटकः । शुभमस्तु यथा-
भिप्रेतमनुष्ठीयतामित्युवाच ।

ततो दमनकः सविस्मय इव पिङ्गलकसमीपं गतः । अथ दूरादेव
राज्ञा सादरं प्रवेशितः^२ । स च साष्टाङ्गपातं प्रणिपत्योपविष्टः । राजाह ।
चिरादृष्टोसि । दमनको ब्रूते । न किञ्चित्पादानां मम प्रयोजनमस्ति^३ ।
तथापि प्राप्तकालमवश्यमनुजीविना सांनिध्यं कर्तव्यमित्यागतोस्मि ।

किं च ।

दन्तस्य निर्घर्षणकेन राज-^४

न्कर्णस्य कण्डूयनकेन वापि ।

तृणेन कार्यं भवतीश्वराणां

किमङ्ग वाक्पाणिवता नरेण ॥ ५९ ॥

यदपि^५ चिरेणावधीरितस्य मे बुद्धिविनाशः शङ्क्यते तदपि न ।
यतः ।

मणिलुटति^६ पादेषु काचः शिरसि धार्यते ।

यथैवास्तु तथैवास्तु काचः काचो मणिर्मणिः ॥ ६० ॥

अन्यच्च ।

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्ते-

बुद्धेर्विनाशो नहि शङ्कनीयः ।

अधःकृतस्यापि तनूनपातो

नाधः शिखा यान्ति कदाचिदेव ॥ ६१ ॥

देव सर्वथा^७ सविशेषेण स्वामिना भवितव्यम् ।

^१ B. तत्र गच्छामि. ^२ B. अथासौ राज्ञा दूरादेव सादरं प्रवेशितः. ^३ So A and N. B. न किञ्चिद्देवपादानां मया प्रयोजनमस्ति. ^४ So B and N. A. वापि.
^५ A B. यद्यपि. ^६ A. लुटति. N. लुठतु. ^७ So B and N. A omits सर्वथा.

यतः ।

निर्विशेषं यदा राजा समः^१ सर्वेषु वर्तते ।

तदोद्यमसमर्थानामुत्साहः परिहीयते ॥ ६२ ॥

किं च ।

त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः ।

नियोजयेत्तथैवैतांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ६३ ॥

यतः ।

स्थान एव नियोज्यन्ते भृत्याश्चाभरणानि च ।

नहि चूडामणिः पादे प्रभवामीति बध्यते^२ ॥ ६४ ॥

किं च ।

कनकभूषणसंग्रहणोचितो

यदि मणिस्त्रपुणि प्रणिधीयते^३ ।

न स विरौति न चापि न^४ शोभते

भवति योजयितुर्वचनीयता^५ ॥ ६५ ॥

पद्य ।

बुद्धिमाननुरक्तोयमिहोभयमयं जडः ।

इति भृत्यविचारज्ञो भृत्यैरापूर्यते नृपः^६ ॥ ६६ ॥

तथाहि ।

अश्वः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी नरश्च नारी च ।

पुरुषविशेषं प्राप्य भवन्त्ययोग्याश्च योग्याश्च^७ ॥ ६७ ॥

^१ So B N. A. समं. ^२ A. चूडामणिस्तथा पादे स्वभावात्प्रतिबुध्यते, corrected in the margin into नहि चूडामणिः पादे नितरामेव शोभते. ^३ So B and N. A. प्रतिबुध्यते. ^४ So N. A. स. B. च. ^५ A. वचनीकृतम्, corrected in the margin into our reading. ^६ A omits this verse. It is given in the margin, with the reading in β इहोभयमियं जनः. See our note.

^७ A follows with अन्यच्च शृगालोयमिति न मेवाज्ञा [मेवज्ञा] क्रियते ।

यतः ।

विष्णुः शूकररूपेण पूज्यते हि महर्षिभिः ।

षण्मुखश्छागुरूपेण पूज्यते किं न साधुभिः ॥

अन्यच्च ।

किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा ।

भक्तं शक्तं च मां राजन्नावज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ ६८ ॥

यतः ।

अवज्ञानाद्राज्ञो भवति मतिहीनः परिजन-

स्ततस्तत्प्राधान्याद्भवति न समीपे बुधजनः ।

बुधैस्त्यक्ते राज्ये भवति नहि नीतिर्गुणवती

विपन्नायां नीतौ सकलमवशं सीदति जगत् ॥ ६९ ॥

अन्यच्च ।

जनं जनपदा नित्यमर्चयन्ति नृपार्चितम् ।

नृपेणावमतो यस्तु^२ स सर्वैरवमन्यते ॥ ७० ॥

किं च ।

बालादपि ग्रहीतव्यं युक्तमुक्तं मनीषिभिः ।

रवेरविषये किं न प्रदीपस्य प्रकाशनम् ॥ ७१ ॥

पिङ्गलकोब्रवीत् । भद्र दमनक किमेतत् । अस्मदीयप्रधानामात्य-
पुत्रस्त्वमित्येकालं यावत्कुतोपि खलवचनान्नागतोसि^३ । इदानीं यथाभि-
मतं ब्रूहि । दमनको ब्रूते । देव पृच्छामि किञ्चिदुच्यताम् । उदकार्थं
स्वामी पानीयमपीत्वा किमिति त्रिस्मित इव तिष्ठति । पिङ्गलको वदति ।
भद्रमुक्तम् । किं रहस्यं वक्तुं कश्चिद्विश्वासभूमिरस्ति । शृणु । कथ-
यामि । वनमिदमपूर्वसत्त्वाधिष्ठितम् । अतोस्माकं त्याज्यम् । तथा च
श्रुतस्त्वयाप्यपूर्वशब्दो^४ महान् । शब्दानुरूपेण च तस्य प्राणिनो बलेनापि
सुमहता भवितव्यम् । दमनक उवाच । देवास्ति तावदयं महान्भयहेतुः ।
शब्दोस्माभिरप्याकर्णितः^५ । किं तु स किं मन्त्री यः प्रथमं भूमित्यागं^६
युद्धं चोपदिशति । अपरं च देवभृत्यानामप्युपयोगो ज्ञातव्य एव ।

^१ A. अवसीदन्नुपकुलम्. ^२ A. सर्वैः corrected in margin. ^३ B. कुपितस्त्वं
खलवचनान्नागतोसि. ^४ B. अपूर्वः शब्दो. ^५ So N. A. शब्दोप्यस्मानिषि.
B. शब्दोप्यस्माभिः. ^६ B. स्वभूमित्यागं.

यतः ।

वन्धुस्त्रीभृत्यवर्गस्य बुद्धेः सत्त्वस्य चात्मनः ।

आपन्निकषपाषाणे नरो जानाति सारताम् ॥ ७२ ॥

सिंहः सभयमाह । भद्र मां महती शङ्का बाधते । दमनकः स्वगत-
म्^१ । अन्यथा त्वं किं राज्यदुखं परित्यज्यास्माकं संभाषसे । प्रकाशं
ब्रूते । देव यावदहं^२ जीवामि तावज्जयं न कर्तव्यम् । किं तु करटकाद-
योप्याश्वास्यन्ताम्^३ । यस्मादापत्यतीकारकाले दुर्लभः पुरुषसमवायः ।
ततस्तौ करटकदमनकौ राज्ञा सर्वस्वेनापि पूजितौ । भयप्रतीकारं
प्रतिज्ञाय चलितौ । करटको गच्छन्दमनकमाह । सखे किं शक्य-
प्रतीकारोयं भयहेतुरशक्यप्रतीकारो वेत्यज्ञात्वा^४ भयोपशमं प्रतिज्ञाय
कथमयं महाप्रसादो गृहीतः । यतः । अनुपकुर्वाणो न कस्याप्युपायनं
गृहीयात् । विशेषतश्च राज्ञः ।

पदय ।

यस्य प्रसादे पद्मास्ते विजयश्च पराक्रमे ।

मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥ ७३ ॥

तथा हि ।

बालोपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः^५ ।

महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ७४ ॥

दमनको विहस्याह । मित्रं तूष्णीमस्तु^६ । ज्ञातं मया भयकारणम् ।
बलीवर्देन नर्दितम् । वृषभाश्चास्माकमपि भक्ष्याः । किं पुनः सिंहस्य ।
करटको ब्रूते । यद्येवं तदा स्वामित्रासस्तत्रैव किं नापनीतः । दमन-
कोवदत् । यदि तत्रैवमुच्यते तदा कथमयं महाप्रसादलाभः स्यात् ।

अपरं च ।

निरपेक्षो न कर्तव्यः स्वामी भृत्यैः कदाचन ।

निरपेक्षं प्रभुं कृत्वा भृत्यः स्यादधिकर्णवत् ॥ ७५ ॥

^१ A writes स्वागतं. ^२ A. अयं. ^३ A. आश्वास्यतां. ^४ B. अथवा इत्यज्ञात्वा.
^५ So B and N. A. भूपतिः. ^६ So N. A. तूष्णीं स्थीयताम् । शृणु.
B. तूष्णीं कुरु.

करटको ब्रूते । कथमेतत् । दमनकः कथयति ।

अस्त्यर्बुदशिखरनाम्नि पर्वते महाविक्रमो नाम सिंहः । तस्य पर्व-
तकन्दरमधिशयानस्य केशराग्रं^१ कश्चिन्मूषकश्छिनत्ति^२ । स सिंहः
केशराग्रं लूनं बुद्ध्वा कुपितः । तं विवरान्तर्गतं मूषकमलभमानो-
चिन्तयत् । किं विधेयमत्र । भवतु । एवं श्रूयते ।

क्षुद्रशत्रुर्भवेद्यस्तु विक्रमान्नैव लभ्यते ।

तमाहर्तुं पुरस्कार्यः सदृशस्तस्य^३ सैनिकः ॥ ७६ ॥

इत्यालोच्य तेन ग्रामं गत्वा दधिकर्णनामा विडालः स्वकन्दरे
सारमांसाहारं दत्त्वा प्रयत्नादानीय धृतः^४ । तद्भयान्मूषको बहिर्नि-
जिःसरति । तेनासौ^५ सिंहोक्षतकेशरः सुखं स्वपिति । मूषकशब्दं यदा
यदा शृणोति तदा तदा सविशेषमाहारदानेन विडालं संवर्धयति । अ-
थैकदा मूषकः क्षुधा पीडितो बहिर्निःसरन्विडालेन प्राप्तो व्यापादितश्च ।
अनन्तरं स सिंहो यदा कदाचिदपि तस्य मूषकस्य शब्दं विवरान्न शुश्रा-
व^६ तदोपयोगाभावात्तस्य विडालस्याहारदानेपि मन्दादरो बभूव ।
ततः स आहारदानविरहाहुर्वलो दधिकर्णोवसन्नो भवति ।

अतोहं ब्रवीमि निरपेक्षो न कर्तव्य इत्यादि । ततो दमनककर-
टकौ संजीवकसमीपं गतौ । तत्र करटकस्तरुतले साटोपमुपविष्टः ।
दमनको ब्रूते । अरे वृषभ । एष त्वां राज्ञा पिङ्गलकेनारण्यरक्षानियुक्तः

^१ B here and in next line केशाग्रं. ^२ B omits कश्चित्. ^३ So B and N. A. कोपि. ^४ A. इत्यालोच्य विश्वासं कृत्वा दधिकर्णनामा &c. The correction तेन ग्रामं गत्वा for विश्वासं कृत्वा is in the margin. B omits तेन, reads मार्जारः and has आसाद्याहारं for सारमांसाहारं. ^५ B. तदारभ्यासौ.
^६ A. शृणोति, and omits विवरान्. B. विवरान्न शुश्राव तदभावात्.

सेनापतिः करटकः समाज्ञापयति । सत्वरमागच्छ । नो वेदितोरण्याहू-
रमपसर । अन्यथा ते विरुद्धं फलिष्यति^१ । ततो देशव्यवहा-
रावभिज्ञः संजीवकः सभयमुपसृत्य करटकं प्रणतवान् ।

तथा चोक्तम् ।

मतिरेव बलाद्वरीयसी

यदभावे करिणामियं दशा ।

इति घोषयतीव डिण्डिमः

करिणो हस्तिपकाहतः कणन् ॥ ७७ ॥

संजीवको वदति^२ । सेनापते किं कर्तव्यं मया । करटको ब्रूते ।
यद्यत्र कानने स्थित्याशास्ति^३ तदा देवानां पादारविन्दं^४ गत्वा प्रणामं
करिष्यसि । संजीवको वदति । तदभयवाचं प्रयच्छ । गच्छामि^५ । तदा
स्वकीयदक्षिणबाहुं ददातु भवान् । करटकेनोक्तम् । अलमनया
शङ्कया ।

यतः ।

तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो

मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः ।

समुच्छ्रितानेव तरुन्प्रबाधते

महान्महत्येव करोति विक्रमम् ॥ ७८ ॥

ततस्तौ संजीवकं नातिदूरे व्यवस्थाप्य पिङ्गलकनिकटं गतौ ।
ततो राज्ञा सादरमालोकिता प्रणम्योपविष्टौ । राजाह । दृष्टः सः ।
दमनको ब्रूते । देव दृष्टः^६ । किं तु यद्देवेन ज्ञातं तत्तथेति
निश्चितम् । महाबलोसौ । देवं द्रष्टुमिच्छति । तत्सज्जीभूयोपविश्य-
ताम्^७ ।

^१ A. पतिष्यति. ^२ A. सज्जीवकः सकाशं ब्रूते. ^३ A. तिष्ठसि.

* B. देवपादानां पसारविन्दं गत्वा प्रणम. ^५ B. गच्छाम्यहं and omits the next clause. ^६ A adds सः. ^७ A adds the verse अम्भसा भिद्यते सेतुस्थता मन्त्रोप्यरक्षितः । पैशुन्याद्विद्यते ज्ञेहो वाग्भिर्भियेत कातरः ॥

शब्दमात्रादेव न भेतव्यम् ।

तथा चोक्तम् ।

शब्दमात्रान्न भेतव्यमज्ञात्वा शब्दकारणम्^१ ।

शब्दहेतुं परिज्ञाय कुड्नी गौरवं गता ॥ ७९ ॥

राजाह । कथमेतत् । दमनकः कथयति ।

अस्ति श्रीपर्वतमध्ये ब्रह्मपुराभिधानं^२ नगरम् । तत्प्रदेशशिखरे^३ घण्टाकर्णो नाम राक्षसः प्रतिवसतीति जनापवादः सदा श्रूयते । एकदा घण्टामादाय पलायमानः कश्चिच्चौरो व्याघ्रेण व्यापादितः खादितश्च । तत्पाणिपतिता घण्टा वानरैः प्राप्ता । ते च वानरास्तां घण्टां सर्वदैव वादयन्ति^४ । ततस्तन्नगरजनैः स मनुष्यः खादितो दृष्टः । प्रतिक्षणं च घण्टावादः श्रूयते । अनन्तरं घण्टाकर्णः कुपितो मनुष्यान्खादति घण्टां च वादयतीत्युक्त्वा जनाः सर्वे नगरात्पलायिताः । ततः कुड्नीया विमृष्य मर्कटा घण्टां वादयन्तीति स्वयं परिज्ञाय राजा विज्ञापितः^५ । देव यदि धनोपक्षयः क्रियते तदाहमेनं घण्टाकर्णं साधयामि । ततो राज्ञा धनं दत्तम् । कुड्नीया च मण्डलपूजागणचक्राद्याचार्यगौरवं^६ दर्शयित्वा स्वयं वानरप्रियफलान्यादाय वनं प्रविश्य फलान्याकीर्णानि । ततो घण्टां परित्यज्य वानराः फलासक्ता बभूवुः । कुड्नी घण्टां गृहीत्वा समा-

^१ A. ज्ञात्वा शब्दस्य कारणम्. ^२ A adds नाम. ^३ B. तस्य शिखरप्रदेशे.

^४ A. ते च वानरास्तां घंटां वादः श्रूयते (sic) the copyist's eye having wandered to the 'वादः श्रूयते' below. B. चपलभावत्वात्तां घंटां ते वानराः सर्वदैव वादयन्ति. ^५ A. परिज्ञेयः. B. राज्ञा विज्ञप्तः. ^६ A omits the words after साधयामि; they have been supplied in the margin as follows—ततो राज्ञा वरं दत्तम् । कुड्नीया च मण्डलपूजां गणचक्राद्याचार्यगौरवं दर्शयित्वा स्वयं --- प्रियफलान्यादाय वनं प्रविश्य.

याता सकललोकपूज्याभवत् । अतोहं ब्रवीमि शब्दमात्राच्च भेतव्य-
मिति ।

ततः संजीवक^१ आनीय दर्शनं कारितः । पश्चात्तत्रैवान्याश्रित-
सामान्येन^२ चिरं निवसति । अथ कदाचित्तस्य सिंहस्य भ्राता स्तब्धकर्णो
नाम सिंहः समागतः । तस्यातिथ्यं कृत्वापवेद्य पिङ्गलकस्तदाहा-
राय पशून्हन्तुं चलितः । अत्रान्तरे संजीवको ब्रूते । देवाद्यहतमृगाणां^३
मांसं क्व । तज्जायतामस्ति नास्ति वा । सिंहो विहस्याह । दमनक-
करटकौ जानीतः । संजीवको वदति । ताभ्यां कथमेतावन्मांसं
खादितम् । राजाह । खादितं व्ययितमवधीरितं च^४ । प्रत्यहमेष क्रमः ।
संजीवको ब्रूते । कथं देवपादानामगोचरेणैवं क्रियते । राजाह । अथ
किं । संजीवको ब्रूते । नैतदुचितम् ।

तथा चोक्तम् ।

नानिवेद्य प्रकुर्वीत भर्तुः किञ्चिदपि स्वयम् ।

कार्यमापत्प्रतीकारादन्यत्र जगतीपतेः ॥ ८० ॥

अन्यच्च ।

कमण्डलूपमोमात्यस्तनुत्यागो बहुग्रहः ।

नृपते^५ किंक्षणो मूर्खो दरिद्रः किंवराटकः ॥ ८१ ॥

अपरं च ।

तस्यायत्या सदा श्रेयो यः काकिन्यापि वर्धयेत् ।

कोषं कोषयतः प्राणाः प्राणं प्राणा न भूपतेः^६ ॥ ८२ ॥

^१ A B. संजीवकमानीय. ^२ A. तत्रैव अनाश्रितः सामान्येन. In the margin
अनाश्रितः is corrected into अनेनाश्रितः. B. तत्रैव वन्याश्रितानां सामान्येन
चिरं वसति. (N writes चिरञ्च वसति). ^३ So N. A omits अद्य. B. अद्य-
हतानां मृगाणां. ^४ So N. B. omits च. A. खादितमप्यायितमवधीरितं च.
^५ So N. A B. नृपतेः. ^६ From N. See our note on this verse for
various readings.

किं च ।

अन्योन्यैर्न^१ कुलाचारैः सेव्यतामेति पूरुषः ।

धनहीनः स्वपन्त्यापि त्यज्यते किं पुनः परैः ॥ ८३ ॥

एतच्च राज्ये प्रधानदूषणम् ।

पश्य^२ ।

अतिव्ययोनपेक्षा च तथार्जनमधर्मतः ।

मोषणं दूरसंस्थानं कोषव्यसनमुच्यते ॥ ८४ ॥

यतः ।

क्षिप्रमायमनालोच्य व्ययमानः स्ववाञ्छया ।

श्रवणायत एवासौ धनी वैश्रवणोपमः ॥ ८५ ॥

स्तब्धकर्णो ब्रूते । शृणु भ्रातः । चिराश्रितावेतौ दमनककरटकौ
संधिविग्रहकार्याधिकारिणौ च । कार्याधिकारी नार्थाधिकारे नियो-
क्तव्यः । अपरं च नियोगिप्रस्तावे यत्किंचिदुक्तं तत्कथयामि ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो बन्धुर्नाधिकारे प्रशस्यते ।

ब्राह्मणः सिद्धमप्यर्थं कृच्छ्रेणापि न यच्छति ॥ ८६ ॥

नियुक्तः क्षत्रियो द्रव्ये खड्गं दर्शयते ध्रुवम् ।

सर्वार्थं ग्रसते बन्धुराक्रम्य ज्ञातिभावतः ॥ ८७ ॥

अपराधेपि निःशङ्को नियोगी चिरसेवकः ।

तत्स्वामिनमवज्ञाय चरेच्च निरवग्रहः ॥ ८८ ॥

उपकर्ताधिकारस्थः^३ स्वापराधं न मन्यते ।

उपकारं ध्वजीकृत्य सर्वमेव विलुम्पति ॥ ८९ ॥

^४सपांशुक्तीडितोमात्यः स्वयं राजायते नृप ।

अवज्ञा क्रियते तेन सदा परिचयाद्भुवम् ॥ ९० ॥

अन्तर्दुष्टः समायुक्तः सर्वानर्थकरः किल ।

शकुनिः शकटारश्च दृष्टान्तावत्र भूपते ॥ ९१ ॥

^१ See our note. ^२ A omits पश्य. ^३ So B and N. A. उपकर्ताधिकारस्थ.

^४ So A and N. B. आपांशुक्तीडित°, with our reading given as a variant.

सदायत्यामसाध्यः स्यात्समृद्धः सर्व एव हि ।
 सिद्धानामयमादेश ऋद्धिश्चित्तविकारिणी ॥ ९२ ॥
 प्राप्तार्थग्रहणं द्रव्यपरिवर्तोनुरोधनम् ।
 उपेक्षा बुद्धिहीनत्वं भोगोमात्यस्य दूषणम् ॥ ९३ ॥
 नियोग्यर्थग्रहोपायो राज्ञां नित्यपरीक्षणम् ।
 प्रतिपत्तिप्रदानं च तथा कर्मविपर्ययः ॥ ९४ ॥
 नापीडिता वमन्त्युच्चैरन्तःसारं महीपतेः ।
 दुष्टव्रणा इव प्रायो भवन्ति हि नियोगिनः ॥ ९५ ॥
 मुहुर्नियोगिनो रोधो^१ वस्तुधारा महीभृताम् ।
 सङ्कटिक पीडितं खानवस्त्रं मुञ्चेद्बहूरपः^२ ॥ ९६ ॥

एतत्सर्वं यथावसरं ज्ञात्वा व्यवहर्तव्यम् । पिङ्गलकः पुनराह ।
 अस्ति तावदेवं यदेतौ सर्वथा न^३ मम वचनकरौ भवतः । स्तब्धकर्णौ
 ब्रूते । एतत्सर्वथानुचितम् ।

यतः^४ ।

आज्ञाभङ्गकरान्राजा न क्षमेत सुतानपि ।
 विशेषः को नु राज्ञश्च राज्ञश्चित्रगतस्य च^५ ॥ ९७ ॥
 विशेषतश्च ।

तत्करेभ्यो नियुक्तेभ्यः शत्रुभ्यो नृपवल्लभात् ।
 नृपतिर्निजलोभाच्च प्रजां^६ रक्षेत्पितेव हि ॥ ९८ ॥

भ्रातः सर्वथास्मद्वचनं क्रियताम् । आहारोद्यास्माभिः कृत एव ।
 अयं शस्यभक्षकः संजीवकोर्थाधिकारे नियुज्यताम् । तथानुष्ठिते
 सति ततः पिङ्गलकसंजीवकयोः सर्वबन्धुभृत्यपरित्यागेन महा-
 ज्वहेन कालो वर्तते^७ । ततोनुजीविनामप्याहारदानशैथिल्यदर्शनाहम-

^१ B. रोधात्. ^२ B. बहूरपः. ^३ A. मम वचनकरौ न. ^४ A. अपरं च.
^५ A. विशेषः को नु राज्ञा च तत्प्राप्तानुगतस्य च । कोष्ठागाराद्युधागारदेवता-
 गारभेदकान् । हस्त्यश्वरथहन्तृश्च हत्वा वैरं विचारयेत् ॥ ^६ B. प्रजा रक्षेत्.
^७ A. वर्धते. B. अभिवर्तते.

नककरटकावन्योन्यं चिन्तयतः^१ । तत्राह दमनकः । किमत्र कर्तव्यम् ।
आत्मकृतोऽयं दोषः । स्वयं कृते च दोषे परिदेवनविनोदोप्यसुलभः^२ ।

तथा चोक्तम् ।

स्वर्णलेखामहं^३ स्पृष्ट्वा बद्धात्मानं च दूतिका ।

आदित्सुश्च मणिं साधुः स्वदोषाहुः खिता इमे ॥ ९९ ॥

करटको ब्रूते । कथमेतत् । दमनकः कथयति ।

अस्ति^४ काञ्चनपुरनाम्नि नगरे वीरविक्रमो नाम राजा । तस्य
धर्माधिकरणात्कश्चिन्नापितो वध्यभूमिं नीयमानः । कन्दर्पकेतुनाम्ना
परिव्राजकेन साधुद्वितीयेन नायं वध्य इत्युक्त्वा वस्त्राञ्चले धृतः ।
राजपुरुषा ऊचुः । किमिति नायं वध्यः । स आह श्रूयताम् ।
स्वर्णलेखामहं स्पृष्ट्वेत्यादि पठति । त आहुः । कथमेतत् । परिव्राजकः
कथयति । अहं सिंहलद्वीपनाम्नो द्वीपस्य भूपतेर्जीमूतकेतोः पुत्रः
कन्दर्पकेतुः । अथैकदा केलिकाननावस्थितेन मया पोतवणिङ्मुखाच्छ्रुतं
यदत्र समुद्रमध्ये चतुर्दश्यामाविर्भूतकल्पतरुतले मणिकिरणावलीक-
बुरपर्यङ्के स्थिता सर्वालंकारभूषिता लक्ष्मीरिव वीणां वादयन्ती
कन्या काचिद्दृश्यत इति । ततोहं तं पोतवणिजमादाय पोतमारुह्य
तत्र गतः । अनन्तरं तत्र गत्वार्धमग्रा सा मयावलोकिता ।
ततस्तल्लावण्यगुणाकृष्टेन मयापि तत्पश्चाज्जम्पः^५ कृतः । तदनन्तरं
कनकपत्तनं प्राप्य सुवर्णप्रासादे तथैव पर्यङ्कावस्थिता विद्याधरीभि-
रुपास्यमाना^७ सा मयावलोकिता । तयाप्यहं दूरादेव दृष्ट्वा सखीं
प्रस्थाप्य सादरं संभाषितः । तत्सख्या च मया पृष्ठ्याख्यातम् ।

^१ A. करटकादयो विरक्तः (sic). ^२ B. स्वयंकृतं च दोषे परिदेवनविषादोप्य-
सुलभः. ^३ B. स्वर्णरेखाम्. So also below. ^४ A omits अस्ति, which is
supplied in the margin. ^५ B. धर्माधिकारणात्. ^६ N पश्चात् सम्पः.

^७ A. विद्याधरीभिर्नैवयौवनाभिर्नारीनिरुपास्यमाना. B. विद्याधरीभिरुपसेव्यमाना.

एषा कन्दर्पकेलिनाम्नो विद्याधरचक्रवर्तिनः पुत्री रत्नमञ्जरी नाम ।
 अथ वृत्ते गान्धर्वविवाहे तया सह रममाणस्तत्राहं तिष्ठामि । तत
 एकदा रहसि तयोक्तम् । स्वामिन्स्वेच्छया सर्वमिदमुपभोक्तव्यम् ।
 एषा चित्रगता स्वर्णलेखा नाम विद्याधरी न कदाचित्सृष्टव्या ।
 पश्चादुपजातकौतुकेन सा स्वर्णलेखा मया स्तने स्पृष्टा । तया च
 चित्रगतयाप्यहं तथा कृत्वा चरणपद्मेनाहतो यथा सौराष्ट्रदेशे पतितः ।
 अतो दुःखातोहं प्रव्रजितः पृथिवीं भ्राम्यन्निमां नगरीमनुप्राप्तः । अत्र
 चातिक्रान्तदिवसे गोपगृहे क्षुप्तः सन्नपश्यम् । प्रदोषसमये सुहृदापा-
 नकादागतः^१ स गोपः स्ववधूं दूत्या सह मन्त्रयन्तीमपश्यत् । ततस्तां
 गोपीं ताडयित्वा स्तम्भे बद्धा सुप्तः । ततोर्ध्वरात्रेसावेतस्य^२ नापितस्य
 वधूर्दूती पुनस्तां गोपीमुवाच । तव वियोगानलदग्धोऽसौ^३ मुमूर्षुर्वर्तते
 महानुभावः । तदहमत्रात्मानं बद्धा तिष्ठामि । त्वं तत्र गत्वा संभा-
 व्य^४ सत्वरमागच्छ । तथानुष्ठिते स गोपः प्रबुद्धोवदत् । इदानीं
 जारान्तिकं कथं न यासि । ततो यदासौ न किञ्चिद्भूते तदा दर्पान्मम
 वचस्युत्तरमात्रमपि^५ न ददासि । इत्युक्त्वा प्रकुप्य तेन गोपेन नासिका
 छिन्ना । अथागता सा गोपी दूतीमपृच्छत् । का वार्त्ता । दूत्योक्तम् ।
 मुखमेव वार्त्ता कथयति । अनन्तरं सा गोपी तथा बद्धात्मानं स्थिता ।
 इयं च दूती तां छिन्ननासिकां गृहीत्वा निजगृहं प्रविश्य स्थिता । ततः
 प्रातरनेन नापितेन क्षुरभाण्डं याचिता सतीयं क्षुरमेकं प्रादात् ।
 पश्चादयं नापितः कुपितः^६ क्षुरं दूरादेव गृहे निक्षिप्तवान् । अथ
 कृतार्तनादेयं विनापराधं ममानेन नासिका छिन्नेत्युक्त्वा धर्माधिका-
 रिणमागतवती । सा च गोपी तेन गोपेन पृष्टोवाच । अरे पाप को
 मां महासतीं विरूपयितुं समर्थः । किमन्यत् । मम व्यवहारमष्टौ
 लोकपाला एव जानन्ति ।

^१ A. °आपानक्रमागतः. ^२ A. °रात्रे अवसाने तस्य. B. °रात्रसमतीति. ^३ A omits असौ. ^४ B. तं भाष्य. ^५ B. उत्तरमपि. ^६ कुपितः is from N.

यतः ।

आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च

द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये

धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ १०० ॥

पश्य मम मुखम् । ततो यावदसौ गोपः प्रदीपमादाय पश्यति
 तावदक्षतमुखमवलोक्य तच्चरणयोः पतितः । यथायमास्ते साधुरेत-
 दृत्तान्तमपि शृणुत । अयं^१ स्वगृहान्निःसृत्य द्वादशवर्षैर्मल-
 योपकण्ठादिमां नगरीमागतः । अत्र च वेदयागृहे सुप्तः । ततः
 कुड्डन्या गृहद्वारि स्थापितकाष्ठघटितवेतालस्य मूर्ध्नि रत्नमेकमुत्कृष्ट-
 मास्ते । तद्दृष्ट्वार्थलुब्धेनानेन साधुना रात्राबुत्थाय कियन्मूल्यं रत्न-
 मिदमाश्चर्यमवलोकयितुं तस्मिन्नन्ते हस्तो दत्तः । यत्नेनाकृष्टं च
 तद्रत्नम् । तदैव तेन वेतालेन सूत्रसंचारितबाहुभ्यां पीडितः सन्ना-
 र्त्तनादं चकार । पश्चादुत्थाय कुड्डन्योक्तम् । पुत्र मलयोपकण्ठादाग-
 तोसि । तत्सर्वरत्नानि प्रयच्छ । नो चेदनेन न त्यक्तव्योसि । इत्थमेवायं
 चेटकः । ततोनेन सर्वरत्नानि समर्पितानि । अधुना चायमपि
 हतसर्वस्वोस्मासु मिलितः । एतत्सर्वं श्रुत्वा राजपुरुषैर्न्यायः प्रवर्तितः ।
 नापितवधूर्मुण्डिता । गोपी निःसारिता । कुड्डनी च दण्डिता ।
 साधोर्धनानि प्रदत्तानि । अतोहं ब्रवीमि स्वर्णलेखामहं स्पृष्ट्वेत्यादि ।
 अतः स्वयं कृतोयं दोषः । अत्र विलपनमपि नोचितम् । क्षणं
 विमृष्य । मित्र सहस्व । यथा सौहृद्यमनयोः कारितं तथा मित्रभे-
 दोपि मया कार्यः^२ ।

अतथ्यान्यपि तथ्यानि दर्शयन्ति हि पेशलाः ।

समे निघ्नोन्नतानीव चित्रकर्मविदो जनाः ॥ १०१ ॥

^१ So N. A. पश्चादयमागतः साधोरेतद्वृत्तान्तमपि शृणुत । अयं साधुः ।
 B. पश्चादयमास्ते साधुस्तस्या जारः एतद्वृत्तान्तमपि शृण्वन्नयं साधुः सुगृहान्निःसृतो
 द्वादशवर्षैः । ^२ A. मित्रेण सह स्वयं यत्सौहृद्यमनयोः कारितं तथा भेदोपि कार्यः ।

अपरं च ।

उत्पन्नेषु च^१ कार्येषु मतिर्यस्य^२ न हीयते ।

स निस्तरति दुर्गाणि गोपी जारद्वयं यथा ॥ १०२ ॥

करटकः पृच्छति । कथमेतत् । दमनकः कथयति ।

अस्ति द्वारवत्यां^३ नगर्यां कस्यचिद्गोपस्य वधूर्बन्धकी^४ । सा ग्रामस्य^५ दण्डनायकेन तत्पुत्रेण च समं रमते ।

तथा चोक्तम् ।

नामिस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।

नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ १०३ ॥

अन्यच्च ।

न दानेन न मानेन नार्जवेन न सेवया ।

न शस्त्रेण न शास्त्रेण सर्वथा किमपि^६ स्त्रियः ॥ १०४ ॥

कदाचित्सा^७ दण्डनायकपुत्रेण सह रममाणा तिष्ठति । अथ दण्ड-
नायकोप्यागतः । तं दृष्ट्वा तत्पुत्रं कुशूले धृत्वा दण्डनायकेन समं
तथैव क्रीडति । अनन्तरं तस्या भर्ता गोपः समागतः । तमालोक्य
गोप्योक्तम् । दण्डनायक त्वं लुगुडं^८ गृहीत्वा कोपं दर्शयन्सत्वरं
याहि^९ । तथा तेनानुष्ठिते^{१०} गोपालेनागत्य भार्या पृष्टा । केन कार्येणात्र
दण्डनायकः^{११} समायातः^{१२} । सा ब्रूते । अयं केनापि कारणेन पुत्र-
स्योपरि क्रुद्धः । स मार्यमाणोप्यत्रागत्य प्रविष्टः । मया कुशूले निक्षि-
प्य रक्षितः । तत्पित्रा चान्विष्यता गृहे न दृष्टः । अतोयं क्रुद्ध एव
गच्छति । ततः सा तत्पुत्रं कुशूलादवतार्य दर्शितवती ।

^१ B. अपि. ^२ From N. A. बुद्धिर्यस्य. B. यस्य बुद्धिः. ^३ B. वाराणस्यां.

^४ B. काचिद्गोपवधूर्बन्धकी. ^५ So N. A omits सा. B. सा नगरस्य. ^६ So N and B. A. विषमाः. ^७ So N. A omits सा. B. अथ सा कदाचित्. ^८ A. लुगुडं.

^९ A. यासि corrected into याहि. B. गच्छ. ^{१०} B omits तेन. N. तेन रुष्टिते (sic) तेन. ^{११} B. किमित्ययं दण्डनायकः. ^{१२} N. समागतः. B. समागत्य क्रुद्धो याति.

तथा चोक्तम् ।

आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा ।

षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥ १०५ ॥

अतोहं ब्रवीमि । उत्पन्नेषु च कार्येष्वित्यादि । करटको ब्रूते ।
अस्त्वेष्वेव । किं त्वनयोर्महान्निसर्गस्नेहः^१ कथं भेदयितुं शक्यः । द-
मनको ब्रूते । उपायश्चिन्तनीयः ।

तथा चोक्तम् ।

उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः ।

काकी कनकसूत्रेण कृष्णसर्पमघातयत्^२ ॥ १०६ ॥

करटकः पृच्छति । कथमेतत् । दमनकः कथयति ।

कर्म्मश्चित्तरौ वायसदंपती निवसतः । तयोश्चापत्यानि तरुको-
टरावस्थितेन कृष्णसर्पेण खादितानि । ततः पुनर्गर्भवती वायसी ब्रूते ।
स्वामिन्त्यज्यतामयं तरुः । अत्रैवास्मात्कृष्णसर्पादावयोः संततिर्न
भविष्यति ।

यतः ।

दुष्टा भार्या शठं मित्रं भृत्यश्चोत्तरदायकः ।

ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः ॥ १०७ ॥

वायसो ब्रूते । प्रिये न भेतव्यम् । वारं वारं मयैतस्य महाप-
राधः सोढः । वायस्याह । कथमनेन बलवता सार्धं भवान्विग्रहीतुं
समर्थः । वायसोब्रवीत् । अलमनया शङ्कया ।

यतः ।

बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम् ।

पश्य सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः ॥ १०८ ॥

^१ So B and N. A. महान्निसर्गः स्नेहः । ^२ So N. A. काकैः कनकसू-
त्रेण कृष्णसर्पेण निपातितः । B. काकः कनकसूत्रेण कृष्णसर्पमघातयत् ।

वायस्याह । कथमेतत् । वायसः कथयति ।

अस्ति मन्दराभिधाने पर्वते^१ दुर्दान्तो नाम सिंहः । स च सर्वदा पशुवधं^२ विधान एवास्ते । ततः सर्वैः पशुभिर्मिलित्वा सिंहो विज्ञप्तः । किमिति सर्वपशूच्छेदः क्रियते । वयमेव भवदाहारार्थं प्रत्यहमेकैकं पशुं ढौकयामः । सिंहोक्तम् । एवमस्तु । ततः प्रभृत्येकैकं पशुं ददन्तः समासते । अथ कदाचिद्दृशशकस्य कस्य-चिद्धारः समागतः । सोचिन्तयत् ।

त्रासहेतोर्विनीतस्तु^३ क्रियते जीविताशया ।

पञ्चत्वं चेद्रमिष्यामि किं सिंहानुनयेन मे ॥ १०९ ॥

तन्मन्दं मन्दमुपगच्छामि । ततः सिंहोपि क्षुधा पीडितः कोपात्तमुवाच । कुतस्त्वं विलम्बादागतोसि । सोब्रवीत् । नायं ममापराधः । पथि^४ सिंहान्तरेण बलाद्धृतः सन्पुनरागमनाय शपथं कृत्वा स्वामिनं निवेदयितुमत्रागतोस्मि । सिंहः सकोपमाह । सत्वरं गत्वा मां दर्शय स दुरात्मा कास्ते । ततः शशकस्तं गृहीत्वा गम्भीरकूपं गतः । अत्रागत्य पश्यतु स्वामीत्युक्त्वा तस्मिन्कूपजले तस्यैव प्रविविम्बं दर्शितवान् । ततोसौ क्रोधाध्मातो दर्पात्तस्योपर्यात्मानं निक्षिप्य पञ्चत्वं गतः । अतोहं ब्रवीमि । बुद्धिर्यस्येत्यादि ।

वायस्याह । श्रुतं मया सर्वम् । यथाकर्तव्यं ब्रूहि । वायसोवदत् । अत्रासन्ने सरसि राज्ञः पुत्रः सततमागत्य स्नाति । तदङ्गादवतारितं कनकसूत्रं चञ्च्वा धृत्वानीयास्मिन्कोटरे धरिष्यसि । अथ कदाचित्स्नातुं जलं प्रविष्टे राजपुत्रे वायस्या तदनुष्ठितम् । अथ कनकसू-

^१ A. मन्दराभिधानपर्वते. ^२ B. पशूनां वधं विधान एवास्ते. ^३ So A and N. B. विनीतत्वं. ^४ So B and N. A. आगच्छन्पथि.

त्रानुसरणप्रवृत्तैः पुरुषैः^१ कोटरेः निरूप्यमाणे कृष्णसर्पो दृष्टो व्यापादि-
तश्च । अतोहं ब्रवीमि । उपायेन हि यच्छक्यमित्यादि । करटको
ब्रूते । यद्येवं तदा गच्छ शिवास्ते पन्थानः सन्तु । ततो दमनकः
पिङ्गलकसमीपं गत्वा प्रणम्योवाच । देव । आत्ययिकं^२ मन्यमान
आगतोस्मि ।

यतः ।

आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च ।

कल्याणवचनं ब्रूयादष्टोपि हितं नरः ॥ ११० ॥

अन्यच्च ।

भोग्यस्य भाजनं राजा न राजा कार्यभाजनम्^३ ।

राजकार्यपरिध्वंसान्मन्त्री दोषेण लिप्यते ॥ १११ ॥

अमात्यानामेष क्रमः ।

वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्तनम् ।

न तु स्वामिपदावाप्तिपातकेच्छोरुपेक्षणम् ॥ ११२ ॥

पिङ्गलकः सादरमाह । अथ भवान्निष्क वक्तुमिच्छति । दमनको
ब्रूते । अयं तावत्संजीवकस्तत्रोपर्यस्तदृशव्यवहारी । तथा चास्मत्सं-
निधाने स्वामिनः शक्तित्रयनिन्दां कृत्वा राज्यमेवाभिलषति ।
एतच्छ्रुत्वा पिङ्गलकः सभयं साश्चर्यं तूष्णीं स्थितः । दमनकः
पुनराह । देव सर्वामात्यपरित्यागं^४ कृत्वैवायं सकलकार्याधिकारे
नियुक्तः । अयं च महान्दोषः ।

यतः ।

अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च

विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः ।

सा स्त्रीस्वभावादसहा भरस्य

तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥ ११३ ॥

^१ From N. A. कनकसूत्रानुवृत्ते राजपुरुषैः. B. कनकसूत्रानुसारिभिः राज-
पुरुषैः. ^२ So N. A. आत्ययिकं मे. B. अत्याहितं. ^३ So B and N.
A. कार्यभाजनमन्त्रिणः. ^४ A writes सर्वथा for सर्व.

अपरं च ।

एकं भूमिपतिः करोति^१ सचिवं राज्ये प्रधानं यदा
तं मोहाच्छ्रयते मदः^२ स च मदालस्येन निर्भिद्यते ।
निर्भिन्नस्य पदं करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्पृहा
स्वातन्त्र्यस्पृहया ततः स नृपतेः प्राणान्तिकं द्रुह्यति ॥ ११४ ॥

अन्यच्च ।

विदग्धस्य च भुक्तस्य^३ दन्तस्य चलितस्य च ।
अमात्यस्य च दुष्टस्य मूलादुद्धरणं सुखम् ॥ ११५ ॥

किं च ।

यः कुर्यात्सचिवायत्तां श्रियं तद्वसने सति ।
‘सोन्धवज्जगतीपालः सीदेत्संचारकैर्विना ॥ ११६ ॥

विशेषतश्च ।

सदायत्यामसाध्यः स्यात्समृद्धः सर्व एव हि ।
सिद्धानामयमादेशः ऋद्धिश्चित्तविकारिणी ॥ ११७ ॥

स च सर्वकार्येषु स्वेच्छातः प्रवर्तते । तदत्र प्रमाणं स्वामी ।
एतच्च जानामि^४ ।

न सोस्ति^५ पुरुषो लोके यो न कामयते श्रियम् ।
परस्य युवतीं रम्यां साकाङ्क्षं नेक्षतेथ यः^६ ॥ ११८ ॥
सिंहो विमृष्याह^७ । भद्र यद्यप्येवं^८ तथापि संजीवके मम
महान्छेहः^{१०} ।

पदय ।

कुर्वन्नपि व्यलीकानि यः प्रियः प्रिय एव सः ।
अनेकदोषदुष्टोपि कायः कस्य न बल्लभः ॥ ११९ ॥

^१ A. करोतु. ^२ B. दमः. A omits the third and fourth lines of this verse, which are supplied in the margin. ^३ So A. B. भुक्तस्य.

N. अविदग्धस्य च भुक्तस्य च (sic). ^४ A and B. सोर्थवत्. ^५ B. जानाति.

^६ So N. A. न मेस्ति. ^७ So N. A. को न इष्यते. B. नेक्ष्यते च कः.

^८ B. विहस्याह. ^९ A. भद्र अप्येवं. ^{१०} A. संजीवकेन यन्मत्स्नेहः.

अपरं च ।

अप्रियाण्यपि कुर्वाणो यः प्रियः प्रिय एव सः ।

दग्धमन्दिरसारेपि कस्य बह्नावनादरः^१ ॥ १२० ॥

दमनको वदति । देव स एव दोषः ।

यतः ।

यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुरारोपयति पार्थिवः ।

सुतेमात्येष्युदासीने^२ स लक्ष्म्याद्रियते जनः ॥ १२१ ॥

शृणु देव ।

अप्रियस्यापि पथ्यस्य परिणामः^३ सुखावहः ।

वक्ता श्रोता च यत्रास्ति रमन्ते तत्र संपदः ॥ १२२ ॥

त्वया च मूलभृत्यानपास्यायमागन्तुकः पुरस्कृतः । एतच्चानुचितं
कृतम् ।

पश्य ।

मूलभृत्यापराधेन नागन्तून्प्रतिमानयेत्^४ ।

नातः पटुतरोन्योस्ति राज्यभेदकरो मतः^५ ॥ १२३ ॥

सिंहो ब्रूते । किमाश्चर्यम् । यन्मयायमभयवाचं दत्त्वानीतः
संवर्धितश्च । तत्कथं ब्रुह्यति । दमनको वदति । देव ।

दुर्जनः प्रकृतिं याति सेव्यमानोपि नित्यशः ।

स्वेदनाभ्यञ्जनोपायैः श्वपुच्छमिव नामितम्^६ ॥ १२४ ॥

अपरं च ।

स्वेदितो मार्दितश्चैव रज्जुभिः परिवेष्टितः ।

मुक्तो द्वादशभिर्वर्षैः श्वपुच्छः प्रकृतिं गतः ॥ १२५ ॥

अन्यच्च ।

वर्धनं वाय^७ सन्मानं खलानां प्रीतये कुतः ।

फलन्त्यमृतसेकेपि न पथ्यानि विषह्रमाः ॥ १२६ ॥

^१ A omits the first of these two verses. ^२ So B and N. A writes
नते° for मात्ये° ^३ A. स प्रणामः. ^४ A. प्रतिपालयेत्. ^५ A. यतः.
^६ B. श्वपुच्छः प्रकृतिं गतः. ^७ So N. A B. वाय.

अतोहं ब्रवीमि ।

अपृष्टोपि हितं ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ।

एष एव सतां धर्मो विपरीतो मतोन्यथा^१ ॥ १२७ ॥

तथा चोक्तम् ।

स क्षिग्धो कुशलान्निवारयति यस्तत्कर्म यन्निर्मलं

सा स्त्री यानुविधायिनी^२ स मतिमान्यः सद्भिरभ्यर्च्यते ।

सा श्रीर्या न मदं करोति स सुखी यस्तृष्णया मुच्यते

तन्मित्रं यदकृत्रिमं स पुरुषो यः खिद्यते नेन्द्रियैः ॥ १२८ ॥

यदि संजीवकव्यसनार्दितोपि स्वामी न निर्वर्तते तदा भृत्यस्य
न दोषः ।

तथा च ।

नृपः कामासक्तो न गणयति कार्यं न च हितं

ययेष्टं स्वच्छन्दः प्रविचरति मत्तो गज इव ।

ततो मानाध्मातः स पतति यदा शोकगह्वरे

तदा भृत्ये दोषाः क्षिपति न निजं वेत्त्यविनयम् ॥ १२९ ॥

पिङ्गलकः स्वगतम् ।

न परस्य प्रवादेन परेषां दण्डमाचरेत् ।

आत्मनावगमं कृत्वा बध्नीयात्पूजयेत् वा^३ ॥ १३० ॥

तथा चोक्तम् ।

^४गुणदोषाननिश्चित्य विधिराग्रहनिग्रहः^५ ।

स नाशाय यथा न्यस्तो दर्पात्सर्पमुखे करः ॥ १३१ ॥

प्रकाशं ब्रूते । ततः संजीवकः प्रत्यादिश्यताम् । दमनकः
ससंभ्रममाह । देव मा मैवमेतावता मन्त्रभेदो जायते ।

^१ So N. A. 'तमतो perhaps for 'तोमतो. B. मतोऽसतां. ^२ B. अर्थवि-
धायिनी. ^३ B. पूजयेच्च वा. N. पूजयेद्वा (sic). ^४ So N. A. B. गुणदो-
षावानाश्चेत्प्र. ^५ So N. A. 'निग्रहे.

तथा^१ चोक्तम् ।

मन्त्रवीजमिदं गुप्तं रक्षणीयं तथा यथा ।

मनागपि न भिद्येत तद्भिन्नं न प्ररोहति ॥ १३२ ॥

किं च ।

आदेयस्य प्रदेयस्य कर्तव्यस्य च कर्मणः ।

क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम् ॥ १३३ ॥

तदवश्यं समारब्धं महता प्रयत्नेन संपादनीयम् ।

किं च ।

मन्त्रो योध इवाधीरः सर्वाङ्गैः संवृतैरपि ।

चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशङ्कया ॥ १३४ ॥

यच्चासौ^२ दृष्टदोषोपि दोषान्निवर्त्य संधातव्यस्तदतीवानुचितम् ।

यतः ।

सकृद्दुष्टं तु यन्मित्रं पुनः संधातुमिच्छति ।

स मृत्युमेव गृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ १३५ ॥

अन्तर्दुष्टः समायुक्तः सर्वानर्थकरः किल ।

शकुनिः शकटारश्च दृष्टान्तावत्र भूपते ॥ १३६ ॥

सिंहो नृते । ज्ञायतां तावत्किमस्माकमसौ कर्तुं समर्थः । स आह ।

देव ।

अङ्गान्निभावमज्ञात्वा कथं सामर्थ्यनिर्णयः ।

पश्य टिट्ठिभमात्रेण समुद्रो व्याकुलीकृतः ॥ १३७ ॥

सिंहः पृच्छति । कथमेतत् । दमनकः कथयति ।

समुद्रतीरे टिट्ठिभदम्पती निवसतः । तत्र^३ टिट्ठिभी चासन्नप्रसवा
भर्तारमाह । नाथ प्रसवयोग्यं निभृतं स्थानमन्विष्यताम् । टिट्ठिभोवदत् ।

^१ B. तथा ह्युक्तम्. ^२ So N. A. यच्चासौ. In the same sentence A writes विवर्त्य. निवर्त्य is from B N. ^३ N. तत्.

नन्विदमेव स्थानम् । सा ब्रूते^१ । समुद्रवेलया व्याप्यते^२ स्थानमेतत् ।
सोब्रवीत् । भद्रे किमहं निरङ्गः । तेन स्वगृहावस्थितः समुद्रेण विग्रहीत-
व्यः^३ । टिड्ढिभी विहस्याह । स्वामिन्त्वया समुद्रेण महदन्तरम् ।

अथ वा^४ ।

दुःखमात्मा परिच्छेत्तुमेव^५ योग्यो न वेति वा ।

अस्तीदृग्यस्य विज्ञानं स कृच्छेपि न सीदति ॥ १३८ ॥

ततः स्वामिवचनात्तत्रैव प्रसूता सा । समुद्रेणापि तच्छक्तिज्ञा-
नार्थं तदण्डान्यपहतानि । टिड्ढिभी शोकार्ता भर्तारमाह । नाथ क-
ष्टमापतितम् । तान्यण्डानि मे नष्टानि । टिड्ढिभोवदत् । प्रिये मा
भैषीः । इत्युक्त्वा पक्षिणां मेलकं कृत्वा पक्षिस्वामिनो गरुडस्य समीपं
गतः । तद्वचनमाकर्ण्य गरुत्मता^६ स्वप्रभुर्भगवान्नाारायणः सृष्टि-
स्थितिप्रलयहेतुर्विज्ञप्तः । ततो भगवदाज्ञां मौलौ निधाय समुद्रेण
भयाकुलेन तान्यण्डानि समर्पितानि । अतोहं ब्रवीमि । अङ्गाङ्गिभा-
वमज्ञात्वेत्यादि ।

राजाह । कथमसौ ज्ञातव्यो द्रोहबुद्धिरिति । दमनकः कथयति ।
यदासौ शृङ्गाग्रप्रहरणाभिमुखधकित एवाभिगच्छति तदा ज्ञास्यति
स्वामी । एवमुक्त्वा संजीवकसमीपं गतः । तत्रागतश्च मन्दं मन्दमु-
पसर्पन्विस्मितमित्रात्मानमदर्शयत् । संजीवकेन सादरमुक्तम् । भद्र
कुशलं ते । दमनको ब्रूते । अनुजीविनां कुतः कुशलम् ।

यतः ।

संपत्तयः परार्थिनाः सदा चित्तमनिर्वृतम् ।

स्वजीवितेऽप्यविश्वासस्तेषां ये राजसंभिताः ॥ १३९ ॥

^१ A omits सा ब्रूते. ^२ B. प्राप्यते. ^३ So N. (स्थितस्समु^०). A. भद्रेण
(corrected in margin by second hand to भद्रे न) मया सार्द्धं समुद्रो विग्रहीतुं
समर्थः । तत्र किमहं &c. B. भद्रे किमहं अज्ञातः तेन मया स्वगृहावस्थितेन समुद्रेण
विग्रहीतव्यं. ^४ A inserts the verse अनुचितकर्मारम्भः संगविरोधो बलीयसा
स्पर्धा । प्रमदाज्जनविश्वासो मृत्योर्द्वाराणि चत्वारि ॥ ^५ A. एव. ^६ A. स्वर्ग^०.

अन्यच्च ।

कोर्थान्प्राप्य न गर्वितो विषयिणः कस्यापदोस्तंगताः^१
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः को नाम राज्ञां प्रियः^२ ।
कः कालस्य न गोचरान्तरगतः कोर्थी गतो गौरवं
को वा दुर्जनवागुरासु पतितः क्षेमेण यातः^३ पुमान् ॥ १४० ॥
संजीवकेनोक्तम् । सखे ब्रूहि । दमनकोप्याह । किं ब्रवीमि
मन्दभाग्यः ।

पश्य ।

यथा समुद्रे निमज्जल्लब्ध्वा सर्पावलम्बनम् ।
नो मुञ्चति न चादत्ते तद्वद्भुग्धोस्मि संप्रति ॥ १४१ ॥

यतः ।

एकत्र राजविश्वासो नदयत्येकत्र बान्धवः ।

किं करोमि क्व गच्छामि पतितो दुःखसागरे ॥ १४२ ॥

इत्युक्त्वा दीर्घं निःश्वस्योपविष्टः । संजीवको ब्रूते । तथापि सविस्तरं
मित्र मनोगतमुच्यताम् । दमनकः सुनिभृतमाह । यद्यपि राजवि-
श्वासो न कथनीयस्तथापि भवानस्मदीयप्रत्ययादागतः स्थितश्च ।
तन्मया परलोकार्थिनावश्यं तव^४ हितमाख्येयम् । शृणु । अयं
स्वामी तवोपरि विकृतबुद्धिः । रहस्यं वक्ति च^५ । संजीवकमेव हत्वा
स्वपरिवारं तर्पयामीति । एतच्छ्रुत्वा संजीवकः परं विषादमगमत् ।
दमनकः पुनराह । अलं विषादेन । प्राप्तकालकार्यमनुष्ठीयताम् । संजी-
वकः क्षणं विमृश्याह । सुष्ठु^६ खल्विदमुच्यते ।

दुर्जनगम्या नार्यः प्रायेणापात्रभृद्व्रवति राजा ।

कृपणानुसारि च^७ धनं देवो गिर्युदधिवर्षा च ॥ १४३ ॥

^१ So B N. A writes भुवि मदः कस्योपदो (sic) स्तं गताः. ^२ So B N. A. मतः. ^३ From N. A B. जातः. ^४ A omits तव. ^५ So N. A. विकृतबुद्धिरहस्यं चकृव with the correction वक्ति च in margin. B. रहस्य-
मेवमुक्तवान्. ^६ A omits सुष्ठु which is given in margin. ^७ A omits च.

स्वगतम् । तत्किमेतद्विचेष्टितं न वेत्येतद्व्यवहाराच्चिर्णेतुं न शक्यते ।
यतः ।

कश्चिदाश्रयसौन्दर्याद्धत्ते शोभामसज्जनः ।

प्रमदालोचनन्यस्तं मलीमसमिवाञ्जनम् ॥ १४४ ॥

किमेतत् ।

आराध्यमानो नृपतिः प्रयत्ना-

न्न तोषमायाति^१ किमत्र चित्रम् ।

अयं त्वपूर्वः^२ प्रतिमाविशेषो

यः सेव्यमानो रिपुतामुपैति ॥ १४५ ॥

तदयमशक्यार्थः प्रमेयः^३ ।

यतः ।

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति

ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति ।

अकारणद्वेषि मनस्तु यस्य

कथं जनस्तं परितोषयिष्यति ॥ १४६ ॥

आह च । किं मयापकृतं राज्ञः । अथ निर्निमित्तापकारिणो
हि राजानः । दमनको^४ ब्रूते । एवमेतत् । शृणु ।

विज्ञैः खिग्वैरुपहतमपि^५ द्वेष्यतामेति किञ्चित्^६

साक्षादन्यैरुपहतमपि^७ प्रीतिभेवोपयाति ।

दुर्ग्राह्यत्वान्नृपतिमनसां^८ नैकभावाश्रयाणां

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः^९ ॥ १४७ ॥

^१ So N. A. संतोषमायाति. B. न दोषमायाति. ^२ So N. A. त्वपूर्वप्र-
तिमा. ^३ So N. A. प्रलयः. B. प्रणयः. ^४ So N. A. B. दमनकः. ^५ So B
and N. A. उपकृतमपि. ^६ B. किं तत्. ^७ So B and N. A. अपकृ-
तमपि. ^८ B. नृपतिवचसां. ^९ A follows with the verse मौनान्मूकः which
occurs in Bhartrihari. α वातिको. β and γ are transposed.

अन्यच्च ।

कृतशतमसत्त्वं नष्टं^१ सुभाषितशतं च नष्टमबुधेषु ।

वचनशतमवचनकरे बुद्धिशतमचेतने नष्टम् ॥ १४८ ॥

किं च ।

चन्दनतरुषु भुजंगा जलेषु कमलानि तत्र च ग्राहाः^२ ।

गुणघातिनश्च खला भोगेषु न सुखान्यविघ्नानि^३ ॥ १४९ ॥

अयं तावत्स्वामी बाङ्गधुरो विषहृदयो मया ज्ञातः ।

यतः ।

दूरादुच्छ्रितपाणिरार्द्रनयनः प्रोच्छासितार्धासनो^४

गाढालिङ्गनतत्परः प्रियकथाप्रभेषु दत्तादरः^५ ।

अन्तर्गूढविषो बहिर्मधुमयश्चातीव मायापटुः

को नामायमपूर्वनाटकविधिर्यः शिक्षितो दुर्जनैः ॥ १५० ॥

तथा हि पश्य^६ ।

पोतो दुस्तरवारिराशितरणे दीपोन्धकारागमे

निर्वाते व्यजनं मदान्धकरिणो दर्पोपशान्त्यै^७ शृणिः ।

इत्थं तद्भुवि नास्ति यस्य^८ विधिना नोपायचिन्ता कृता

मन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे धातापि भ्रमोद्यमः ॥ १५१ ॥

संजीवकः^९ । कष्टं भोः कथमहं शस्यभक्षकः सिंहे निपतितः ।^{१०}

पुनर्विचिन्त्य । न जाने केनायं ममोपरि राजा विकारितः ।^{११} भेद-

मुपगताद्राज्ञः सदा भेतव्यम् ।

^१ B. असत्स्वनष्टं. ^२ B. ग्राहाः. ^३ So N. A. गुणघातिनोपि खला भोगेषु-
पि च न विमुखान्यविघ्नानि. B. गुरुघातिनश्च खला भोगे न सुखान्यापि घ्नान्ति.
^४ B. प्रोच्छासितार्धासनो. ^५ So B and N. A. दत्तान्तरः. ^६ B omits पश्य.
^७ B. दर्पोपशान्तौ. ^८ So B and N. A. तेन. ^९ So A and N. B. संजी-
वकोपि निःश्वस्याह. ^{१०} So N. A. सिंहेन निपातितव्यः B. कष्टं भोः कष्टमिहं
कथमहं शस्यभक्षकः (sic) केन निपातयितव्यः. ^{११} So N. A. पुनर्विचिन्त्या-
मजाने (sic ; म corrected to न in margin) and राजाधिकारितः, and writes
मजाने and विकारितः. B. पुनर्विचिन्त्य जाने । केनायम् । &c.

यतः ।

मन्त्रिणा पृथिवीपालचित्तं विघटितं क्वचित् ।

वलर्यं स्फटिकस्येव को हि संधातुमीश्वरः ॥ १५२ ॥

अन्यच्च ।

वज्रं च राजतेजश्च द्वयमेवातिभीषणम् ।

एकमेकत्र पतति पतत्यन्यत्समन्ततः ॥ १५३ ॥

^१ तत्संग्राममृत्युरेवाश्रीयतामिदानीम् । तदाज्ञानुवर्तनमयुक्तम् ।

यतः ।

मृतः ^२ प्राप्स्यामि वा स्वर्गं शत्रुं हत्वा सुखानि वा ।

उभावपि हि शूराणां गुणाचेतौ सुदुर्लभौ ॥ १५४ ॥

युद्धकालश्चायम् ^३ ।

यत्रायुद्धे ध्रुवो नाशो ^४ युद्धे जीवितसंशयः ।

तमेव कालं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १५५ ॥

भो मित्र कथय कथमसौ मया मां ^५ जिघांसुरिति ज्ञातव्यः ।

दमनकोब्रवीत् ^६ । यदासौ स्तब्धकर्णः समुन्नतलाङ्गूलः ^७ संनतचरणो
विवृतास्यस्त्वां पश्यति तदा त्वमपि स्वविक्रमं दर्शयिष्यसि ।

यतः ।

बलवानपि निस्तेजाः ^८ कस्य नाभिभवास्पदम् ।

निःशङ्कं नीयते ^९ लोकैः पश्य भस्मचये ^{१०} पदम् ॥ १५६ ॥

किं तु सर्वमेतत्सुगुप्तमनुष्ठातव्यम् । नो चेन्न त्वं नाहमिति ^{११} एव-
मुक्त्वा दमनकः करटकसमीपं गतः । करटकेनोक्तम् । किं निष्प-
न्नम् । दमनको ब्रूते ^{१२} । निष्पन्नोसावन्योन्यभेदः । करटको वदति ^{१३} ।
कः संदेहः ।

^१ So N. A B. ततः संग्रामं &c. ^२ B. मृत्युः. ^३ So B and N. A adds
तथा चोक्तम्. ^४ So N. A. मृत्युः. B writes यत्र युद्धे ध्रुवं नाशो. ^५ B omits मां.
^६ So B and N. A. ब्रूते. ^७ A. स्तब्धकर्णसमुन्नतः. ^८ A. निस्तेजः. ^९ B. So
N. A. नीयते, with a correction धीयते in margin. B. निःशङ्क (sic) नीयते.
^{१०} A. भूमचये corrected in margin. ^{११} So A and N. B. नाहमपि. ^{१२} So
A. B omits ब्रूते. N. स आह. ^{१३} B and N. ब्रूते.

यतः ।

बन्धुः को नाम दुष्टानां कुप्येत्को नातियाचितः^१ ।

को न दृप्यति^२ द्वित्तेन कुकृत्ये^३ को न पण्डितः ॥ १५७ ॥

अन्यच्च ।

दुर्वृत्तः क्रियते धूर्तैः श्रीमानात्मविवृद्धये^४ ।

किं नाम खलसंसर्गः कुरुते नाश्रयाश्रवत् ॥ १५८ ॥

दमनकः^५ पिङ्गलकसमीपं^६ गत्वा देव समागतोसौ पापाशयस्त-
त्सज्जीभूय^७ स्थीयतामित्युक्त्वा पूर्वोक्तमाकारं^८ कारयामास । संजी-
वकोप्यागतस्तथाविधं विकृतं सिंहं दृष्ट्वा^९ स्वानुरूपं विक्रमं चकार ।
ततस्तयोः प्रवृत्ते महाहवे संजीवकः सिंहेन व्यापादितः^{१०} । अथ
पिङ्गलकः संजीवकं व्यापाद्य विश्रान्तः सशोक इवावतिष्ठते^{११} ।
ब्रूते च । किं मया दारुणं कर्म कृतम् ।

यतः ।

परैः संभुज्यते राज्यं स्वयं पापस्य भाजनम् ।

धर्मातिक्रमतो राजा सिंहो हस्तिवधादिव ॥ १५९ ॥

अपरं च ।

भूम्येकदेशस्य गुणान्वितस्य

भृत्यस्य वा बुद्धिमतः प्रणाशे ।

भृत्यप्रणाशो^{१२} मरणं नृपाणां

नष्टापि भूमिः सुलभा न भृत्याः ॥ १६० ॥

^१ B. नाम याचितः. ^२ From N. A B. तृप्यति. ^३ B. समृद्धः. ^४ So N. A B. समृद्धये. ^५ So A and N. B. ततो दमनकः. ^६ N. संनिधानं. ^७ From N. A. सज्जीभूयताम्. B. सज्जीभूयोपविश्यताम्. ^८ So B and N. A. युक्तमाकारं. ^९ So N, writing संजीवकोप्यागतः । तथाविधं &c. A. संजीवकोप्यागतस्तथाविधं मृगं कृतम् । सिंहमवलोक्य, &c. The word मृगं is smeared over. B. संजीवकोप्यागत्य तथाविधं सिंहं दृष्ट्वा, &c. ^{१०} So N. B. व्यापादितो मुतश्च. A. निपातितः. ^{११} A. सशोक इव तिष्ठत. (sic). ^{१२} A. भृत्यप्रणासे.

दमनको ब्रूते । स्वामिन्कोयं नूतनो न्यायः^१ । यदरातिं हत्वा
सन्तापः क्रियते ।

तथा ह्युक्तम् ।

पिता वा यदि वा भ्राता पुत्रो वा यदि वा सुहृत् ।

प्राणच्छेदकरा राज्ञा हन्तव्या भूतिमिच्छता ॥ १६१ ॥

अपि च ।

अपि धर्मार्थतत्त्वज्ञो नैकान्तकरुणो भवेत् ।

नहि हस्तस्थमप्यर्थं क्षमावाञ्छितुं क्षमः ॥ १६२ ॥

किं च ।

क्षमा शत्रौ च मित्रे च यतीनामेव भूषणम् ।

अपराद्धेषु^२ सत्त्वेषु नृपाणां सैव दूषणम् ॥ १६३ ॥

अपरं च ।

राज्यलोभादहंकारादिच्छतः स्वामिनः पदम् ।

प्रायश्चित्तं हि तस्यैकं^३ जीवोत्सर्गो न चापरम्^४ ॥ १६४ ॥

अन्यच्च ।

राजा घृणी ब्राह्मणः सर्वभक्षः

स्त्री चावशा दुष्प्रकृतिः सहायः ।

प्रेष्यः प्रतीपोधिकृतः प्रमादी

त्याज्या अमी यश्च कृतं न वेत्ति^५ ॥ १६५ ॥

विशेषतश्च देव इत्थमेवैतत् ।

सत्यानृता च परुषा प्रियवादिनी च

हिंसा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ।

नित्यव्यया प्रचुरमित्रधनागमा च

वेदयाङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ १६६ ॥

^१ B. कोयं नृपतयो न्यायः. ^२ So A and N. B. अपराधिषु. ^३ B. तस्यैव.
^४ MSS. न चापरः. ^५ MSS. त्याज्या अमी सप्त कृतं न वेत्ति यः. See note on
this verse.

इति दमनकेन संतोषितः स्वां प्रकृतिमापन्नः पिङ्गलकः सिंहास-
ने चोपविष्टः^१ । दमनकः प्रहृष्टमना विजयतां महाराजः शुभमस्तु
सर्वजगतामित्युक्त्वा यथासुखमवस्थितः ।

विष्णुशर्मावाच । सुहृद्भेदः श्रुतः । राजपुत्रा ऊचुः । श्रुतः ।
सुखिनो भूता^२ वयम् । विष्णुशर्मान्ब्रवीत् । पुरनेवमस्तु^३ ।

सुहृद्भेदस्तावद्भवतु भवतां शत्रुनिलये^४
खलः कालाकृष्टः प्रलयमुपसर्पस्त्वहरहः^५ ।
जनो नित्यं भूयात्सकलसुखसंपत्तिवसतिः^६
कथारामे रम्ये^७ सततमिह बालोपि रमताम् ॥ १६७ ॥

^१ A omits च, writing सिंहासने उपविष्टः. ^२ So A. B and N write भूत
वयं. ^३ B omits पुनरेवमस्तु. ^४ A writes निलसे. ^५ A writes खलाकृष्टः
B. खलाः कालाकृष्टाः प्रलयमुपसर्पस्त्वहरहः. ^६ B omits सुख. ^७ A. कथारामि
नित्यं. N. कथारामारम्ये.

पुनः^१ कथारम्भकाले राजपुत्रैरुक्तम् । आर्य राजपुत्रा वयम् । तद्वि-
ग्रहं श्रोतुं नः कुतूहलमस्ति । विष्णुशर्मोवाच^२ । यदेव भवद्भयो रो-
चते तत्कथयामि^३ । विग्रहः श्रूयताम् । यस्यायमाद्यः श्लोकः^४ ।

हंसैः सह मयूराणां विग्रहे तुल्यविक्रमे ।

विश्वास्य वञ्चिता हंसाः काकैः स्थित्वारिमन्दिरे ॥ १ ॥

राजपुत्रा ऊचुः । कथमेतत् । विष्णुशर्मा कथयति ।

अस्ति कर्पूरद्वीपे पद्मकेलिनामधेयं सरः । तत्र हिरण्यगर्भो नाम
राजहंसः प्रतिवसति । स सर्वैर्जलचरैः पक्षिभिः^५ पक्षिराज्येभिषिक्तः ।

यतः ।

यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्जेता ततः प्रजा^६ ।

अकर्णधारा जलधौ विप्रवेतेह^७ नौरिव ॥ २ ॥

अपरं च ।

प्रजां संरक्षति नृपः सा वर्धयति पार्थिवम् ।

वर्धनाद्रक्षणं श्रेयस्तदभावे सदप्यसत् ॥ ३ ॥

एकदासौ राजहंसः सुविस्तीर्णसुवर्णकमलपर्यङ्के^८ सुखासीनः परि-
वारपरिवृतस्तिष्ठति । तं कुतश्चिद्देशादागत्य दीर्घमुखो नाम वक्रः^९
प्रणम्योपविष्टः । राजोवाच । दीर्घमुख देशान्तरादागतोसि । वार्त्ता

^१ N. पुनरपि. ^२ N. विष्णुशर्मोक्तं. ^३ N. तदेव कथयामि. ^४ From N. A and B. आद्यश्लोकः. ^५ B adds मिलित्वा. ^६ So N. (सम्यङ्जेता). A. सम्यङ्जेता ततः प्रजाः. B. सम्यङ्जेता कुतः प्रजाः. ^७ A. विप्रवेदिह. ^८ So N. So also B with कनक for सुवर्ण. A writes सुविकमलविस्तीर्ण-सुवर्णपर्यङ्के. ^९ MSS. वक्रः.

कथय । स ब्रूते^१ । देव । अस्ति महती वार्त्ता । तामाख्यातुकाम
एवाहं सत्वरमागतः^२ । श्रूयताम् ।

अस्ति जम्बूद्वीपे विन्ध्यो नाम गिरिः । तत्र चित्रवर्णो नाम मयूरः
पक्षिराजो निवसति । तस्यानुचरैश्चराजिः पक्षिभिरहं दग्धारण्यमध्ये
चरन्नवलोकितः पृष्ठश्च । कस्त्वम् । कुतः समागतोसि^३ । ततो मयोक्तम् ।
अहं कर्पूरद्वीपचक्रवर्तिनो हिरण्यगर्भनाम्नो राजहंसस्यानुचरः कौतुका-
द्देशान्तरं द्रष्टुमागतः । तच्छ्रुत्वा पक्षिभिरुक्तम् । तदनयोः को देशो
भद्रतरो राजा च । ततो मयोक्तम् । आः^४ किमेवमुच्यते । महद-
न्तरम् । यतः कर्पूरद्वीपः स्वर्ग एव । राजहंसश्च द्वितीयः स्वर्गपतिः ।
अत्र मरुस्थले पतिताः किं^५ यूयं कुरुथ । आगच्छतास्मद्देशो गम्य-
ताम् ।^६ ततस्तद्वचनमाकर्ण्य ते पक्षिणः सकोपा बभूवुः ।

तथा चोक्तम् ।

पयःपानं भुजंगानां केवलं विषवर्धनम् ।

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ॥ ४ ॥

अन्यच्च ।

विद्वानेवोपदेष्टव्यो नाविद्वांस्तु कदाचन ।

वानरानुपदिश्याज्ञानस्थानभ्रंशं^७ ययुः खगाः ॥ ५ ॥

राजोवाच । कथमेतत् । दीर्घमुखः कथयति ।

अस्ति नर्मदातीरे पर्वतोपत्यकायां विशालः शालमलीतरुः^८ । तत्र
तरौ निर्मितनीडक्रोडे^९ पक्षिणः सुखं वर्षास्वपि^{१०} निवसन्ति । अथ नील-

^१ N. स आह. ^२ N. आयातः. ^३ N. समागतोसीति. ^४ A omits आः.
^५ B. यूयं किं. ^६ N. ततस्तद्वचनम्. ^७ So B N. A. ^८ भ्रष्टा. ^९ N. शालतरुः.
^{१०} A writes नील for नीड. ^{१०} A omits अपि.

पटलैरिव जलधरपटलैरावृते नभस्तले धारासरैर्महती वृष्टिर्बभूव ।
ततो वानरांस्तरुतले^१ तिष्ठतः शीतार्तान्कम्पमानानवलोक्य कृपया
पक्षिभिराख्यातम् । भो भो वानराः ।

अस्माभिर्निर्मिता नीडाश्चञ्चुमात्राहृतैस्तृणैः ।

हस्तपादादिसंयुक्ता यूयं किमवसीदथ ॥ ६ ॥

तच्छ्रुत्वा जातामर्षैर्वानरैरालोचितम्^२ । निर्वातनीडगर्भावस्थानसु-
खिनः^३ पक्षिणोऽस्मान्निन्दन्ति । तद्भवतु तावद्दृष्टेरुपशमः । अनन्तरं
शान्ते पानीयवर्षे^४ तैर्वानरैर्वृक्षमारुह्य सर्वे नीडा भग्नाः । तेषां पक्षि-
णामण्डानि चाधः पतितानि ।

अतोहं ब्रवीमि । विद्वानेवोपदेष्टव्य इत्यादि । राजा ब्रूते ।
ततस्ततः^५ । बकः कथयति । ततः पक्षिभिरुक्तं कोपात् । केनासौ
राजहंसः कृतो राजा । ततो मयाप्युपजातकोपेनोक्तम् । अयं ते
मयूरः केन राजा कृतः । तच्छ्रुत्वा ते मां हन्तुमुद्यताः । ततो मयापि
स्वविक्रमो^६ दर्शितः ।

यतः ।

अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।

पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥ ७ ॥

राजा विहस्योवाच ।

आत्मनश्च परेषां च यः समीक्ष्य बलाबलम् ।

अन्तरं नैव जानाति स तिरस्क्रियतेरिभिः ॥ ८ ॥

^१ So A except that it writes वानरास्तरुतले. N the same reading, but writes वाणरास्तरुतले, and the next word is स्तम्भ्यतः. B. ततो वानरास्तरुतले ताम्यन्तः सन्ति । तान्शीतार्तान् प्रवि.° ^२ So B N. A. सामर्षैर्वानरैरालोचितम्. ^३ So B N. A is corrupt. ^४ N. वर्षणे. ^५ N writes ततस्तत्. A omits the following बकः कथयति ततः. ^६ N. स्वामिक्रमो.

अन्यच्च ।

सुचिरं हि चरन्नित्यं^१ श्रेयः शस्यमबुद्धिमान् ।

द्वीपिचर्मगरिच्छन्नो^२ वाग्दोषाद्गर्दभो हतः ॥ ९ ॥

वक्रः पृच्छति । कथमेतत् । राजा कथयति ।

अस्ति हस्तिनापुरे विशालो नाम रजकः । तस्य गर्दभोतिवाहाहुर्व-
लो मुमूर्षुरभवत्^३ । ततस्तेन रजकेनासौ व्याघ्रचर्मणा प्रच्छादयारण्यसंनि-
धानशस्यमध्ये^४ मुक्तः । ततो दूराद्व्याघ्रबुद्ध्या तमवलोक्य क्षेत्रपतयः
सत्वरं पलायन्ते । अथ केनापि शस्यरक्षकेण धूसरकम्बलकृततनु-
त्राणेन धनुः सज्जीकृत्यानतकायेनैकान्ते स्थितम्^५ । तं चादूरे^६ दृष्ट्वा
स^७ गर्दभः पुष्टांगो जातबलो गर्दभीयमिति ज्ञात्वा शब्दं कुर्वाणस्तद-
भिमुखं^८ धावितः । ततस्तेन रक्षकेण^९ गर्दभोयमिति शब्दान्निश्चित्य
लीलया^{१०} व्यापादितः ।

अतोहं ब्रवीमि । सुचिरं हि चरन्नित्यमित्यादि^{११} । ततस्ततः^{१२} ।
दीर्घमुखो ब्रूते । पश्चात्तैः पक्षिमिरुक्तम् । अरे पाप दुष्टवक्र
अस्माकं स्वामिनमधिक्षिपसि । तत्र क्षन्तव्यमिदानीमित्युक्त्वा^{१३} ते

^१ So A and B. B continues श्रेयः समबुद्धिमान् (sic). N writes चिर-
न्नित्यं. ^२ So N. A. °परीधानो. B. °परिच्छन्नो. ^३ So N. A. तस्य गर्दभो
अतिमुमूर्षुरभवत्. B. तस्य रजकस्य गर्दभोतिवाहाहुर्वलो मुमूर्षुरिवाभवति (sic).
^४ So N. B. नियुक्तः for मुक्तः. A. °सन्निधाने शस्यमध्ये प्रयुक्तः. ^५ So
B. A. धनुः सज्जीकृत्यानतकायेनैकान्तिके स्थितम्. N. धनुः [] सज्जीकृत्यान-
तकायेने [नै]कान्ते स्थितः. ^६ So N and B. A. तं च दूरे. ^७ N omits स.
B. स च. ^८ So B N. A. कुर्वाणोभिमुखं. ^९ So A N. B. सस्यरक्षेन.
^{१०} So A N. B. लीलयैव. ^{११} N here also सुचिरं हि चिरन्नित्यमित्यादि.
^{१२} So A and N. A has राजोवाच in the margin. B omits all the words
between ब्रवीमि and दीर्घमुखो. ^{१३} So A N. B. इत्यभिधाय.

सर्वे मां चञ्चुभिर्हत्वा सकोपा ऊचुः । पश्य रे मूर्ख स हंसस्तव^१
सर्वथा^२ मृदुस्तस्य राज्येधिकार एव नास्ति । यतः । एकान्ततो मृदुः
करतलगतमप्यर्थं रक्षितुमक्षमः । कथं स पृथिवीं शास्ति । राज्यं
वा तस्य किं तत् । त्वं च कूपमण्डूकः^३ । तेन तदाश्रयणमुपदिशसि ।
शृणु ।

सेवितव्यो महावृक्षः फलच्छायासमन्वितः ।

यदि दैवात्फलं नास्ति छाया केन निवार्यते ॥ १० ॥

अन्यच्च ।

हीनसेवा न कर्तव्या कर्तव्यो महदाश्रयः^४ ।

पयोपि शौण्डिनीहस्ते वारुणीत्यभिधीयते^५ ॥ ११ ॥

अपरं च ।

महानप्यल्पतां याति निर्गुणे गुणविस्तरः ।

आधाराधेयभावेन गजेन्द्र इव दर्पणे ॥ १२ ॥

विशेषतश्च ।

व्यपदेशोपि सिद्धिः स्यादतिशक्ते नराधिपे ।

शशिनो व्यपदेशेन शशकाः दुःखमासते ॥ १३ ॥

मयोक्तम् । कथमेतत् । पक्षिणः कथयन्ति ।

कदाचिद्वर्षास्वपि वृष्टेरभावात्तृषार्तो गजयूथो यूथपतिमाह । नाथ
कोस्त्युपायोस्माकम् । अस्त्यत्र^६ क्षुद्रजन्तूनां निमज्जनस्थानम् । वयं
च निमज्जनाभावादन्या इव क यामः किं कुर्मः । ततो हस्तिराजो
नातिदूरं गत्वा निर्मलं हृदं दर्शितवान् । तत्तीरस्थितशशकाश्च^७

^१ B adds राजा. ^२ From N. A. मृदुकरः. B. मृदुप्रकृतिः. ^३ So N and B. A. कूपमण्डूकभक्षकः. ^४ N writes महताश्रयः. ^५ So A and N, except that N has मद्याम् instead of वारुणी. B. अज्ञा सिंहप्रसादेन वने चरति निर्भयात्. ^६ From N, except that it writes कस्त्यत्र for अस्त्यत्र. A. नाथ को-
प्युपायोस्माकं । हस्त्यत्र (sic). B. नाथ कोस्त्यु (sic) पायोस्माकं । अस्त्यत्र.
^७ From N. A. ततस्तीर°. B. तत्तीरनिवासिनः शशकाः, omitting च.

गजपादाहतिभिश्चूर्णीकृताः^१ । अनन्तरं शिलीमुखनामा शशकश्चित्त-
यामास । अनेन गजयूथेन^२ पिपासाकुलितेन प्रत्यहमन्नागन्तव्यम् ।
अतो विनष्टमस्मत्कुलम् । ततो विजयो नाम वृद्धशशकोवदत् । मा
विषीदत । अत्र प्रतीकारो मया कर्तव्यः । ततोसौ प्रतिज्ञाय चलितः ।
गच्छता च तेनालोचितम् । कथं मया गजयूथनिकटे^३ स्थित्वा
वक्तव्यम् ।

यतः ।

स्पृशन्नपि गजो हन्ति जिघ्रन्नपि भुजंगमः ।

हसन्नपि नृपो हन्ति मानयन्नपि दुर्जनः^४ ॥ १४ ॥

अतोहं पर्वतशिखरमारुह्य यूथनाथं संवादयामि^५ । तथानुष्ठिते सति
यूथनाथोवदत्^६ । कस्त्वम् । कुतः समागतः । स ब्रूते । दूतोहं भगवता
चन्द्रेण प्रेषितः^७ । यूथपतिराह । कार्यमुच्यताम् । विजयो वदति ।
उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु दूतो वदति नान्यथा ।

ते यथार्थस्य वक्तारोप्यवध्या हि भवादृशाम् ॥ १५ ॥

तदहं तदाज्ञया ब्रवीमि । शृणु । यदेते^८ चन्द्रसरोरक्षकास्त्वया
निःसारितास्तन्न^९ युक्तं कृतम् । यतो रक्षकशशकास्तेस्मदीयाः । अत
एव मे शशाङ्क इति प्रसिद्धिः । एवमुक्तवति दूते यूथपतिर्भयादिदमाह ।
इदमज्ञानतः कृतम् । पुनर्न गमिष्यामि^{१०} । दूत उवाच ।^{११} तदत्र
सरसि भगवन्तं कोपात्प्रकम्पमानं प्रणम्य प्रसाद्य च गच्छ^{१२} । ततो
रात्रौ नीत्वा जले चञ्चलं चन्द्रप्रतिबिम्बं दर्शयित्वा स यूथपतिः प्रणामं
कारितः । देव । अज्ञानादनेन कृतम् । क्षम्यतामित्युक्त्वा प्रस्थापितः^{१३} ।

^१ B. चूर्णीभूताः. ^२ N omits गज. ^३ B गजयूथसमीपे. ^४ So N. A B. पालयन्नपि भूपालः प्रहसन्नपि दुर्जनः. ^५ A B. वादयामि. ^६ B. यूथपतिराह N. यूथनाथ उवाच. ^७ B. चन्द्रेण महेश्वरचूडामणिभूषणेन प्रेषितोहं. ^८ B. चन्द्रसरोरक्षकाः शशकाः. ^९ B. तदयुक्तं. ^{१०} So N. A B. नागमिष्यामि. ^{११} From N. A omits सरसि. B. तस्मादेव सरोवरे भगवन्तं चन्द्रमसं. ^{१२} B प्रसाद्या-गच्छ. ^{१३} So A and N. B. कारितः । शशको ब्रूते । देव अज्ञानादनेनैव कृतं । अतः &c.

अतोहं ब्रवीमि । व्यपदेशेपि सिद्धिः^१ स्यादित्यादि । ततो मयोक्तम् ।
स एवास्मत्प्रभुर्महाप्रतापोतिसमर्थश्च । अथाहं तैः पक्षिभिर्धृत्वा कथ-
मस्मद्भूमौ चरसीत्यभिधाय चित्रवर्णस्य राज्ञः समीपं नीतः । ततो
राज्ञः पुरो मां प्रदर्श्य^२ प्रणम्योक्तं तैः । देवावधार्यताम् । एष^३ दुष्ट-
बकोस्मद्देशे चरन्नपि देवपादानधिक्षिपति । राजाह । कोयं कुतः
समागतः^४ । त ऊचुः राजहंसहिरण्यगर्भस्यानुचरः^५ । कर्पूरद्वीपादागतः ।
अथाहं गृध्रेण मन्त्रिणा पृष्टः । कस्तत्र मुख्यो मन्त्रीति । मयोक्तम् ।
सर्वज्ञनाम चक्रवाकः । गृध्र उवाच । युज्यते । स्वदेशजोसौ ।

यतः^६ ।

स्वदेशजं कुलाचारं विशुद्धमुपधाशुचिम्^७ ।

अन्नज्ञमव्यसनिनं व्यभिचारविवर्जितम् ॥ १६ ॥

अधीतव्यवहारार्द्धं मौलं^८ ख्यातं विपश्चितम् ।

अर्थस्योत्पादकं सम्यग्विदध्यान्मन्त्रिणं नृपः ॥ १७ ॥

अत्रान्तरे शुकनोक्तम् । कर्पूरद्वीपादयोपि^९ लघुद्वीपा जम्बुद्वीपान्तर्गता
एव । तत्रापि देवपादानामाधिपत्यम्^{१०} । ततो^{११} राज्ञाप्युक्तम् । एवमेव^{१२} ।

यतः ।

राजा मत्तः शिशुश्चैव प्रमदा धनगर्वितः^{१३} ।

अप्राप्यमपि वाञ्छन्ति किं पुनर्लभ्यतेपि यत्^{१४} ॥ १८ ॥

^१ A here writes वृद्धिः. ^२ So B and N. A. पुर उपवेद्य. ^३ So B N. A. एष दुष्टो वक्तः. ^४ So B and N. A. समायातः. ^५ So B N. A. राजहंसस्य &c. ^६ A omits स्वदेशजोसौ । यतः. The words are supplied in the margin. ^७ So A and B. N is very obscure, but the reading seems to be स्वदेशजकुलाचारविशुद्धमुपधाशुचि. ^८ N. मौलं. ^९ A B omit अपि. ^{१०} N. देवपादानामेवाधिपत्यं. ^{११} A. तथा. ^{१२} From N. A. राज्ञाप्युक्तमेव । यतः. B. एवमेतत् for एवमेव. ^{१३} B. धनगर्विता. N. धनगर्विताः. ^{१४} So N. A. अप्राप्तमभिवाञ्छन्ति किं पुनर्लभ्यते यतः. B. अप्राप्यमभिवाञ्छन्ति किं पुनर्लभ्यमेव यत्.

ततो मयोक्तम् । यदि वचनमात्रादेवाधिपत्यं सिध्यति तदा जम्बु-
द्वीपेऽप्यस्मत्प्रभोर्हिरण्यगर्भस्य स्वाम्यम्^१ । शुक उवाच । कथमत्र
निर्णयः । मयोक्तम् । संप्रामे । ततो विहस्य राजाह । स्वस्वामिनं
गत्वा सज्जीकुरु । तदनन्तरं मयोक्तम् । स्वदूतोऽपि प्रस्थाप्यताम् ।
राजोवाच । कः प्रयातु दूत्ये । यतः^२ । एवंभूतो दूतः कार्यः ।

भक्तो गुणी शुचिर्दक्षः प्रगल्भोऽव्यसनी क्षमी ।

ब्राह्मणः परमर्मज्ञो दूतः स्यात्प्रतिभानवान् ॥ १९ ॥

सन्त्येवंभूता^३ बहवः । किं तु ब्राह्मण एव कर्तव्यः ।

यतः ।

प्रसादः कुरुते पत्युः संपत्तिं नाभिजानताम्^४ ।

कालिमा कालकूटस्य नापैतीश्वरसंगमात् ॥ २० ॥

ततः शुक एव व्रजतु । शुक त्वमेवानेन सह तत्र गत्वाऽस्मदभिलषितं
ब्रूहि । इति श्रुत्वा^५ शुको वदत् । यथाज्ञापयति देवः । किं त्वयं
दुर्जनो वकः^६ । तदनेन सह न गच्छामि ।

तथा ह्युक्तम् ।

खलः करोति दुर्वृत्तिं^७ नूनं फलति^८ साधुषु ।

दशाननो हरेत्सीतां बन्धनं स्यान्महोदधेः ॥ २१ ॥

अपरं च ।

न स्थातव्यं न गन्तव्यं दुर्जनेन समं क्वचित् ।

काकसङ्गाद्धतो हंसस्तिष्ठन्गच्छंश्च वर्तकः ॥ २२ ॥

राजोवाच । कथमेतत् । शुकः कथयति ।

^१ N. साध्यम् for स्वाम्यं. ^२ So N. A. कः प्रयाति दूत्ये । यतः. B. कः
प्रयातु दूत्येन । किन्तु. ^३ So B and N. A. सन्त्येवं हि भूता. ^४ So A.
N. नाभिजानता. B. प्रसादं कुरुते पत्युः संपत्तिनाभिजानते. ^५ A and B
omit इति श्रुत्वा. ^६ So B and N. A. दुर्जनवकः. ^७ So A and N.
B. दुर्वृत्ति. ^८ From N. A and B. पतति.

अस्त्युज्जयिनीवर्त्मनि प्रान्तरे पिप्पलवृक्षः । तत्र हंसकाकौ
निवसतः । कदाचिद्भीष्मसमये परिभ्रान्तः कश्चित्पान्थस्तरुतले धनुः-
काण्डं च संनिधाने^१ निधाय सुप्तः । ततः^२ क्षणान्तरेण^३ तन्मुखादृक्ष-
च्छायापगता । अनन्तरं सूर्यतेजसा^४ तन्मुखं व्याप्तमवलोक्य कृपया^५
तदृक्षस्थितेन हंसेन पक्षौ प्रसार्य पुनस्तच्छाया कृता^६ । ततो^७ निर्भ-
रनिद्रासुखिना तेनाध्वन्येन^८ मुखव्यादानं कृतम् । तन्मुखे^९ काकः
पुरीषोत्सर्गं कृत्वा पलायितः । ततो यावदसावुत्थायोर्ध्वं निरीक्षते
तावत्तेनावलोकितो हंसः । काण्डेन हत्वा व्यापादिश्च ।

अतोहं ब्रवीमि । दुर्जनसङ्गेन न स्थातव्यम्^{१०} । वर्तकवार्त्ता-
मपि^{११} कथयामि ।

एकदा सर्वे पक्षिणो भगवतो गरुडस्य यात्राप्रसंगेन समुद्रतीरं
प्रचलिताः^{१२} । तत्र काकेन सह वर्तकश्चलितः । अथ गच्छतो^{१३}
गोपालस्य मस्तकावस्थितभाण्डादधि^{१४} वारंवारं तेन काकेन खा-
द्यते । ततो यावदसौ दधिभाण्डं धृत्वोर्ध्वमवलोकते तावत्काक-
वर्तकौ दृष्टौ । ततस्तेन खेदितः काकः पलायितः । वर्तको मन्दग-
तिः^{१५} प्राप्तो व्यापादितश्च ।

^१ B. भूमौ. ^२ So B and N. A. तत्र. ^३ So B N. A. क्षणान्तरे.
^४ A writes सूर्यतेजे (sic). ^५ B puts कृपया after हंसेन. In the next word
A omits तत्. ^६ So N. A. puts पुनर् before प्रसार्य. B omits पुनर्, and
reads तन्मुखे छाया कृता. ^७ B. निर्भर निद्रा. ^८ A and N. तेनाध्वनेन. B. अध्व-
गेन, omitting तेन. See Note. ^९ N. तत्र मुखे. ^{१०} So N (स्थातव्याम् sic).
A. दुर्जनेनेत्यादि. B. न स्थातव्यं न गन्तव्यमित्यादि । अन्यच्च । त्यज
दुर्जनसंसर्गं भज साधुसमागमम् । कुरु पुण्यमहोरात्रं स्मर नित्यमनित्यताम् ।
^{११} So N. A. कथामपि. B. वार्त्ता (sic) कथयामि तावत्. ^{१२} N. चलिताः.
^{१३} So N. A. जगतो. B. पथि गच्छतो. ^{१४} So N and A. B. दधिभांडादधि
B दधिभांडोदधि (sic). ^{१५} A writes वर्त्तकमंदगतिः. B. वर्त्तको हि मंदगतिः.

अतोहं ब्रवीमि । न स्थातव्य न गन्तव्यमित्यादि । ततो मयोक्तम् ।
भ्रातः शुक किमेवं ब्रवीषि । मां प्रति यथा^१ श्रीमद्देवपादास्तथा भ-
वानपि । शुको ब्रूते । अस्त्येवम् । किं तु^२ ।

दुर्जनैरुच्यमानानि सस्मितानि प्रियाण्यपि^३ ।

अकालकुसुमानीव भयं संजनयन्ति मे ॥ २३ ॥

दुर्जनत्वं च भवतो वाग्व्यापारादेव प्रत्यक्षीकृतं मया^४ ।^५ यतो न-
योर्भूपालयोर्विग्रहे भवद्वचनं निदानम्^६ ।

पश्य ।

प्रत्यक्षेपि कृते दोषे मूर्खः शान्तेन^७ तुष्यति ।

रथकारो निजां भार्यां सजारां शिरसाकरोत् ॥ २४ ॥

राजोवाच । कथमेतत् । शुकः कथयति ।

अस्ति यौवनश्रीनगरे^८ मन्दमतिर्नाम रथकारः । स च स्वभार्या^९
बन्धकीं जानाति । किं तु जारेण समं स्ववक्षुषैकस्थाने न पश्यति^{१०} ।
ततोसौ रथकारो ग्रामान्तरं गमिष्यामीत्युक्त्वा चलितः^{११} सन्कि-
यदूरं^{१२} गत्वा पुनरागत्य स्वगृहे खट्वातले पतित्वा स्थितः^{१५} । अथ
रथकारो ग्रामान्तरं^{१३} गत इत्युपजातविश्वासया स जारः संध्याकाल

^१ A omits यथा. ^२ A omits किं तु. ^३ So B and N. (In N the first word is perhaps सस्मितानि.) A. सम्मतान्यप्रियाण्यपि. ^४ So N. (It writes दुर्जनत्वं). A. त्वं दुर्जनः । त्वं वाग्व्यापारोदेव (sic) प्रत्यक्षीकरोति. B. त्वं च दुर्जनः । भवतो व्यापारादेव प्रत्यक्षीकृतं मया. ^५ So N. A and B. ततः. ^६ B. निदानं प्रमाणां where the second word is doubtless a gloss. ^७ So A and N. B. शान्तेन. ^८ So B and N. A. मन्दबुद्धिः. ^९ A. स्ववधूं. ^{१०} From B. (°चक्षुषा एक°). N (°चक्षुषा एव°) perhaps intends the same reading. A. सममेकत्र न पश्यति. ^{११} From A. N is corrupt (ततोसौ रथकारोहमन्यन्तु (sic.) गमिष्यामीत्युक्त्वा &c. अहं should probably be in text). B. अहमन्यग्रामं and प्रचलितः. A. चलितः. ^{१२} So A and N. B. स च क्रियदूरं. ^{१३} A. गृहे. B inserts प्रच्छन्नः before स्वगृहे. ^{१४} N. ग्रामं.

एवाहूतः¹ । पश्चात्तेन समं तस्यां खट्वायां निर्भरं क्रीडन्ती खट्वा-
तलस्थितेन सह भूतकिंचिदङ्ग-संस्पर्शात्स्वामिनं विज्ञाय सा विष-
ण्णाभवत्² । ततो जारोक्तम् । किमिति त्वं मया सहाद्य
निर्भरं न रमसे । विस्मितेव प्रतिभासि । अथ तयोक्तम् । योसौ
मम प्राणेश्वरः सोद्य आम्रान्तरं गतः । तेन³ सकलजनसंपूर्णो-
प्ययं ग्रामो मां प्रत्यरण्यवत् । जारो ब्रूते⁴ । तत्किमेवंविधः स्नेहभूमिः
स ते रथकारः⁵ । बन्धकी ब्रूते । बर्बर किं⁶ ब्रवीषि । शृणु ।

पट्वाण्यपि चोक्ता या दृष्टा या कुड्बचक्षुषा ।

सुप्रसन्नमुखी भर्तुः सा नारी धर्मभाजनम्⁷ ॥ २५ ॥

अपरं च ।

नगरस्थो वनस्थो वा पापो वा यदि वा शुचिः ।

यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः⁸ ॥ २६ ॥

अन्यच्च ।

भर्ता हि परमं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ।

एषा हि रहिता तेन शोभनापि न शोभते⁹ ॥ २७ ॥

त्वं जारो¹⁰ मनोलौल्यात्पुष्पताम्बूलसदृशः¹¹ कदाचित्सेव्यसे । स
च¹² मे स्वामी मां विक्रेतुं देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो वा¹³ दातुं समर्थः ।
किं बहुना । तस्मिञ्जीवति जीवामि तन्मरणे चानुमरण¹⁴ करि-
ष्यामीत्येष मे¹⁵ निश्चयः ।

¹ So B N. A समाहूतो जारः. ² So N. A puts the सा before निर्भरं. स्थितेन तेन. स्पर्शात्. स्वस्वामिनं. B omits सा and भूत. स्वर्शात्. ³ A ग्रामं गतः । तेन विना. ⁴ So B and N. A omits जारो ब्रूते. ⁵ From N, So also B, adding प्रत्यहं कलहं करोति. A. स ते कलहंकारः. ⁶ A adds एवम्. ⁷ A omits this verse. It is given in the margin. ⁸ A. लोके महोदयः. B. लोके महोत्सवः. ⁹ So A. N writes सहिता and reads न शोभना. B. एषा विरहिता. ¹⁰ A adds मम. ¹¹ A omits पुष्प. B. ¹² सान्निभः कदाचित्सेव्यसे कदाचिन्न सेव्यसे. ¹³ A omits च. ¹⁴ A and B omit वा. ¹⁵ A. करोमि. ¹⁶ A omits मे. It is supplied in the margin.

यतः ।

तिस्रः कोद्योर्धकोटिश्च^१ यानि रोमाणि^२ मानवे ।

तावत्कालं वसेत्स्वर्गं भर्तारं यानुगच्छति ॥ २८ ॥

अन्यच्च ।

व्यालग्राही यथा व्यालं बिलादुद्धरते बलात्^३ ।

तद्वद्भर्तारमादाय तेनैव सह मोदते ॥ २९ ॥

एतत्सर्वं श्रुत्वा स रथकारो धन्योऽहं यस्येदृशी सहजस्नेहवत्सला प्रियवादिनी भार्येति मनसि निधायैतां खट्वां स्त्रीपुरुषसहितां मूर्ध्नि कृत्वा नृत्यवान्^४ ।

अतोऽहं ब्रवीमि । प्रत्यक्षेऽपि कृते दोष इत्यादि । ततोऽहं तेन राज्ञा यथाव्यवहारेण^५ संपूज्य प्रस्थापितः । शुकोऽपि मम पश्चादागच्छ-
न्नास्ते । एतत्सर्वं ज्ञात्वा यथाकर्तव्यमनुसंधीयतामिति । चक्रवाको विहस्याब्रवीत् । देव वक्त्रेण तावद्देशान्तरमपि^६ गत्वा यथाशक्ति राजकार्यमनुष्ठितम् । किं तु देव स्वभाव^७ एषः ।

यतः ।

शतं दद्यान्न विवदेदिति सुज्ञस्य संमतम्^८ ।

विना हेतुमपि द्वन्द्वं^९ तत्स्यान्मूर्खस्य लक्षणम्^{१०} ॥ ३० ॥

राजाह । अलमनेनातीतोपालम्भेन । प्रस्तुतमनुसंधीयताम् । वको ब्रूते । देव विजने ब्रवीमि ।

^१ So B and N. A. °कोटी च. ^२ A B. लोमानि. ^३ N. बिलादुद्धरते बिलात्.
^४ So N. B. असौ and यस्येतादृशी भार्या सह[ज]स्नेहवत्सला प्रियवादिनी च
... सानंदं नर्तितवान् । जारश्च पलायितः. A. स रथकारो धन्योऽहं यस्येदृशी भार्या
स्नेहवती प्रियवादिनीति शिरसि निधाय खट्वां स्त्रीपुरुषसहितां नर्तितवान्. ^५ So B N.
A. यथाव्यवहारं. ^६ A omits अपि. ^७ A adds एव. ^८ B N. सम्मतं.
A. लक्षणं corrected into सम्मतं in margin. ^९ N. द्वंद्वस्तव. ^{१०} A. ततः
स्यान्मूर्खसम्मतं.

यतः ।

वर्णाकारप्रतिध्वाननेत्रवक्त्रविकारतः^१ ।

अभ्यूहति^२ मनः सुज्ञस्तस्माद्रहसि मन्त्रयेत् ॥ ३१ ॥

राजा मन्त्री च तत्र स्थितः^३ । अन्ये चान्यत्र गताः^४ । चक्र-
वाकोत्रवीत् । देवाहमेवं जानामि । कस्याप्यस्मन्नियोगिनः प्रेरणया
वकेनेदमनुष्ठितम् ।

यतः ।

वैद्यानामातुरः^५ श्रेयान्वयसनीशो नियोगिनाम् ।

त्रिदुषां जीवनं मूर्खः सद्बुद्धो नृपतेर्जनः ॥ ३२ ॥

राजात्रवीत्^६ । भवतु । कारणमत्र निरूपणीयम् । संप्रति
यत्कर्तव्यं तद्भूत^७ । चक्रवाको ब्रूते । देव प्रणिधिस्तावत्तत्र यातु ।
ततस्तदनुष्ठानं बलाबलं च जानीमः ।

तथा हि ।

भवेत्स्वपरराष्ट्राणां कार्याकार्यविलोकेन ।

चारश्चक्षुर्महीभर्तुर्यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥ ३३ ॥

स च द्वितीयं विश्वासपात्रं गृहीत्वा यातु । तेनासौ स्वयं तत्राव-
स्थाय^८ द्वितीयमत्र कार्यं सुनिभृतं समुद्य^९ प्रस्थापयति ।

तथा ह्युक्तम् ।

तीर्थाश्रमसुरस्थाने^{१०} शास्त्रविज्ञानहेतुना^{११} ।

तपस्विव्यञ्जनोपेतैः स्वचरैः सह संवदेत्^{१२} ॥ ३४ ॥

^१ A. °प्रतिध्वानैर्नेत्र°. B. कर्णाकारप्रतिध्वानं. ^२ A. प्रव्यूहन्ति मनः सुज्ञाः. B. अप्युन्ति मनो धीराः. ^३ B N. तत्र स्थितः. A. तत्रास्थितौ. ^४ A. अन्योन्यत्र गताः. ^५ B N. श्रेयान्. A. श्रीमान्. ^६ N. राजात्रवीत्. A. राजोवाच. B. राजाह. ^७ So B and N. A. संप्रति कर्तव्यं च. ^८ B N. अवस्थाय. A. अवस्थितौ. ^९ So N. A. संवेद्य. B omits. ^{१०} N. तीर्थाश्रम° (sic). A. तीर्थाश्रमस्वस्थाने (sic), corrected into तीर्थाश्रमे सुरस्थाने. B. तीर्थाश्रमेध्वस्थाने. ^{११} B N. हेतुना. A. हेतुभिः. ^{१२} B N. संवदेत्. A. मंत्रयेत्.

गूढचरश्च^१ यो जले स्थले च चरत्यसावुभयवेतनोन्यः कश्चि-
द्वक्^२ एव नियुज्यताम्^३ । तद्वृहलोकश्च राजकुले तिष्ठतु । किं तु
देवैतदपि^४ सुगुप्तमनुष्ठातव्यम् ।

यतः ।

पट्टर्णो भिद्यते मन्त्रस्तथा प्राप्तस्य वार्त्तया ।

इत्यात्मना^५ द्वितीयेन मन्त्रः कार्यो महीभुजा^६ ॥ ३५ ॥

अपरं च । पश्य ।

मन्त्रभेदे हि ये दोषा भवन्ति पृथिवीपतेः ।

न ते शक्याः समाधातुमिति नीतिविदां मतम् ॥ ३६ ॥

राजा विमृष्योवाच^७ । प्राप्तस्तावन्मयोत्तमः प्रणिधिः । मन्त्री
ब्रूते । देव तदा संग्रामजयोपि^८ प्राप्तः । अत्रान्तरे प्रतीहारः प्रविश्य
प्रणम्योवाच । देव जम्बुद्वीपादागतो द्वारि शुक्रस्तिष्ठति । राजा
चक्रवाकमवलोकते । चक्रवाकेणोक्तम् । कृतावासे तावद्भत्वा
भवतु । पश्चाद्दृष्टव्यः । प्रतीहारो गतः । राजाह । विग्रहस्तावदाग-
त्योपस्थितः^९ । चक्रवाको ब्रूते । देव तथापि विग्रहो न विधिः ।

यतः ।

सचिवः किं स मन्त्री वा य आदावेव भूपतिम् ।

युद्धोद्योगं स्वभूत्यागं^{१०} निर्दिशत्यविचारितम् ॥ ३७ ॥

अपरं च^{११} ।

विजेतुं^{१२} प्रयतेतारीक्ष युद्धेन कदाचन ।

अनित्यो विजयो^{१३} यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ॥ ३८ ॥

^१ A. °चारश्च. ^२ A. वक्ष्य, corrected into वक्त्र. ^३ B. गूढाचरश्च नियोज-
नीयः । यो जने स्थाने चरति । अथासावुभयवेतनोन्योः (sic) कश्चिद्वक् एव नियु-
ज्यताम् । ^४ A omits किं तु देव. B. किं तु देवैरपि. ^५ B. इत्यात्मनो. ^६ B. महीभुजा.
^७ B. विहस्योवाच. ^८ B. संग्रामे जयोपि. ^९ B. मिलितः. ^{१०} A. यश्चादावेव
and स्वभूत्यागं. B omits this verse. ^{११} From N. A. तथाचोक्तं. B omits
verse 37, reading देव तथापि नवग्रह(sic) विधिः । विजेतुं &c. ^{१२} A. विजेतुं
प्रयतेते योरीक्ष युद्धेत्कदाचन. B. युद्धेत्. ^{१३} A. यस्य.

यतः ।

सर्व एव जनः शूरो अनासादितविग्रहः^१ ।

अदृष्टपरसामर्थ्यः सदर्पः को भवेन्न हि ॥ ३९ ॥

किं च ।

न तथोत्थाप्यते ग्रावा प्राणिभिर्दारुणा यथा ।

अल्पोपायान्महासिद्धिरेतन्मन्त्रफलं महत्^२ ॥ ४० ॥

किं तु तथापि विग्रहमुपस्थितं विलोक्य^३ व्यवह्रियताम् ।

यतः ।

यथाकालं कृता^४ यत्नात्कृषिः फलवती भवेत् ।

तद्वनीतिरियं देव चिरात्फलति न क्षणात् ॥ ४१ ॥

अपरं च ।

महतो^५ दूरभीरुत्वमासन्ने दूरता गुणः ।

विपत्तौ हि महाल्लोके^६ धीरतामधिगच्छति^७ ॥ ४२ ॥

अन्यच्च ।

प्रत्यूहः सर्वसिद्धीनामुत्तापः प्रथमः^८ किल ।

अतिशीतलमप्यम्भः किं भिनत्ति न भूभूतः^९ ॥ ४३ ॥

विशेषतश्च देव महाबलोसौ चित्रवर्णो राजा ।

बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम् ।

तद्युद्धं^{१०} हस्तिना सार्धं नराणां पादयुद्धवत् ॥ ४४ ॥

अपरं च ।

स मूर्खः कालमप्राप्य योपकर्तरि^{११} वर्तते ।

कलिर्बलवता सार्धं कीटपक्षोद्गमोपमः ॥ ४५ ॥

^१ So A. B. शूरोनासादितपराक्रमः. N. शूरोनासादितसमन्त्र [त्र] सः. ^२ B omits this verse. ^३ So N. B. किं च &c. A. किं च विग्रहमवस्थितमवलोक्य. ^४ So B and N. A a corrupt reading which has been corrected into कृताद्य-
न्नात्. ^५ B. महतां. ^६ So B and N. A. महाजनो corrected into our
reading. ^७ B. धीरतामधिगच्छति. ^८ So N. A B. प्रथमः. ^९ B. भूभूतं. ^{१०} A.
तद्युक्तम् a writer's mistake for तद्युद्धं, but corrected in the margin by a
second hand into न युद्धं. ^{११} A. यो अकर्तरि corrected by second hand.

किं च ।

कौर्म संकोचमास्थाय प्रहारमपि मर्षयेत् ।

प्राप्तकाले च^१ नीतिज्ञ उत्तिष्ठेत्कूरसर्पवत्^२ ॥ ४६ ॥

शृणु देव ।

महत्त्यल्पेप्युपायज्ञः सममेव^३ भवेत्क्षमः ।

समुन्मूलयितुं वृक्षांस्तृणानीव नदीरयः ॥ ४७ ॥

अतस्तद्वृत्तोयं शुकोत्राश्वास्य^४ ध्रियतां यावद्दुर्गं सज्जीक्रियते ।

यतः^५ ।

एकः शतं योधयति^६ प्राकारस्थो धनुर्धरः ।

शतं शतसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते ॥ ४८ ॥

किं च ।

अदुर्गो विषयः कस्य नारेः परिभवास्पदम् ।

अदुर्गोनाश्रयो राजा पोतच्युतमनुष्यवत् ॥ ४९ ॥

दुर्गं कुर्यान्महाखातमुच्चप्राकारसंयुतम्^७ ।

सयन्त्रार्थजलं शैलसरिन्महवनाश्रयम्^८ ॥ ५० ॥

विस्तीर्णतातिवैषम्यं रसधान्येध्मसंग्रहः^९ ।

प्रवेशश्चापसारश्च सप्तैता दुर्गसंपदः ॥ ५१ ॥

राजाह । दुर्गानुसंधाने को नियुज्यताम् । चक्रो ब्रूते ।

^१ From N. A. प्राप्तकालस्तु. B. संप्राप्तकाले. ^२ A writes कूड^०.

^३ N. महत्त्यल्पो^०. A. स (corrected by second hand into म) हत्त्यल्पोप्युपायज्ञः समये च. B. महत्त्यल्पोप्युपायज्ञः समये च. ^४ So N. A. अतः । दूतोयं. B. शुकोप्यत्र. ^५ A omits यतः. ^६ So A. N and B. एकः शतानि योधयति (sic). ^७ B. प्राकारगोपुरम्. ^८ So N. A. सयवानजलं शैलं, &c., corrected in margin to सयवत्रं सजलं शैलं. B. सयवानुजलं शैल^०. ^९ So N. except that it has, against the metre, रसधान्येध्मसंग्रहः. A. विस्तीर्णं नातिवैषम्यं रसवान् धनसंग्रहः, with the correction by second hand in margin to our reading. B. विस्तीर्णं चातिवैषम्यं रसधान्येन संयुतं.

यो यत्र कुशलः कार्ये तं तत्र^१ विनियोजयेत् ।

कर्मस्वदृष्टकर्मा^२ यच्छास्त्रज्ञोपि विमुह्यति ॥ ५२ ॥

न वदाह्वयतां सारसः । तथानुष्ठित आगतं^३ सारसमाश्रास्य राजोवाच ।
सारस त्वं दुर्गमनुसंधेहि । सारसः प्रणम्योवाच । देव दुर्गं तावदि-
दमेव विराट्छुनिरूपितमास्ते महत्सरः । किं त्वेतन्मध्यवर्तिद्वीपे संग्रहः
कार्यताम्^४ ।

यतः ।

धान्यानां^५ संग्रहो राजन्नुत्तमः सर्वसंग्रहात् ।

निक्षिप्तोपि मुखे दण्डो^६ न कुर्यात्पाणधारणम् ॥ ५३ ॥

ख्यातः सर्वरसानां हि लवणो रस उत्तमः ।

गृह्णीयात्तु विना तेन व्यञ्जनं गोमयायते^७ ॥ ५४ ॥

राजाह । सत्वरं गत्वा सर्वमनुतिष्ठ^८ । प्रविश्य प्रतीहारो ब्रूते ।
देव एष^९ सिंहलद्वीपादागतो मेघवर्णो नाम वायसराजः स्वपरिवार-
वृतः^{१०} प्रणमति । देवपादं च द्रष्टुमिच्छति । राजाह । काकः पुनः^{११}
सुज्ञो बहुद्रष्टा च भवति । तद्भवति^{१२} संग्राह्यः । चक्रवाक^{१३} उवाच ।
देव अस्त्येवम्^{१४} । किं तु काकः स्थलचरः । तेनास्मद्विपक्षपक्षे^{१५}
निक्षिप्तः । कथं संगृह्यते ।

^१ B. तत्र तं. N is corrupt here. ^२ यत् is from N. A. च, corrected by second hand in margin into यः. B. य (sic). ^३ B. समागतं. ^४ So N and B. A. भक्षवस्तुसंग्रहः क्रियताम्. ^५ A. धन्यानां. ^६ A corrected दण्डो in margin into द्रव्यं, leaving निक्षिप्तोपि. B. निक्षिप्तं हि मुखे रत्नं. ^७ So N and B. A. गोमयौषधम्. ^८ So N and B. A. तत्र मनुसंधेहि [तत्र सर्वमनुसंधेहि]. ^९ So B N. A omits एष. ^{१०} So N. A. सपरिवारवृतः. B. सपरिवारः. ^{११} So N. A omits पुनः. B writes काकः श्वनः स्वज्ञो बहुभूत्यश्च. ^{१२} So A and N, which latter however writes भवति । तत् भवति तत् भवति संग्राह्यः. B. तद्भवतु. ^{१३} N. चक्र. ^{१४} So B and N. A. एतत्. ^{१५} So N, writing 'विपक्ष'. B omits अस्मद्. A. अस्मद्विपक्षे.

तथा चोक्तम् ।

आत्मपक्षपरित्यागात्परपक्षेषु यो रतः ।

स परैर्हन्यते मूढो^१ नीलवर्णशृगालवत् ॥ ५५ ॥

राजोवाच । कथमेतत् । सोब्रवीत्^२ ।

अस्ति^३ शृगालः कश्चित्स्वेच्छया नगरोपान्ते^४ भ्राम्यन्नीलीसंधानभाण्डे^५ निपतितः । पश्चात्तत्^६ उत्थातुमसमर्थः प्रातरात्मानं मृतवत्संदर्श्य स्थितः । अथ^७ नीलीभाण्डस्वामिनोत्थाप्यासौ दूरं नीत्वा धृतः । ततोसौ वनं गत्वात्मानं^८ नीलवर्णमवलोकयान्विनियत् । अहमिदानीमुत्तमवर्णः^९ । तदात्मोत्कर्षे^{१०} किं न साधयामि । इत्यालोच्य शृगालानाहूयोक्तं तेन^{११} । अहं भगवत्या वनदेवतया स्वहस्तेनारण्यराज्ये^{१२} सर्वौषधीरसेनाभिषिक्तः । पश्यत मम वर्णम् । तद्व्यारभ्यास्मदाज्ञयास्मिन्नरण्ये व्यवहारः कार्यः^{१३} । शृगालास्तं विशिष्टवर्णमवलोक्य साष्टाङ्गपातं^{१४} प्रणम्योचुः । यथाज्ञापयति देवः^{१५} । अनेनैव क्रमेण सर्वेषु पशुष्वरण्यवर्तिष्वाधिपत्यं^{१६} तेन स्वज्ञातिभिरावृतेनाधिकं^{१७} साधितम् । ततस्तेन^{१८} व्याघ्रसिंहादीनुत्तमपरिजनान्प्राप्य शृगालानवलोक्य लज्जमानेनावज्ञाय दूरीकृताः स्वज्ञा-

^१ So B and N. A. मूर्खो. ^२ So A and N. B. मंत्री कथयति. ^३ So N. A and B transpose कश्चित् शृगालः. ^४ So B and N. A. परिभ्राम्यन्. ^५ So B. N also, but writing नील° here (नीली° two lines below.) A. नीलभाण्डे. ^६ A omits तत्. B. ततः कुंडभांडात्. N. तत्र. ^७ नीलीभाण्डस्वामिना is from N. A. नीलीसंधानभाण्डस्वामिना. B. नीलकुंडस्वामिना. ^८ So B and N. A transposes आत्मानं नीलवर्णम्. ^९ A adds संवृत्तः. ^{१०} A. तदात्मन उत्कर्षे. ^{११} B transposes उक्तं तेन. ^{१२} सर्वौषधी° is from A and N. B. सकलौषधि°. ^{१३} So B and N. A. अरण्येस्मिन् कार्यो व्यवहारः. ^{१४} N. साष्टाङ्गं. ^{१५} N. adds इति. ^{१६} So B and N. A. अनेन क्रमेण सर्वेष्वरण्यपशुष्वधिपत्यं । ^{१७} अधिकं is from N. B. अधिकतरं. A. बुद्ध्या. ^{१८} B omits सिंह. It is supplied by a second hand, above the line, before व्याघ्र. A. सिंहव्याघ्रादीन्.

तयः । ततो विषण्णाञ्छृगालानवलोक्य वृद्धशृगालेन प्रतिज्ञातम् । मा
विषीदत चेदनेनानीतिज्ञेन वयं मर्मज्ञाः परिभूताः । तद्यथायं नश्यति
तन्मया विधेयम्^१ । यतोमी व्याघ्रादयो वर्णमात्रविप्रलब्धाः शृगालम-
ज्ञात्वा राजानमिमं मन्यन्ते । तद्यथायं परिचीयते तत्कुरुत । तत्र चैवम-
नुष्ठेयम् । यत्सर्वे संध्यासमये तत्संनिधाने महारावमेकदा करि-
ष्यथ^२ । ततस्तं शब्दमाकर्ण्य स्वभावात्तेनापि शब्दः कर्तव्यः ।

यतः ।

यः स्वभावो हि यस्य स्यात्तस्यासौ दुरतिक्रमः ।

आ यदि क्रियते राजा तत्किं नाश्रात्युपानहम् ॥ ५६ ॥

ततः शब्दादभिज्ञाय स व्याघ्रेण हन्तव्यः । तथानुष्ठिते^३
तद्वृत्तम् ।

तथा चोक्तम्^४ ।

छिद्रं मर्म च वीर्यं च सर्वं वेत्ति निजो रिपुः ।

दहत्यन्तर्गतश्चैव^५ शुष्कवृक्षमिवानलः ॥ ५७ ॥

अतोहं ब्रवीमि । आत्मपक्षेत्यादि^६ । राजाह । यद्यप्येवं तथापि
दृश्यतां तावदयं दूरादागतः । तत्संग्रहे विचारः । चक्रो^७ ब्रूते ! देव^८
प्रणिधिः प्रहितः । दुर्गं सज्जीकृतम् । ततः^९ शुकोप्यालोक्य
प्रस्थाप्यताम् ।

^१ So B and N. A. कर्तव्यम्. ^२ So N. A omits यत् and reads सर्वैः संध्या-
समये तत्संनिधाने महारावः कर्तव्यः, with a correction to 'रावमेकदा करिष्यतः
(sic) in the margin. B. सर्वैः संध्यासमये तत्संनिधाने मिलित्वा महारावं करिष्यथ
(sic). ^३ A and B add सति. ^४ A omits तथा चोक्तम्. It is supplied in the
margin. ^५ A. शुष्कं वृक्षम्. ^६ N. आत्मपक्षपरित्यागादित्यादि. B. आत्मपक्षपरि-
(त्यागे in margin) त्यादि. ^७ All three MSS. चक्रो here. ^८ A. चेतः. ^९ N. तत्.

किं तु ।

नन्दं जघान चाणक्यस्तीक्ष्णदूतप्रयोगतः ।

तच्छूरान्तरितं^१ दूतं पश्येद्वीरसमन्वितः^२ ॥ ५८ ॥

ततः सभां कृत्वा दूतः शुकः काकोपि । शुकः^३ किञ्चिन्नतशिरा
दत्तासन उपविश्य ब्रूते । भो हिरण्यगर्भ^४ त्वां राजाधिराजः श्रीम-
न्निवर्णः समाज्ञापयति । यदि जीवितेन श्रिया वा प्रयोजनमस्ति
तदा सत्वरमागम्यास्मच्चरणौ प्रणम । नो चेदवस्थातुं स्थानं चिन्तय ।
राजा सकोपमाह । आः कोप्यस्माकं नास्ति । उत्थाय मेघवर्णो
ब्रूते । देव समाज्ञापय । हन्मि दुष्टशुकम् । सर्वज्ञो^५ राजानं काकं
च सान्त्वयन्ब्रूते । शृणु तावत् ।

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा

वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।

धर्मः स नो यत्र न सत्यमस्ति

सत्यं न तद्यच्छममभ्युपैति^६ ॥ ५९ ॥

यतो धर्मश्चैषः ।

दूतो म्लेच्छोप्यवध्यः स्याद्राजा दूतमुखो यतः ।

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु नृपते किं पुनर्द्विजः^७ ॥ ६० ॥

अपरं च^८ ।

स्वापकर्षं परोत्कर्षं दूतोक्तं^{१०} मन्यते तु कः ।

सदैवावध्यभावेन दूतः सर्वं हि जल्पति ॥ ६१ ॥

^१ तत् शूरान्तरितं is the reading of A and N, the former writing तत् शूरा-
रान्तरितं. B. स्वशूरान्तरितं. ^२ A. वीरसमन्वितम्. ^३ B omits काकोपि । शुकः.

^४ N. हिरण्य. A omits a line here, reading हिरण्यगर्भं राजानमागम्यास्मच्चरणौ
&c. It is supplied in the margin by a second hand. ^५ So N. A. अत्रा-
न्तरे सर्वज्ञो. B. सर्वज्ञो मंत्री. ^६ So N. A and B. यच्छलम्. ^७ N. उद्यतेषु

^८ From N. A and B. दूता वदति नान्यथा in ४. ^९ N. अन्यच्च. B omits.

^{१०} So N. A. सौत्कर्षं परामर्षं दूतोक्तौ (sic). This is corrected in margin
by second hand to B's reading, which is स्वापकर्षं परोत्कर्षं दूतोक्तौ.

ततो राजा काकश्च प्रकृतिमापन्नौ^१ । शुक्रस्तथोत्थाय^२ चलितः ।
पश्चाच्चक्रवाकेण प्रबोध्यानीय कनकालंकारादिकं दत्त्वा संप्रेषितो
ययौ । शुक्रो^३ विन्ध्याचलं गत्वा राजानं प्रणतवान् । चित्रवर्गो
राजाह । शुक्र का वार्त्ता । कीदृशोऽसौ देशः । शुक्रो ब्रूते । देव
संक्षेपादियं वार्त्ता । युद्धोद्योगः क्रियताम् । देशश्चासौ^४ कर्पूरद्वीपः
स्वर्गैकदेशः कथं वर्णयितुं शक्यते । राजा^५ सर्वाञ्जिष्टानाहूय
मन्त्रयितुमुपविष्टः । आह च । संप्रति कर्तव्यविग्रहे यथाकर्तव्योप-
देशं ब्रूत^६ । विग्रहः पुनरयमवश्यं कर्तव्यः^७ ।

तथाह्युक्तम्^८ ।

असंतुष्टा द्विजा नष्टाः संतुष्टाः पार्थिवास्तथा^९ ।

सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलस्त्रियः^{१०} ॥ ६२ ॥

दूरदर्शी नाम गृध्रो ब्रूते । देव व्यसनितया विग्रहो न विधिः ।
यतः ।

मित्रौवाः पीडिता अपि^{११} यदा स्युर्दृढभक्तयः ।

शत्रूणां विपरीताश्च कर्तव्यो विग्रहस्तदा ॥ ६३ ॥

अन्यच्च ।

भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलत्रयम् ।

यदेतन्निश्चितं^{१२} भावि कर्तव्यो विग्रहस्तदा ॥ ६४ ॥

राजाह । मम बलानि तावदालोकयतु^{१५} मन्त्री । तदेतेषामुप-

^१ All three MSS. आपन्नः. ^२ So N. A. शुक्रोऽप्युत्थाय. B. शुक्रस्तूत्थाय.
^३ B. शुक्रोपि. ^४ A. देशश्च स. ^५ A adds च. B. अनन्तरं राजा. ^६ So N
and B, both writing ब्रूते. A. संप्रति कर्तव्यविग्रहाय यथोपदेशं ब्रूते (corrected
to ब्रूत.) ^७ B. करणीयः. A and B omit अयम्. ^८ A. तदुक्तम्. ^९ From N.
A. संतुष्टा इव पार्थिवाः. B. संतुष्टा (sic) च महीपतिः. ^{१०} B. कुलाङ्गनाः.
^{११} This is corrected in A into मित्रसामन्तसचिवा यदा. B. मित्रेण च सदा
सारी यदा स्याद्दृढः. ^{१२} B. नियतम्. ^{१३} A and B. अवलोकयतु (B
writes ०यितु).

योगः^१ किं वर्तनदानमेव । तदाहूयतां मौहूर्तिकः । शुभलग्नायात्रां
स ददातु । मन्त्री वदति । तथापि सहसा यात्राकरणमनुचितम् ।

यतः ।

विशन्ति सहसा मूढा अविचार्य द्विषद्भवम्^२ ।

खड्गधारापरिष्वङ्गं लभन्ते ते सुनिश्चितम् ॥ ६५ ॥

राजा ब्रूते । मन्त्रिणमोत्साहभङ्गं सर्वथा मा कृथाः । विजिगी-
षुर्यथा परभूमिमाक्रमति तत्कथय^३ । गृध्रो ब्रूते । तत्कथयामि ।
किं तु तदप्यनुष्ठितं फलप्रदम् ।

तथा चोक्तम् ।

किं^४ मन्त्रिणामनुष्ठाने शास्त्रवत्पृथिवीपतेः ।

न^५ ह्यौषधपरिज्ञानाद्व्याधेः शान्तिः कचिद्भवेत् ॥ ६६ ॥

^६ राजादेशश्चानतिक्रमणीय इति यथाश्रुतं^७ निवेदयामि । शृणु देव ।

नद्यद्विवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं नृप^८ ।

तत्र तत्र च सेनानीर्यायाश्चूहीकृतैर्बलैः^९ ॥ ६७ ॥

बलाध्यक्षः पुरो यायात्पवीरपुरुषान्वितः^{१०} ।

मध्ये कलत्रं स्वामी च कोषः फल्गु च यद्वलम्^{११} ॥ ६८ ॥

पार्श्वयोरुभयोरश्वा अश्वानां पार्श्वयो रथाः ।

रथानां पार्श्वयोर्नागा नागानां च पदातयः ॥ ६९ ॥

पश्चात्सेनापतिर्यायात्खिन्नानाश्वासयञ्शनैः ।

मन्त्रिभिः सुभटैर्युक्तः प्रतिव्यूह्य बलं नृप^{१२} ॥ ७० ॥

^१ B. तदेतेषामुपयोगः किं वर्तनदानमेव क्रियतां । तदाहूयतां मौहूर्तिकं शुभलग्नं
विजययात्रार्थं ददातु. A. तत्किमेषामुपयोगो वर्तनदानमेव । तदाहूयतां मौहूर्तिकः ।
शुभलग्नायात्रां ददातु. ^२ So A's correction from द्विषद्भवं. N. द्विषद्भवं. B. बलं.
N's reading is not clear to me. ^३ B omits तत्कथय. N. तत्कथयेति. ^४ B
and N. किं मन्त्रिणानुष्ठानेन. ^५ B. महौषध^०. ^६ A. राजादेशं च नातिक्रमणीयानि
(sic). ^७ B. यथाश्रुतं. ^८ B. भवेत्. ^९ A. व्यूहकृतैः. ^{१०} B. स्ववीर^०.
^{११} A. यद्वयं, corrected in margin into यद्वलं. B. यद्वनं. ^{१२} A. प्रतिगृध्रु धनं
नृप corrected into our reading in the margin. B. प्रतिव्यूह्य बलं नृपः

समेयाद्विषमं^१ नागैर्जलाढ्यं समहीधरम्^२ ।

सममस्यैर्जलं^३ नौभिः सर्वत्रैव पदातिभिः ॥ ७१ ॥

हस्तिनां^४ गमनं प्रोक्तं प्रशस्तं जलदागमे^५ ।

तदन्यत्र^६ तुरंगाणां पत्तीनां सर्वदैव हि^७ ॥ ७२ ॥

सैन्येषु दुर्गमार्गेषु^८ विधेयं नृपरक्षणम् ।

सुयोधै रक्षितस्यापि स्वप्नं च योगनिद्रया^९ ॥ ७३ ॥

नाशयेत्कर्षयेच्छत्रून् दुर्गकण्टकमर्दनैः^{१०} ।

परदेशप्रवेशे च^{११} कुर्यादाटविकान्पुरः ॥ ७४ ॥

यत्र राजा ततः^{१२} कोषो विना कोषं^{१३} न राजता ।

सुभटेभ्यस्ततो^{१४} दद्यात्को हि दातुर्न युध्यते^{१५} ॥ ७५ ॥

यतः ।

न नरस्य नरो दासः किं तु द्रव्यस्य भूपतेः ।

गौरवं लाघवं वापि धनाधननिबन्धनम् ॥ ७६ ॥

अभेदेन च युध्येरन्नक्षेयुश्च परस्परम् ।

फल्गु सैन्यं च यत्किञ्चिन्मध्ये व्यूहस्य कारयेत् ॥ ७७ ॥

^१ A. विषयाद्विषमं, corrected in margin by second hand into समीय विषमं. B. समे वा विषमे. ^२ महीधरं has been wrongly corrected to महाचलं in A. ^३ A. सममुच्चैः. ^४ N. अस्तिना (sic). ^५ A. जलदागते. N. प्रशस्तजलदागमे. ^६ So A. B. तदन्यच्च. N. तदन्यच्च. ^७ So A. B. तु. N. सर्व एव च. ^८ So B N. A. भग्नमार्गेषु. ^९ So N. A B स्वयोधै. A. स्वयं योगीव निद्रया corrected in margin by second hand into सुस्वप्नं योगनिद्रया. B. स्वपनं योगनिद्रया. ^{१०} N. omits कर्षये, writing नाशयेत् च्छत्रू (sic). ^{११} N. परदेशप्रवेशे प्र०. ^{१२} So B and N. A. तत्र. ^{१३} N. कोषान्. ^{१४} So B and N. A. स्व^०, corrected in margin by second hand into our reading. ^{१५} The readings of this line in A and N are defective. A. कोपि धनाधननिबन्धनं apparently dropping a line, which is supplied in the margin. N. को हि तुं न युध्यते from which, and the correction in the margin of A we have given the reading above. B. को हि दानान्न युध्यति.

पदार्तींश्च महीपालः पुरोनीकस्य योजयेत् ।
 उपरुंध्यारिमासीत^१ राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ॥ ७८ ॥
 स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा ।
 वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥ ७९ ॥
 दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम्^२ ।
 भिन्नाच्चैव तडागानि प्राकारान्परिखास्तथा ॥ ८० ॥
 बलेषु प्रमुखो हस्ती न तथान्यो महीपतेः ।
 निजैरवयवैरेव^३ मातङ्गोष्टायुधः स्मृतः ॥ ८१ ॥
 बलमश्वस्य सैन्यानां प्राकारो जङ्गमो यतः^४ ।
 तस्मादश्वाधिको राजा विजयी स्थलविग्रहे ॥ ८२ ॥

तथा चोक्तम् ।

युध्यमाना हयारूढा देवानामपि दुर्जयाः ।
 अपि दूरस्थितास्तेषां रिपवो हस्तवर्तिनः ॥ ८३ ॥
 प्रथमं युद्धकारित्वं समस्तबलपालनम् ।
 दिङ्गार्गणां^५ विशोधित्वं पत्तिकर्म प्रचक्षते ॥ ८४ ॥
 स्वभावशूरमल्लज्ञमविरक्तं जितश्रमम् ।
 प्रसिद्धं क्षत्रियप्रायं बलं^६ श्रेष्ठतमं विदुः ॥ ८५ ॥
 यथा प्रभुक्रुतान्मानाद्युध्यते भुवि मानवः ।
 न तथा बहुभिर्दत्तैर्द्रविणैरपि भूपते^७ ॥ ८६ ॥
 वरमल्पबलं सारं न बह्वी मुण्डमण्डली ।
 कुर्यादसारभङ्गो हि सारभङ्गमपि स्फुटम् ॥ ८७ ॥

^१ From N. A. उपरुंध्यारिमासीनां. B. उपरुंध्यारिमासांत. ^२ So B and N. A. यवशाल्युदकेन्धनम्. ^३ A. एष. ^४ So N. A. स्मृतः. B. मतः. ^५ A and N. दिङ्गार्गविशोधित्वं. ^६ So N. A. क्षत्रियं रौमं बलं, with the correction प्रायं for रौमं by second hand in margin. B. क्षत्रियं प्रायं बलवीर्यवता स्वयं. ^७ B. भूपतेः.

अप्रसादोनधिष्ठानं देयांशग्रहणं च यत् ।

कालयायोप्रतीकारस्तत्तु वैराग्यकारणम्^१ ॥ ८८ ॥

अपीडयन्बलं शत्रूञ्जिगीपुरभिषेणयेत् ।

सुखसाध्यं द्विषां सैन्यं^२ दीर्घप्रयाणपीडितम् ॥ ८९ ॥

दायादादपरो मन्त्रो न ह्यस्त्याकर्षणो द्विषाम् ।

^३तत् उत्थापयेद्यत्नाहायादं तस्य^४ विद्विषः ॥ ९० ॥

संधाय युवराजेन यदि वा मुख्यमन्त्रिणा ।

अन्तःप्रकोपनं कार्यमभियोक्तुः स्थिरात्मनः^५ ॥ ९१ ॥

दूष्य मित्रबलैश्चापि भङ्गं कृत्वा विघातयेत् ।

अथवा गोप्रहाकृष्ट्या - - - - -^६ ॥ ९२ ॥

स्वराष्ट्रं वासयेद्राजा परदेशापवाहनात् ।

अथवा दानमानाभ्यां वासितं धनदं हि तत्^७ ॥ ९३ ॥

राजाह । आः किं बहुनोदितेन^८ ।

आत्मोदयः परज्यानिर्द्वयं नीतिरितीयती ।

^९इत्यूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते^{१०} ॥ ९४ ॥

विहस्य च^{११} । उच्यते सर्वमेतत् । किं तु ।

अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम् ।

सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥ ९५ ॥

तत् उत्थाय राजा मौहूर्तिकावेदितलभे प्रस्थितः । अथ प्रणिधिः

प्रहितश्चरो हिरण्यगर्भसमीपमागम्योवाच^{१२} । देव समागतप्रायो राजा

^१ A omits this verse. N. देयात्^० (? देयात्^०). B. देयांशग्रहणं यतः and तत् वैराग्यकारणम्. ^२ A and B ^०प्रायाण^०. ^३ So B and N. A. तद्वत्.

^४ So B and N. A. दायावन्तोपि विद्विषः, with a correction into our reading in the margin by second hand. ^५ A. स्वरात्मनः, corrected in margin.

^६ See note on this verse. ^७ So A and B. N. वासितव्यं धनं हि तत्.

^८ So B and N. A. किं बहुनोक्तेन, omitting आः. ^९ So N. A and B.

तदूरी^०. ^{१०} So N. A. प्रतापयेत्. B. प्रतीयते. ^{११} So N and B. चोक्तम्.

^{१२} B. समागम्य.

चित्रवर्णः संप्रति मलयपर्वताधित्यकायां^१ समावासितो वर्तते । दुर्ग-
शोधनं प्रतिक्षणमनुसंधातव्यम् । यतोयं गृध्रो महामन्त्री । एतस्य
विश्वासकथाप्रसङ्गेन ज्ञातमेतन्मया यदनेन कोप्यस्मद्दुर्गे प्रागेव
नियुक्तः । चक्रो ब्रूते । देव काक एवासौ^२ संभवति । राजाह ।
न कदाचिदेतत् । यद्येवं तदा कथं तेन शुकस्याभिभवायोद्योगः^३
कृतः । प्रणिधिर्वाच^४ । शुकस्य गमनात्तत्र विग्रहोत्साहः । स
च^५ चिरादत्रास्ते । मन्त्री वदति । तथाप्यागन्तुकः शङ्कनीयः ।
राजाह । आगन्तवोप्युपकारका दृश्यन्ते^६ । शृणु ।

परोपि हि हितो^७ बन्धुर्बन्धुरप्यहितः परः ।

अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम् ॥ ९६ ॥

अपरं च ।

आसीद्दीरवरो नाम्ना शूद्रकस्य महीभुजः^८ ।

सेवकः स्वल्पकालेन स ददौ सुतमात्मनः ॥ ९७ ॥

चक्रः पृच्छति । कथमेतत् । राजा कथयति^९ ।

अहं पुरा शूद्रकस्य राज्ञः क्रीडासरसि कर्पूरकेलिनाम्नो राजहं-
सस्य पुत्र्यां कर्पूरमंजर्यामनुरागवानभवम्^{१०} । तत्र दीरवरो नाम
राजपुत्रः कुतश्चिद्देशादागत्य राजद्वारप्रतीहारमुपगम्योवाच^{११} । अहं
वर्तनार्थं राजपुत्रः । मां राजदर्शनं कारय । ततोसौ राजदर्शनं

^१ N. मलयपर्वताधिपत्यकायां. So also A, omitting मलय. ^२ A. काकपदासौ.
^३ So N and B. A. नियोगः. ^४ B. कृतः । अपरं च । शुकवचनात्तत्र with the
correction शुकस्य गमनात् in the margin. ^५ A omits च. ^६ B. आगन्तु-
कोप्युपकारक एव लक्ष्यते. N. आगन्तवोपि पत्यु[अत्यु?]पकाकारक [का]
दृश्यन्ते. ^७ So N. A. परोपि हितो corrected by second hand into परोपि
हितवान्. B. परोपि हितवान्. ^८ A B. नाम. A. महीपतेः. ^९ A. ब्रूते. B omits the
clause. ^{१०} A B. पुत्र्या कर्पूरमञ्जर्या सहानुरागवानभवम्. ^{११} So N. A. राज-
द्वारमुपगम्य प्रतीहारमभाषत । प्रतीहार अहं &c. B. राजद्वारि प्रतीहारमित्युवाच.

कारितो ब्रूते^१ । देव यदि मया सेवकेन प्रयोजनमस्ति तदास्मद्भर्तनं
क्रियताम् । शूद्रक उवाच । किं ते वर्तनम् । वीरवरो ब्रूते । प्रत्यहं
टङ्कशतचतुष्टयम्^२ । राजाह । का ते सामग्री । वीरवरो ब्रूते । द्वौ
वाहू तृतीयः खड्गः । राजाह^३ । नैतच्छक्यम् । एतच्छ्रुत्वा वीरवरः
प्रणम्य चलितः । अथ मन्त्रिभिरुक्तम् । देव दिनचतुष्टयस्य वर्तनं
दत्त्वा ज्ञायतामस्य स्वरूपम्^४ । किमयमुपयुक्तः स तावद्धनं गृह्णात्य-
नुपयोगी वा । तद्वचनादाहूय वीरवरस्य ताम्बूलं दत्त्वा टङ्कशतचतुष्टयं
दत्तम्^५ ।

तद्विनियोगश्च राज्ञा सुनिभृतं निरूपितः । तत्रार्धं देवेभ्यो ब्राह्म-
णेभ्यश्च संप्रदत्तम् । अपरार्धार्धं च दुःस्थेभ्यः^६ । अवशिष्टं भोज्य-
व्यये विलासव्यये च व्ययितम्^७ । एतत्सर्वं नित्यं कृत्यं कृत्वा
राजद्वारमहर्निशं खड्गपाणिः सेवते । यदा च राजा स्वयं समादि-
शति तदा स्त्रगृहमपि याति । अथ चतुर्थ्या^८ राज्ञौ स राजा
सकरुणं^९ क्रन्दनध्वनिं शुश्राव । ब्रूते^{१०} च । कः कोत्र द्वारि ।
तेनोक्तम् । देवाहं वीरवरः । राजोवाच । क्रन्दनानुसरणं क्रिय-
ताम् । वीरवरो यथाज्ञापयति देव इत्युक्त्वा चलितः । राजा
चिन्तितम् । अयमेकाकी राजपुत्रो मया सूचिभेद्ये^{११} तमसि प्रेषितः ।
तदहमपि गत्वा निरूपयामि किमेतदिति । ततो राजापि खड्गमादाय
तदनुसरणक्रमेण नगराद्वहिर्निर्जगाम । गत्वा च^{१२} वीरवरेण सा रुदती^{१३}
रूपयौवनसंपन्ना सर्वालंकारभूषितावलोकिता पृष्टा च^{१४} । का त्वं

^१ So N. A. ततस्तेनासौ राजदर्शनं कारितः । ततः प्रणम्योक्तं वीरवरेण.
B. ततोसौ राजदर्शनं कारितस्तेन ब्रूते च. ^२ B. टंककसहस्रके. ^३ N. राजो-
वाच. ^४ A. स्वरूपमस्य. ^५ B. टंककसहस्रं. ^६ So N (writes अपर for
अपरा, and दुःस्थेभ्यः). A. ब्राह्मणेभ्यो दत्तमपरार्द्धं दुःस्थेभ्यः. B. ब्राह्मणे-
भ्यश्च दत्तं । अपरार्द्धं दुःस्थेभ्यः. ^७ B. भोजनव्यये. N. भोज्यव्यये विलासव्ययितं.
^८ A. चतुर्विध्यां. ^९ So N. B. करुणं. A. omits the word. ^{१०} So A. N.
शूद्रको ब्रूते. B. राजा ब्रूते. ^{११} N. सूचि^०. A. राजाचितयत् । नेदमुचितम् ।
अयमेकाकी राजपुत्रः शुचि^०. B. ततो राजा चितितं &c. सूच्यभेद्यं. ^{१२} A. omits
च. ^{१३} B. सा स्त्री रुदती. ^{१४} N. writes अवलोकिता पृष्टा पृष्टा च.

किमर्थं रोदिषीति । त्रियोक्तम्^१ । अहमेतस्य शूद्रकस्य राज्ञो लक्ष्मी-
 श्विरादेतद्भुजच्छायायां महता सुखेन विश्रान्ता । इदानीं गमिष्यामि^२ ।
 वीरवरो ब्रूते । कथं स्यात्पुनरिहावलम्बनं भगवत्याः । लक्ष्मीरुवाच ।
 यदि त्वमात्मनः पुत्रं शक्तिवरं द्वात्रिंशलक्षणोपेतं भगवत्याः सर्व-
 मङ्गलाया^३ उपहारीकरोषि तदाहं पुनरत्र सुचिरं सुखं निवसामि^४ ।
 इत्युक्त्वा दृश्याभवत् । ततो वीरवरेण स्वगृहं गत्वा निद्राणां स्ववधूः
 प्रबोधिता । पुत्रश्च प्रबोधितः^५ । तौ निद्रां परित्यज्योत्थायोपविष्टौ ।
 वीरवरस्तत्सर्वं लक्ष्मीवचनमुक्तवान्^६ । तच्छ्रुत्वा सानन्दः शक्तिवरो^७
 ब्रूते । धन्योहमेवभूतः स्वामिराज्यरक्षायां यस्योपयोगः^८ । तत्तात
 कोधुना विलम्बहेतुः^९ । यतः^{१०} । कदापि^{११} तावदेवंविध एव कर्म-
 ण्येतस्य^{१२} देहस्य विनियोगः श्लाघ्यः ।

यतः ।

धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत् ।

सन्निमित्तं^{१५} वरं त्यागो विनाशे नियते सति ॥ ९८ ॥

शक्तिवरमातोवाच^{१४} । यद्येतन्न कर्तव्यं तत्केनान्येन कर्मणामु-
 ष्य महावर्तनस्य निष्क्रयो भवति^{१५} । इत्यालोच्य सर्वे सर्वमङ्गलायतनं

^१ A तयोक्तं. ^२ So N (writes शूद्रकस्य). A omits शूद्रकस्य and महता सुखेन. B. अहमस्य शूद्रकस्य राज्ञो राजलक्ष्मीश्विरादेतस्य भुजच्छायां विश्रान्ता महता सुखेन स्थिता । इदानीमन्यत्रास्यामि. ^३ A कालरात्र्या. ^४ So N. B omits अहं. A तदाहं सुचिरं पुनरत्र निवसामि. ^५ So A. B. निद्रायुता स्ववधूः प्रबो-
 धिता पुत्रश्च शक्तिवरः प्रबोधितः. N. निद्रावधूः प्रबोधिता पुत्रश्च. ^६ B. लक्ष्मीवृत्तां-
 तवाक्यमुक्तवान्. ^७ So N. B. सानन्दं शक्तिवरस्तत्पुत्रो ब्रूते च. A. शक्तिवरः
 सानन्दो ब्रूते. ^८ A. यस्य शरीरोपयोगः. ^९ A. ततोधुना विलम्बहेतुः. B. विलम्बस्य
 हेतुः. ^{१०} B omits यतः. ^{११} A writes कदापि. B. कदा कदाचिदपि. ^{१२} So
 N (writing एवंविधि). A एवंविधः एव कर्मण्यस्य. ^{१३} B. तन्निमित्तं. N. सन्नि-
 मित्तं. ^{१४} So N (writing मातो). A. शक्तिवर उवाच. corrected in margin
 by second hand to शक्तिवरस्य मातोवाच. B. शक्तिवरस्य माता प्रोवाच.
^{१५} So N (writing निष्क्रयो). A. तदा. omits महा. भविष्यति. B. अस्य महावर्त-
 नस्य भविष्यति.

गताः । तत्र सर्वमङ्गलां^१ संपूज्य वीरवरो ब्रूते । देवि प्रसीद
विजयतां शूद्रको महाराजः । गृह्यतामयमुपहारः । इत्युक्त्वा
पुत्रस्य शिरश्चिच्छेद । ततो वीरवरश्चिन्तयामास । गृहीतराजव-
र्तनस्य तावन्निस्तारः कृतः^२ । अधुना निष्पुत्रस्य मे जीवनं विडम्ब-
नमित्यालोच्यात्मनोपि शिरश्छिन्नवान्^३ । ततः स्त्रियापि स्वामिनः
पुत्रस्य^४ च शोकार्तिता तदनुष्ठितम् । एतत्सर्वं श्रुत्वा दृष्ट्वा च स राजा
साश्चर्यं चिन्तयामास^५ ।

जीवन्ति^६ च म्रियन्ते च मद्विधाः क्षुद्रजन्तवः ।

अनेन सदृशो लोके न भूतो न भविष्यति ॥ ९९ ॥

तदेतत्परित्यक्तेन राज्येनापि न प्रयोजनम्^७ । ततः स्वशिरश्छे-
त्तुमुल्लासितः शूद्रकेनापि खड्गः^८ । अथ भगवत्या सर्वमङ्गलया
राजा धृतः^९ । उक्तं च । पुत्र । अलं साहसेन । इदानीं ते राज्य-
भङ्गो नास्ति । राजा साष्टाङ्गपातं प्रणम्योवाच^{१०} । देवि न मे राज्येन
जीवितेन वा^{११} प्रयोजनमस्ति । यदि ममानुकम्पा क्रियते तदा मदायुः-
शेषेणाप्ययं सदारपुत्रो जीवतु^{१२} । अहं पुनर्यथाप्राप्तं^{१३} गतिं गच्छामि ।

^१ A. तत्र च सर्वमङ्गलां. B. तत्र सर्वमङ्गलां भगवती. ^२ B. भूतः. ^३ So N (writing जीनं and विडम्बनवित्था). A omits मे. विलंबनं corrected in the margin. B. अधुना पुत्रस्य मरणनालोक्ष्य आत्मनोपि शिरश्छिन्नवान्. ^४ B. स्वामिपुत्रयोः. ^५ So N. B. एतत्सर्ववृत्तांतं दृष्ट्वा च &c. A. एतत्सर्वं दृष्ट्वा स राजा साश्चर्यमाह. B. चिन्तयामास. ^६ A. जायन्ते. ^७ A. तदनेन राज्येनापि &c. B. तदेतत्परित्यक्तेनापि राज्येन न प्रयोजनं मनः. ^८ A. उल्लासितः खड्गः शूद्रकेनापि. B. खड्गः शूद्रकेन परिज्ञाय. ^९ B. हस्तेन धृतः. ^{१०} A. उक्तं च । पुत्र नूनमिदानीं ते &c. N. इदानीं ते राज्यभंगः संप्रति &c. N also writes साष्टाङ्गपातं. B. तं. B. अलं पुत्र साहसेन । इदानीं साष्टाङ्गप्रणम्योवाच. ^{११} A B. च. ^{१२} So N. A. तदायं संपुत्रस्यो राजपुत्रो जीवतु. The correction तदा नमायुषाप्ययं (sic) is in the margin in a second hand. B. तदा ममायुःशेषेणाप्ययं सदारपुत्रो वीरवरो जीवतु. ^{१३} B adds एव.

भगवत्युवाच । अनेन ते सच्चोत्कर्षेण भृत्यवात्सल्येन च सर्वथा
संतुष्टास्मि । गच्छ विजयी भव । अयमपि सपरिवारो राजपुत्रो
जीवतु । ततो वीरवरः^१ सपुत्रदारः स्वगृहं गतः । राजापि तैरलक्षितः
प्रासादगर्भं^२ गत्वा तथैव सुप्त्वा^३ स्थितः । अथ वीरवरो द्वारस्थः
पुनर्भूपालेन पृष्ठः सन्नुवाच । देव सा रुदती स्त्री^४ मामालोक्याद्दृश्या-
भवत्^५ । न काप्यन्या वार्त्ता विद्यते । तद्वचनमाकर्ण्य संतुष्टो राजा-
चिन्तयत्^६ । कथमयं श्लाघ्यतां महासत्त्वः ।

यतः ।

प्रियं ब्रूयादकृपणः शूरः स्यादविकत्थनः ।

दाता नापात्रवर्षी^७ स्यात्प्रगल्भः स्यादनिष्टुरः ॥ १०० ॥

^८ एतन्महापुरुषलक्षणमेतस्मिन्सर्वमस्ति । ततः स राजा प्रातः
शिष्टसभायां^९ सर्वं तद्वृत्तान्तं प्रस्तुत्य^{१०} प्रसादात्तस्य कर्णाटराज्यं^{११}
ददौ । तत्किमागन्तुजातिरेव दुष्टा^{१२} । तत्राप्युत्तमाधममध्यमाः^{१३} सं-
भवन्ति । चक्रवाको ब्रूते ।

योकार्यं कार्यवच्छास्ति^{१४} स किं मन्त्री नृपेच्छया ।

वरं स्वामिमनोदुःखं तन्नाशो न त्वकार्यतः^{१५} ॥ १०१ ॥

^१ B adds जीवितः. ^२ B. प्रासादोपरि. ^३ A. सुप्त्वा तथैव. ^४ A omits स्त्री.
^५ A B. मामवलोक्य. ^६ A. अवदत्. In the next sentence N writes अहं for
अयं. ^७ So N. B. सत्पात्रवर्षी. A. दाता लोकस्य वर्ष्य (sic) स्यात्.
^८ A omits एतन्. ^९ A. पंडितसभायां. B. एतन्महापुरुषस्य लक्षणं । एतस्मि-
न्सर्वमस्ति । ^{१०} A. अकथयत् for प्रस्तुत्य. ^{११} B. कर्णाटदेशराज्यं.
^{१२} A. जातिरेव दुष्टा. B. तत्किमागच्छतु । जातिरेव दुष्टा. ^{१३} A omits
अधम, adding it in the margin after मध्यम. B. तथा and N. तदा for तत्र.
^{१४} A. कार्यवन्नास्ति corrected in margin. ^{१५} B. वरं तु स्वामिनो दुःखं तन्नाशो
न तु कार्यतः. A writes तन्नाथो न (corrected to नाशो by second hand.)

गृणु देव^१ ।

पुण्याल्लब्धं यदेकेन तन्ममापि भविष्यति ।

हत्वा भिक्षुमतो मोहान्निध्यर्थी नापितो मृतः ॥ १०९ ॥

राजा पृच्छति^२ । कथमेतत् । मन्त्री कथयति ।

अस्त्ययोध्यायां पुरि चूडामणिर्नाम क्षत्रियः । तेन^३ धनार्थिना
महता कायक्लेशेन^४ भगवांश्चन्द्रार्धचूडामणिश्चिरमाराधितः^५ । ततः
प्रक्षीणपापोसौ स्वप्ने दर्शनं दत्त्वा भगवतः प्रसादाद्यक्षेत्रेणादिष्टः^६ ।
यत्त्वमद्य प्रातः^७ क्षौरं कृत्वा^८ लगुडहस्तः सन्स्वगृहद्वारि निभृतं
स्थास्यसि । ततो यमेवागतं भिक्षुकमङ्गणे पश्यसि तं निर्दयं लगुडेन
हनिष्यसि । ततोसौ भिक्षुः सुवर्णपूर्णकलशो भविष्यति । तेन त्वया
स्वेच्छया^{१०} यावज्जीवं सुखिना भवितव्यम् । अनन्तरं तथानुष्ठिते
तद्वृत्तम् । तच्च^{११} क्षौरकरणायानीतेन नापितेनालोक्यालोचितम्^{१२} ।
अये निधिप्राप्तेरयमुपायः । तदहमप्येवं किं न करोमि । ततः प्रभृति स
नापितः प्रतिदिनं तथाविधो लगुडहस्तः प्रातः^{१३} सुनिभृतं भिक्षोरागम-
नमपेक्षते । एकदा तेन तथा प्राप्तो भिक्षुर्लगुडेन हत्वा व्यापादितः ।
तस्मादपराधात्सोपि नापितो राजपुरुषैस्ताडितः पञ्चत्वमुपगतः^{१४} ।

अतोहं ब्रवीमि । पुण्याल्लब्धमित्यादि । राजाह ।

^१ A has these words but omits the verse which follows. It is supplied in the margin. ^२ A. राजाह. ^३ A adds च. ^४ A omits काय. It is supplied in the margin by a second hand. ^५ A B omit चिरम्. ^६ So N. A. स्वप्ने दत्त्वा. A B. दिष्टः. ^७ A. यतः. B omits यत्, but with a blank space for the word. ^८ N. आद्यप्रातः. ^९ A. कारयित्वा. ^{१०} B adds च after तेन. A omits स्वेच्छया, and reads यावज्जीवितं. ^{११} A. ततः for तच्च. ^{१२} A. अवलोक्य. B. चिन्तितं. ^{१३} B. प्रातः. A omits the word. ^{१४} A B omit पञ्चत्वमुपगतः.

पुरावृत्तकथोद्धारैः कथं निर्णयते परः^१ ।

स्यान्निष्कारणबन्धुर्वा^२ किं वा विश्रम्भघातकः ॥ १०३ ॥

यातु । प्रस्तुतमनुसंधीयताम् । मलयाधित्यकायां^३ चेच्चित्रवर्णस्तद-
धुना किं विधेयम्^४ । मन्त्री वदति । देव । आयातप्रणिधिमुखाच्छ्रुतं
मया । यन्महामन्त्रिणो गृध्रस्योक्तोपदेशे चित्रवर्णेन^५ राज्ञानादरः
कृतः । अतो मूढोसौ जेतुं^६ शक्यः ।

तथा चोक्तम् ।

लुब्धः क्रूरोलसोसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः ।

मूढो योधावमन्ता च सुखोच्छेद्यो रिपुः स्मृतः^७ ॥ १०४ ॥

अतो यावदस्मद्गुर्गद्वारावरोधं^८ न विदधाति तावन्नद्यद्विवनव-
र्त्मसु^९ तद्वलानि हन्तुं सारसादयः सेनापतयो नियुज्यन्ताम् ।

तथा चोक्तम् ।

दीर्घवर्त्मपरिश्रान्तं नद्यद्विवनसंकुलम् ।

घोराभिभयसंत्रस्तं क्षुत्पिपासाहितक्लमम्^{१०} ॥ १०५ ॥

प्रमत्तं भोजनव्यग्रं व्याधिदुर्मिक्षपीडितम् ।

असंस्थितमभूयिष्ठं वृष्टिवातसमाकुलम् ॥ १०६ ॥

पङ्कपांशुजलच्छन्नं^{११} सुव्यस्तं दस्युविद्रुतम्^{१२} ।

एवंभूतं महीपालः परसैन्यं^{१३} विघातयेत् ॥ १०७ ॥

अन्यच्च ।

अवस्कन्दभयाद्राजा प्रजागरकृतश्रमम् ।

दिवासुप्तं समाहन्यान्निद्राव्याकुलसैनिकम्^{१४} ॥ १०८ ॥

^१ A. पुरः corrected into परः. ^२ A. निष्कारणं बन्धुर्वा. ^३ A. N. मलयाधित्यकायां. ^४ A. तदा किं विधेयो. ^५ N. omits राज्ञा. ^६ A. ज्ञातुं. ^७ B adds the verse वृक्षं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः Panchatantra, Ed. Koseg ii. 102.

^८ So N. A. अतो यावदस्माद्गुर्गद्वारावरोधनं. B. ततो यावदस्मादस्मद्गुर्गद्वारावरोधं.

^९ So N. A. नद्यद्विवनवर्त्मन (sic). B. नद्यद्विवनगुर्गेषु. ^{१०} A. क्षुत्पिपासाहि-
चंक्रमम्. ^{११} See note. ^{१२} A. सुव्यस्तं दस्युर्विजितं with the correction
दस्युविद्रुतं in margin. ^{१३} N. महीपालपरसैन्यं. ^{१४} A. निद्राव्याकुलसैनिकं.

अतस्ते तस्य प्रमादिनो बलं गत्वा यथावकाशं दिवा रात्रौ वा
 भ्रन्तु^१ । तथानुष्ठिते चित्रवर्णस्य सैनिका बहवः सेनापतयश्च निहताः ।
 ततश्चित्रवर्णो विषण्णः स्वमन्त्रिणं दीर्घदर्शिनमाह । तात^२ किमित्य-
 स्मदुपेक्षा क्रियते किं काप्यविनयो ममास्ति ।

तथा ह्युक्तम् ।

न राज्यं प्राप्तमित्येवं^३ वर्तितव्यमसांप्रतम् ।

श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥ १०९ ॥

अन्यच्च ।

दक्षः श्रियमधिगच्छति पथ्याशी कल्यतां सुखमरोगी^४ ।

उद्युक्तो विद्यान्तं धर्मार्थयशांसि च विनीतः ॥ ११० ॥

गृध्रोवदत् । देव ।

अविद्वानपि भूपालो विद्यावृद्धोपसेवया ।

पराच्छायामवाप्नोति जलासन्नतरुर्यथा ॥ १११ ॥

अन्यच्च ।

पानं स्त्री मृगया द्यूतमर्थदूषणमेव च ।

वाग्दण्डयोश्च^५ पारुष्यं व्यसनानि^६ महीभुजाम् ॥ ११२ ॥

किं च^७ ।

न साहसैकान्तरसानुवर्तिना

न चाप्युपायोपहतान्तरात्मना^८ ।

विभूतयः शक्यमवाप्नुमूर्जिता

नये च शौर्ये च वसन्ति संपदः ॥ ११३ ॥

^१ So N. A. अतः (ते is supplied in margin)..... गत्वास्मत्सेनापतयो भ्रन्तु.
 B. अतस्तस्य प्रमादिनो वनं गत्वा, and omits वा. ^२ A. किं for किमिति.
^३ N. न राज्यं (correct ज्यं) प्राप्तमित्येवं (the anusvara is not quite certain).
 A. तं राज्यप्राप्तमित्येवं. B. सराज्यं प्राप्तमित्येवं. ^४ A. कल्पतामरोगी च.
 B. कल्पतां सुखमरोगी च. ^५ A. वाग्वादयोः. ^६ B. दूषणानि. ^७ So B N.
 A omits किं च. ^८ B. निहतान्तरात्मना.

त्वया च स्वबलोत्साहमवलोक्य साहसैकरसिना मयोपन्यस्तेष्वपि
मन्त्रेष्वनवधानं वाक्पारुष्यं च कृतम्^१ । अतो दुर्गतिः फलमिदमनु-
भूयते ।

तथा चोक्तम्^२ ।

दुर्मन्त्रिणं कमपयान्ति न नीतिदोषाः

सन्तापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगाः ।

कं श्रीर्न दर्पयति कं न निहन्ति मृत्युः

कं स्त्रीकृता न विषयाः परितापयन्ति^३ ॥ ११४ ॥

ततो मयाप्यालोचितं प्रज्ञाहीनोयम् । नोचेत्कथं नीतिशास्त्रकथां
स्ववाञ्छाभिरन्तरयति । यतः^४ ।

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।

लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥ ११५ ॥

तेनाहमपि तूष्णीं स्थितः । राजा बद्धाञ्जलिः^५ । तात अस्त्वेयं
मामपराधः^६ । इदानीं यथाहमवशिष्टबलसहितोपि प्रत्यावृत्य विन्ध्या-
लं गच्छामि तथोपदिश । गृध्रः स्वगतं चिन्तयति । क्रियतामत्र
तीकारः । यतः ।

देवतासु गुरौ गोषु राजसु ब्राह्मणेषु च ।

नियन्तव्यः सदा कोपो बालवृद्धातुरेषु च ॥ ११६ ॥

विहस्य ब्रूते^७ । मा भैषीः समाश्रसिहि । शृणु देव ।

मन्त्रिणां भिन्नसंधाने भिषजां सानिपातिके ।

कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा सुस्थे^८ को वा न पण्डितः ॥ ११७ ॥

^१ So N. A. अवधीरणवाक्पारुष्यं कृतं. B. अवज्ञातं काकवाक्पारुष्यं च कृतं. So B N. A. यतः. ^२ A goes on अपरं च । मुदं विषादः शरदं हिमागमस्तमोः प्रस्वान्धुहवः कृतघ्नता । स्त्रियः पतिः शुचामापदं (sic) नयः स्त्रियं (sic) स मामपि हन्ति दुर्ज्ञेयः. ^३ So N. A. आलोचितं । यतः omitting the inter-
ing words ; they are supplied in the margin as follows. नीतिशास्त्र-
ां स्ववाक्युक्त्या निर्भर्त्सयति. B. प्रज्ञाहीनं नो चेत्कथं नीतिकथं (sic) वागु-
भिरन्तरयति. ^४ So A. B N. add आह. ^५ A. अस्त्वेवं । यन्मम.
अस्त्वयं मम. ^७ B. goes on देव मा भैषीः N. ब्रूते च विहस्य. ^८ So N.
सुस्थे.

अपरं च ।

आरभन्तेल्पमेवाज्ञाः कामं व्यग्रा भवन्ति च ।

महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥ ११८ ॥

ततस्तव प्रतापादेव दुर्गे भङ्गा^१ कीर्तिप्रतापबलसहितं त्वाम-
चिरेणैव कालेन विन्ध्याद्रिं नयामि । राजाह । कथममुना^२ स्वल्प-
बलेन तत्संपद्यते । गृध्रो ब्रूते । देव सर्वं भविष्यति । यतो विजिगीषो-
रदीर्घसूत्रता विजयसिद्धेरवश्यंभाविनी^३ । तदद्य दुर्गद्वारावरोधो विधी-
यताम् । अथ प्रणिधिबकेनागत्य^४ हिरण्यगर्भस्य कथितम्^५ । देव स्वल्प-
बल एवायम्^६ । गृध्रस्य मन्त्रोपष्टम्भादागत्य दुर्गद्वारावरोधं^७ करिष्यति ।
राजहंसो ब्रूते । किमधुना विधेयम् । चक्रो वदति^८ । स्वबलसारासार-
विचारः क्रियताम् । ज्ञात्वा सुवर्णवस्त्रादिप्रदानं यथार्हं क्रियताम् ।

तथा चोक्तम् ।

यः काकिनीमप्यपथप्रपन्ना-

मन्विष्यते^९ निष्कसहस्रतुल्याम् ।

स्थाने च कोटिष्वपि मुक्तहस्त-

स्तं राजसिंहं न जहाति लक्ष्मीः ॥ ११९ ॥

अन्यच्च ।

क्रतौ विवाहे व्यसने रिपुक्षये

यशस्क्रे कर्मणि मित्रसंग्रहे ।

प्रियासु नारीष्वधनेषु बन्धुषु

अतिव्ययो नास्ति नराधिपाष्टु^{१०} ॥ १२० ॥

^१ A omits words that follow down to end of clause. They are supplied in the margin. ^२ B. अधुना. ^३ N. अवश्यंभावः. ^४ So B N. A. प्रणि-
धिना केनापि (omitting आगत्य). Corrected in margin of A into प्रणिधिना
बकेन. ^५ A. निवेदितं. ^६ B omits एव. A. अल्पबलाय. ^७ A. दुर्गावरोधं.
^८ So N. A. ब्रूते. B. मन्त्री वदति. ^९ B. अवश्यते. ^{१०} So N. (नारिष्व).
A. विद्यासु भार्यासु धनेषु. B. धनव्ययस्त्वेषु न गण्यते बुधैः.

यतः ।

मूर्खः स्वल्पव्ययत्रासात्सर्वनाशं करोति हि ।

कः सुधीस्त्यजते भाण्डं शुल्कस्यैवातिसाध्वसात्^१ ॥ १२१ ॥

राजाह । कथमिह समयेतिव्ययो युज्यते ।

तथा चोक्तम् ।

आपदर्थं धनं रक्षेत्

मन्त्री ब्रूते^२ ।

श्रीमतः कथमापदः ।

राजाह ।

कदाचिद्वहिता^३ लक्ष्मीः

मन्त्री ब्रूते ।

संचितार्थो विनश्यति ॥ १२२ ॥

तदेव कार्पण्यं^४ परित्यज्य स्वसुभटा दानमानाभ्यां पुरस्कियन्ताम्^५ ।

तथा चोक्तम् ।

परस्परज्ञाः संहृष्टास्त्यक्तुं प्राणान्सुनिश्चिताः ।

कुलीनाः पूजिताः सम्यग्विजयन्ते द्विषां बलम्^६ ॥ १२३ ॥

सुभृत्याः शीलसंपन्नाः संहताः कृतनिश्चयाः ।

अपि पञ्चशतं शूरा मृद्वन्ति रिपुवाहिनीम् ॥ १२४ ॥

किं च ।

शिष्टैरप्यविशेषज्ञ उग्रश्च कृतनाशकः ।

त्यज्यते किं पुनर्नान्यैर्वध्वाप्यात्मभरिर्नरः^७ ॥ १२५ ॥

यतः ।

सत्यं शौर्यं तथा त्यागो नृपस्यैते महागुणाः ।

एतैस्त्यक्तो^८ महीपालः प्राप्नोति^९ खलु वाच्यताम् ॥ १२६ ॥

^१ From N. A B omit the verse. A has it in the margin. ^२ A. पठति.
^३ B. चलते. ^४ A omits एव. B. अस्मादेव. ^५ N. स्वसुभटो and पुरस्कियता
[तां]. ^६ A omits this verse. It is supplied in the margin. ^७ A omits
this verse. It is supplied in the margin. ^८ A. मुक्तो. ^९ N. प्राप्नुते.

अमात्यास्तावदवश्यमेव पुरस्कृतव्याः ।

तथा चोक्तम् ।

यो येन प्रतिवद्धः स्यात्सह तेनोदयी व्ययी ।

स विश्वस्तो नियोक्तव्यः प्राणेषु च धनेषु च ॥ १२७ ॥

यतः ।

धूर्तः स्त्री वा शिशुर्यस्य मन्त्रिणः स्युर्महीपतेः ।

अनीतिपवनाक्षिप्तः कार्यार्थौ स निमज्जति ॥ १२८ ॥

पश्य देव ।

हर्षक्रोधौ यतौ^१ यस्य कोषः स्वप्रत्ययेन^२ च ।

नित्यं भृत्यानवेक्षा च तस्य स्याद्धनदा धरा^३ ॥ १२९ ॥

येषां राज्ञा सह स्यातामुपचयापचयौ ध्रुवम्^४ ।

अमात्या इति तान्राजा नावमन्येत्कदाचन ॥ १३० ॥

यतः ।

महीभुजो मदान्धस्य विषमे कार्यसागरे ।

स्खलतो हि करालम्बः^५ सुहृत्सचिवचेष्टितम् ॥ १३१ ॥

‘अथागत्य प्रणम्य मेघवर्णो ब्रूते । देव दृष्टिप्रसादं कुरु । एष युद्धार्थी विपक्षो दुर्गङ्गारि^७ । तद्देवपादादेशाद्बहिर्निःसृत्य स्वविक्रमं दर्शयामि । देव तेन प्रसादस्यानृण्यतामुपगच्छामीति^८ । चक्रो वदति । मा भैवम् । यदि बहिर्निःसृत्य योद्धव्यं तदा दुर्गाश्रयणं निष्प्रयोजनम् ।

अपरं च ।

विषमोपि यथा नक्रः सलिलाग्निःसृतोवशः^{१०} ।

वनाद्भिर्निर्गतः सत्यं सिंहोपि स्याच्छृगालवत् ॥ १३२ ॥

^१ B. समौ for यतौ. A. क्रोधहर्षाबुधौ. ^२ B. स्वप्रत्ययेषु. A. कोषा स्यु (sic) प्रत्ययेन च. ^३ A. भृत्यार्थवेक्षा च तस्य स्युर्धनदा नराः. ^४ So N A. (A. ध्रुवौ). B omits the verse. ^५ B. सकृत्. A omits this verse. ^६ N. तथागत्य. ^७ A adds तिष्ठति. ^८ A. तद्देवपादादेशाच्च. ^९ So N (perhaps for तेन देव). A. देवप्रसादस्यानृण्यतामुपगच्छामि. B. तेन देवानां प्रसादस्य अनृण्यतामुपगच्छामीति. ^{१०} A. सृतो गतः.

देव स्वयं गत्वा दृश्यतां युद्धम् ।

यतः ।

पुरस्कृत्य बलं राजा योधयेदवलोकयन् ।

स्वामिनाधिष्ठितः श्वापि किं न सिंहायते ध्रुवम् ॥ १३३ ॥

अनन्तरं ते^१ सर्वे दुर्गद्वारं^२ गत्वा महाह्वं कृतवन्तः । अप-
रेद्युश्च^३ चित्रवर्णो राजा गृध्रमुवाच । तात तत्स्वप्रतिज्ञातमधुना^४
निर्वाहय । गृध्रो ब्रूते^५ ।

शृणु तावत् ।

अकालसहमत्यल्पं मूर्खव्यसनिनायकम्^६ ।

अगुप्तं भीरुयोधं च दुर्गव्यसनमुच्यते ॥ १३४ ॥

तत्तावदत्र नास्ति^७ ।

उपजापश्चिरारोधोवस्कन्दस्तीव्रपूरुषः^८ ।

दुर्गस्य लङ्घनोपायाश्चत्वारः कथिता इमे ॥ १३५ ॥

अत्र च यथाशक्ति क्रियते यत्नः । कर्णे कथयत्येवमेव । ततो-
नुदित एव भास्करो प्रातःकाले चतुर्ष्वपि द्वारेषु वृत्ते महद्युद्धे
दुर्गाभ्यन्तरगृहेषु काकैरेकदामिर्निक्षिप्तः । ततो गृहीतं गृहीतं दुर्गमिति
कोलाहलं श्रुत्वानेकगृहेषु च प्रदीप्तं पावकं प्रत्यक्षेणावलोक्य राज-
हंसस्य बहवः सैनिकास्तथान्ये दुर्गनिवासिनः सत्वरं हृदं प्रविष्टाः ।

यतः ।

सुमन्त्रितं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ।

प्राप्तकाले यथाशक्ति कुर्यान्न तु विचारयेत्^९ ॥ १३६ ॥

राजहंसश्च सुखी^{१०} स्वभावान्मन्दगतिः सारसद्वितीयश्च चित्रवर्णस्य
सेनापतिना कुक्कुटेनागत्य वेष्टितः । हिरण्यगर्भो राजा ब्रूते । सेनापते

^१ A omits ते. B has ते च. ^२ N omits दुर्ग. ^३ B omits च. A omits अपरेद्युश्च. ^४ So N. A. तात तां प्रतिज्ञां omitting अधुना. B. तात स्वप्र-
तिज्ञामधुना. ^५ A. वदति. ^६ A. अकालेव सहमत्यल्पं मूर्खव्यसननायकः । सुगुप्तं.
^७ N omits अत्र. B omits the clause. ^८ B °पुरुषः. A. °पौरुषः. ^९ A. यथा-
शक्ति B. नैव विचारयेत्. N. यथाशक्त्या कुर्यान्न विचारयेत्. ^{१०} B omits सुखी.

सारस ममानुरोधात्मात्मानं व्यापादयिष्यसि । गन्तुं त्वमधुनापि
समर्थः । तद्रत्ना जलं प्रविश । अस्मत्पुत्रं चूडारत्ननामानं सर्वस्या-
नुमत्या राजानं करिष्यसि । सारसो ब्रूते । देव न वक्तव्यमेवं
दुःसहं वचः । यावच्चन्द्रार्कौ विजयतां देवः । अहं देवदुर्गाधिकारी ।
तन्मम मांसासृग्विलिप्तेन द्वारवर्त्मना प्रविशतु शत्रुः ।

अपरं च देव ।

क्षमी दाता गुणग्राही स्वामी दुःखेन लभ्यते ।

राजाह । अस्त्येवं किं तु ।

शुचिर्दक्षोनुरक्तश्च जाने मृत्योपि दुर्लभः ॥ १३७ ॥

सारसो ब्रूते । अन्यच्च देव शृणु ।

यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-

र्भयमिति युक्तमितोन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वम्^१ ॥ १३८ ॥

अन्यच्च^२ ।

भवेस्मिन्पवनोद्भ्रान्तवीचिविभ्रमभङ्गुरे ।

जायते पुण्ययोगेन परार्थे जीवितव्ययः ॥ १३९ ॥

त्वं देव स्वामी सर्वदा रक्षणीयः ।

यतः ।

स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोषो धनं सुहृत् ।

राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेण्योपि च ॥ १४० ॥

अत्रापि प्रधानराज्याङ्गं राजा ।

प्रकृतिः स्वामिना त्यक्ता समृद्धापि न जीवति ।

अपि धन्वन्तरिर्वैद्यः किं करोति गतायुषि ॥ १४१ ॥

^१ So B. A. क्रियते. N. क्रियन्ति. ^२ A omits the verse that follows.
It is given in the margin.

अपि च ।

नरेशे जीवलोकोयं निमीलति निमीलति ।

उदेत्युदीयमाने च रवाविव सरोरुहम्^१ ॥ १४२ ॥

अथ कुकुटेनागत्य राजहंसस्य कृते नखमुखाघातः कृतः । ततः सत्वरमुपसृत्य सारसेन स्वदेहान्तरितो राजा । अनन्तरं कुकुटैर्नखमुखप्रहारैर्जर्जरीकृतेन^२ सारसेन स्वङ्गेनाच्छाद्य प्रेर्य^३ राजा जले क्षिप्तः । कुकुटसेनापतिश्च चञ्चुव्यापारेण^४ व्यापादितः । पश्चात्सारसोपि बहुभिः संभूय^५ व्यापादितः । अथ चित्रवर्णो राजा दुर्ग^६ प्रविश्य दुर्गाभ्यन्तरस्थितं ग्राह्यं ग्राहयित्वा वन्दिभिर्जयशब्देनानन्दितः स्कन्धावारं जगाम^७ । अथ राजपुत्रैरुक्तम् । तस्मिन्नाजहंसबले पुण्यवान्सारस एव । येन स्वदेहदानेन स्वामी रक्षितः ।

उक्तमेतत् ।

जनयन्ति सुतान्गावः सर्वा एव गवाकृतीन्^८ ।

विषाणोल्लिखितस्कन्धं काचिदेव गवां पतिम् ॥ १४३ ॥

विष्णुशर्मणोक्तम्^९ ।

आह्वेषु च ये शूराः स्वाम्यर्थे त्यक्तजीविताः ।

भर्तृभक्ताः कृतज्ञाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १४४ ॥

^१ A omits verse 140. B puts the three verses in the order 142, 141, 140. In verse 141 A writes त्यक्तः and समुद्धोपि, and in verse 142 उत्पत्युदीयमाने (उदेत्युदीयमाने in margin). B. अपरं च for अपि च.

^२ A. नखमुखाघातैर्जर्जरीकृतेन. ^३ B adds च. N seems to write प्रोय (sic).

^४ So N. B adds सारसेन तेन after च. A. कुकुटसेना (there follows पतिश्च सेना? smeared over: then) पतिना सारसेन चञ्चुव्यापारैर्व्यापादितः. ^५ A. नि-लित्वा. ^६ N omits राजा. The copyist in N has dropped two or more lines here, writing दुर्गः कस्तिरुंग^७ &c. (v. 146). ^७ B. स्वस्थः स्वशिविरं जगाम. ^८ B. सर्वानेव गताकृतीन्. ^९ B adds स तावत् तथा चोक्तं.

अपरं च^१ ।

यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवारितः ।

अक्षयाँल्लभते लोकान्यदि क्लैव्यं न गच्छति^२ ॥ १४५ ॥

अपरमेवमस्तु ।

विग्रहः करितुरंगपत्तिभि-

र्नो कदापि भवतां महीभृताम् ।

नीतिमन्त्रपवनैः^३ समाहताः

संश्रयन्तु गिरिगह्वरं^४ द्विषः ॥ १४६ ॥

^१ B, which has already given the verse शूरः हतः above before verse 142, writes here अपरमप्येवमस्तु । विग्रहः &c. ^२ In A. परिवारितः is corrected by second hand into परिवेष्टितः, and क्लैव्यं न गच्छति to क्लैव्यं न भाषते. These are the readings of B (compare last note) which has also अपि for यदि. ^३ A. नीतिमन्त्रपदैः corrected in margin. N writes °पवलैः. ^४ So N. B. °गिरिगह्वरा (sic). A. °कंदरं corrected in margin to our reading.

अथ विष्णुशर्मणोक्तम्¹ । विग्रहस्तावत्कथितः । संधिरधुना विधी-
यताम्² । यस्यायमाद्यः³ श्लोकः ।

वृत्ते महति संग्रामे राज्ञोर्निहतसेनयोः ।

स्थेयाभ्यां गृध्रचक्राभ्यां वाचा संधिः कृतः क्षणात् ॥ १॥

राजपुत्रा ऊचुः । कथमेतत् । विष्णुशर्मा कथयति ।

ततस्तेन राजहंसेनोक्तम् । केनायमस्मद्गुर्गे निक्षिप्तोभिः⁴ । किं पार-
क्येण⁵ वास्मद्गुर्गनिवासिना केनचिद्विपक्षप्रयुक्तेन । चक्रवाक उवाच ।
देव भवतां निष्कारणवन्धुरसौ मेघवर्णः सपरिवारो नात्रावलोक्यते ।
तन्मन्ये तद्विवेष्टितमिदम् । राजा क्षणं विचिन्त्याह⁶ । अस्ति ताव-
देवम्⁷ । मम दुर्दैवमेतत्⁸ ।

तथा चोक्तम् ।

अपराधः स दैवस्य न पुनर्मन्त्रिणामयम्⁹ ।

कार्यं सुघटितं कापि मन्ये विघटितं¹⁰ यतः ॥ २ ॥

मन्त्री ब्रूते । उक्तमेवैतत् ।

विषमां हि दशां प्राप्य दैवं गर्हयते नरः ।

आत्मनः कर्मदोषांस्तु¹¹ नैव जानात्यपण्डितः ॥ ३ ॥

¹ B. पुनः कथारंभकाले राजपुत्रैरुक्तं । आर्ये राजपुत्रा वयं । तत्संधानं श्रौतुमि-
च्छामः । अथ विष्णुशर्मणोक्तं. ² A. विधीयते. B. संधिमधुना कथयामि. ³ A B.
यस्यायमाद्यश्लोकः. ⁴ So B N. A. केनास्मद्गुर्गेभिः क्षिप्तः (अयम् in margin by
another hand). ⁵ N. पारलोक्येन. ⁶ B omits क्षणं. N. राजाह क्षणं
विचिन्त्य. ⁷ B omits एवम्. A. एव. ⁸ A. मम दुर्दैवमेतत् (sic). ⁹ B writes
दैवस्य पुनर्विप्राणिनावयं. ¹⁰ B. विघटते. N. विघटिते (sic). ¹¹ From N.
(N writes आत्मनः in this verse for आत्मनः. It also carelessly omits
the हि after विषमां.) A. कर्मदोषं च. B. कर्मदोषांश्च.

अपरं च ।

सुहृदां हितकामानां यो वाक्यं नाभिनन्दति ।

स कूर्म इव दुर्बुद्धिः काष्ठाङ्गष्टो विनश्यति^१ ॥ ४ ॥

राजोवाच । कथमेतत् । सोब्रवीत् ।

अस्ति मगधविषये^२ फुल्लोत्पलाभिधानं सरः । तत्र चिराद्धंसौ निवसतः । तयोर्मित्रं कूर्मश्च निवसति^३ । अथ धीवरैरागत्य तत्रोक्तम् । यदत्रास्माभिरबोषित्वा प्रातर्मत्स्यकूर्मादयो व्यापादयितव्याः । तदाकर्ण्य कूर्मो हंसावाह । सुहृदौ श्रुतोयं^४ धीवरालापः । अधुना^५ किं मया कर्तव्यम् । हंसावाहतुः । ज्ञायतां पुनस्तावत्पश्चाद्यदुचितं तत्कर्तव्यम्^६ । कूर्मो ब्रूते । मा मैवम् । यतो दृष्टव्यतिकरोहमत्र^७ । तथा चोक्तम् ।

अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा ।

द्वावेतौ सुखमेधेते^८ यद्भविष्यो विनश्यति ॥ ५ ॥

तावाहतुः । कथमेतत् । सोब्रवीत् ।

पुरैतस्मिन्नेव सरस्थेवंविधेष्वेव धीवरेषूपस्थितेषु मत्स्यत्रयेणालोचितम् । तत्रानागतविधाता नामैको मत्स्यः । तेनोक्तम् । जलाशयान्तरमहं गच्छामि । इत्युक्त्वा स ह्रदान्तरं^९ गतः । अपरेण प्रत्युत्पन्नमतिनाम्ना^{१०} मत्स्येनाभिहितम् । भविष्यदर्थे प्रमाणाभावात्कुत्र किं समाधातव्यम् । तदुत्पन्ने यथाकार्यमनुष्ठेयम् ।

^१ A adds अपरं च and the following verse, which is omitted in the body of B, but has been supplied there in the margin, रक्षितव्यं सदा वाक्यं (B वाक्यं) वाक्याद्भवति नाशनं । हंसाभ्यां नीयमानस्य (A. नीयमानाभ्यां) कूर्मस्य पतनं यथा ॥ ^२ B. मगधदेशे. ^३ N. वसति. B. कूर्मो निवसति.

^४ B. श्रुयतां धीवरालापः. ^५ B. तदधुना किं कर्तव्यं मया. ^६ B. ज्ञायतां तावदुचितं कर्तव्यं. ^७ A omits अत्र. ^८ A. एधन्ते. ^९ N. ह्रदान्तरं.

^{१०} A writes प्रत्युत्पन्नबुद्धिना here.

तथा चोक्तम् ।

उत्पन्नमपदं यस्तु समाधत्ते स बुद्धिमान् ।

वणिजो भार्यया जारः प्रत्यक्षे निहुतो यथा ॥ ६ ॥

यद्भविष्यः पृच्छति । कथमेतत् । प्रत्युत्पन्नमतिराह ।

अस्ति विक्रमपुरे^१ समुद्रदत्तो नाम वणिक् । तस्य च रत्नप्रभा नाम
वधूः केनापि स्वसेवकेन समं सर्वदा रमते ।

यतः ।

न स्त्रीणामप्रियः कश्चित्प्रियो वापि न विद्यते^२ ।

गावस्तृणमिवारण्ये प्रार्थयन्ति नवं नवम् ॥ ७ ॥

अथैकदा सा रत्नप्रभा तस्य सेवकस्य^३ मुखे चुम्बनं ददती तेन
समुद्रदत्तेनालोकिता । ततः सा बन्धकी सत्वरं भर्तुः समीपमुपगम्याह ।
नाथ । एतस्य सेवकस्य तावन्महती निर्वृत्तिः^४ । यतो हिङ्गुगन्धः^५
प्रत्यक्षोऽस्य मुखे मया व्रातः ।

तथा चोक्तम् ।

आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा ।

षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः^६ ॥ ८ ॥

तच्छ्रुत्वा सेवकेनापि प्रकुप्योक्तम् । यस्य गृहस्येवृशी विधा^७
तत्र सेवकेन कथं स्थातव्यम् । यत्र प्रतिक्षणं वधूः सेवकस्य

^१ N writes विक्रमपुरे. B. विक्रमपुरनाम्नि नगरे. ^२ B. नारीणामप्रियः कश्चित्प्रियो वापि न विद्यते. ^३ A. अथैकदा सा रत्नप्रभा तस्मिन्सेवकमुखे चुम्बनं ददातीति तेन समुद्रदत्तेनावलोकिताः (corrected into अवलोकिताः) N. तस्मिन्सेवकमुखे. Also ददातीति. ^४ A B. निर्वृत्तिः. ^५ From N. So also A, but there the हिङ्गु has been smeared over. B. कर्पूरगन्धः. ^६ A omits the second line, substituting इत्यादि. ^७ A. एतादृशी विधा. B. एतादृशी भार्या.

मुखमात्राति^१ । ततोसावुत्थाय चलितः । स च साधुना^२ प्रबोध्य
यत्नाद्धतः ।

अतोहं ब्रवीमि । उत्पन्नामापदं यस्त्वित्यादि । ततो यद्भविष्येणोक्तम् ।

यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा ।

इति चिन्ताविषयोयमगदः किं न पीयते^३ ॥ ९ ॥

अथ प्रातर्जालेन बद्धः सन्प्रत्युत्पन्नमतिर्मुतवदात्मानं दर्शयित्वा
स्थितः । ततो जालादपसारितो यथाशक्त्युत्पुत्य गभीरनीरं प्रविष्टः^४ ।
यद्भविष्यश्च^५ धीवरैः प्राप्तो व्यापादितश्च ।

अतोहं ब्रवीमि । अनागतविधातेत्यादि । तथाहमन्यद्भदमद्य
प्राप्नोमि तद्विधीयताम्^६ । हंसावाहतुः । स्थले गच्छतस्तत्र कथं^७
कुशलम् । कूर्मो ब्रूते । यथाहमपि भवद्भ्यां सहाकाशवर्त्मना ब्रजाभि
स उपायो विधीयताम् । हंसो ब्रुवाते । कथमुपायः संभवति । कूर्मो
वदति । युवाभ्यां चञ्चुधृतं काष्ठखण्डमेकं मयापि मुखेनावलम्बित-
व्यम् । ततो भवतोः पक्षबलेन मयापि^८ गन्तव्यम् । हंसो ब्रूते ।
संभवत्येष उपायः ।

किं तु ।

उपायं चिन्तयन्प्राज्ञ अपायमपि^९ चिन्तयेत् ।

पश्यतो बकमूर्खस्य नकुलैर्भक्षिताः सुताः^{१०} ॥ १० ॥

^१ B omits this clause. N has for आत्राति another word which I am unable to make out सि-ति (? जिघ्रति as C and Schlegel have). ^२ A. स तु सहसा. B. साधुना पुनः प्रबोध्यानीय धृतः. ^३ A substitutes for the verse यदभावि न तद्भावि व्यादि. ^४ So B N (B. गंभीर^२). A. गंभीरकूपं गतः. ^५ A. ततश्च (omitting यद्भविष्यश्च) and व्यापादितः प्राप्तः. ^६ A B omit अद्य. B. क्रियतां. ^७ B. कुतः. A omits the word, but has कुतः supplied in the margin. ^८ A adds सुखे (न added in margin). ^९ So B N (N writes चिन्तन् for चिन्तयन्). A. प्राज्ञोनुपायमपि. ^{१०} B. शवाः.

कूर्मो ब्रूते । कथमेतत् । हंसः कथयति ।

अस्त्युत्तरापथे गृध्रकूटो^१ नाम । गिरिः । तत्रैरावतीतीरे न्यग्रोधपादपे^२ बक्रा निवसन्ति । तस्य वृक्षस्याधस्ताद्विवरे सर्पस्तिष्ठति । स च सर्पस्तेषां बक्रानां बालापत्यानि खादति । ततः शोकार्त्तानां बक्रानां प्रलापं श्रुत्वा केनचिद्वक्त्रेणोक्तम् । एवं कुरुत^३ यूयम् । मत्स्यानादायागम्य^४ नकुलविवरादारभ्य सर्पविवरं यावत्पाङ्क्तिक्रमेणैकैकशो मत्स्यान्विस्तीर्य धत्त । ततस्तदाहारलुब्धैर्नकुलैरयमागत्यात्र द्रष्टव्यः स्वभावविद्वेषाद्व्यापादयितव्यश्च^५ । तथानुष्ठिते तद्वृत्तम् । अथ तैर्नकुलैस्तद्वृक्षे बकशावकानां रावः श्रुतः । पश्चात्तैर्नकुलैस्ते बकशावकाः खादिताः ।

अतोहं ब्रवीमि । उपायं चिन्तयन्नित्यादि । आवाभ्यां नीयमानं च त्वां विलोक्य लोकैः किञ्चिद्वक्तव्यमेव । तदाकर्ण्य त्वमुत्तरं ददासि । तदा त्वन्मरणम्^६ । तत्सर्वथेहैव स्थायताम् । कूर्मो ब्रूते । किमहमज्ञः । न किमपि^७ मया वक्तव्यम् । ततस्तथानुष्ठिते तथाविधं कूर्ममवलोक्य सर्वे गोरक्षकाः पश्चाद्धावन्ति वदन्ति च । कश्चिद्वदति । अत्रैव पक्त्वा भक्षयितव्यः कूर्मः । कश्चिद्ब्रूते । गृहं नेतव्योयम् । तत्पुरुषवचनमाकर्ण्य क्रोधाद्विस्मृतपूर्वसंस्कारोवदत् । युष्माभिर्भस्म भक्षितव्यमिति वदन्नेव पतितो गोरक्षकैर्व्यापादितश्च ।

^१ N (which writes अस्त्युत्तरापथे) गृध्रकूटो. ^२ N. °तीरव्यग्रोधपादपे. B. °नदीतीरे &c. A. °तीरे न्यग्रोधविदपे with a correction to °पादपे in margin. ^३ A omits एवं कुरुत, writing भो बक्रा एवं कुरुत in margin. ^४ So B N. A. मत्स्यादानयोगात्. ^५ So N. A. सर्पविवरपर्यन्तं पंक्तिक्रमेण एकैकं मत्स्यान् विस्तीर्य दधत्. B. एकैकशो मीनाधत्त । ततस्तन्मत्स्याहारविप्रलुब्धैर्नकुलैस्तत्र गंतव्यं स्वभावविद्वेषादर्शनमात्रात्तैरसौ सर्प्यो व्यापादितव्यः. ^६ So N. A. यदा त्वमुत्तरं दास्यसि तदेव तव मरणं. B. त्वमुत्तरं यदा दास्यसि तदा त्वन्मरणमवश्यं भविष्यतीति. ^७ A. सर्वथा न किमपि.

अतोहं ब्रवीमि । सुहृदां हितकामानामित्यादि । अथ 'प्रणिधि-
प्रहितो बक आगत्योवाच । देव प्रागेव मया निवेदितम् । 'यद्गुर्गशोधनं
प्रतिक्षणं कार्यमिति' । तच्च युष्माभिर्न कृतम् । अतस्तदनवधानस्य
फलमिदमनुभूतम् । देव दुर्गदाहश्चायं मेधवर्गनाम्ना वायसेन गृध्रप्रयु- / घ
क्तेन कृतः । राजा निःश्वस्याह ।

प्रणामादुपहाराद्वा यो विश्वसिति शत्रुषु ।

स सुप्त इव वृक्षाग्रे पतितः प्रतिबुध्यते ॥ ११ ॥

प्रणिधिरुवाच । इतो दुर्गदाहं विधाय यदागतो^१ मेधवर्गस्तदा
चित्रवर्गेन प्रसादितेनोक्तम्^२ । अयं मेधवर्गः कर्पूरद्वीपराज्येभि-
षिच्यताम् ।

तथा चोक्तम् ।

कृतकृत्यस्य भृत्यस्य^३ कृतं नैव प्रणाशयेत् ।

फलेन मनसा वाचा दृष्ट्या चैनं^४ प्रहर्षयेत् ॥ १२ ॥

चक्रो ब्रूते । ततस्ततः । प्रणिधिः कथयति । ततः प्रधानमन्त्रिणा
गृध्रेणाभिहितम्^५ । देव नेदमुचितम् । प्रसादान्तरं क्रियताम् ।

यतः ।

अविचारयतो युक्तिकथनं^६ तुषकण्डनम् ।

नीचेषूपकृतं राजन्वाल्मुकास्विव भूवितम् ॥ १३ ॥

अपरं च महतामास्पदे नीचः कदापि न कर्तव्यः ।

^१ B. प्रणिधिः प्रहितो. N writes प्रणिप्रहितो. ^२ So A B. N omits अत्.
^३ So B N. A. करोमीति. ^४ A. यत्र गतो. ^५ So N. B. राज्ञा for प्रसा-
दितेन. A. प्रसादितः । उक्तं च. ^६ B. दूतस्य. ^७ B. वैनं. ^८ So N. B omits
प्रधानमन्त्रिणा. A. प्रमाणमन्त्रिणा, and omits गृध्रेण. ^९ B. किञ्चिकथनं.

तथा चोक्तम् ।

नीचः श्लाघ्यपदं प्राप्य स्वामिनं ^१लोप्नुमिच्छति ।

मूषको व्याघ्रतां प्राप्य मुनिं हन्तुं गतो यथा ॥ १४ ॥

चित्रवर्णः पृच्छति । कथमेतत् । दूरदर्शी कथयति ।

अस्ति गौतमस्य महर्षेस्तपोवने महातपा नाम मुनिः । तेनाश्रम-
संनिधाने मूषकशावरुः काकमुखाङ्गष्टो दृष्टः^२ । पश्चाद्दयालुना तेन
मुनिना नीवारकणैः स परिपालितः । तं च मूषकं खादितुं यत्नाद-
न्विष्यन्विडालो मुनिना दृष्टः^३ । ततस्तपःप्रभावात्स मूषको विडालः
कृतः । स विडालः कुकुराद्विभेति । ततोसौ कुकुरः कृतः । कुकुरस्य
व्याघ्रान्महद्भयम् । तदनन्तरं व्याघ्रः कृतः । अथ व्याघ्रमपि तं स मु-
निर्मूषकनिर्विशेषेण पश्यति । तं च मुनिं^४ दृष्ट्वा सर्वे वदन्ति । अनेन
मुनिनायं मूषको व्याघ्रतां नीतः । एतच्छ्रुत्वा स दृष्ट्वा च व्याघ्रः
सव्यथोचिन्तयत् । यावदनेन मुनिना जीवितव्यं तावदिदं मम स्वरूपाख्यानमकीर्तिकरं न पलायिष्यते । इत्यालोच्य मुनिं हन्तुं
गतः । तज्ज्ञात्वा मुनिना^५ पुनर्मूषकः कृतः ।

अतोहं ब्रवीमि । नीचः श्लाघ्यपदं प्राप्य इत्यादि । अपरं च देव
सुकरमपि नैतत्^७ ।

गृणु ।

भक्षयित्वा बहून्मत्स्यानुत्तमाधममध्यमान् ।

^६अतिलौल्याद्वकः पश्चान्मृतः कर्कटकग्रहात् ॥ १५ ॥

^१ B. हंतुम्. ^२ A omits दृष्टः. ^३ So N. B omits च. A. यत्नादन्विष्यन् तं मूषकं खादितुं समागतविडालो दृष्टः. ^४ A omits ततः. ^५ So A. B omits च. N. तं मुनिं च. ^६ So N. A. ततस्तेन तज्ज्ञात्वा मुनिना. B. ज्ञात्वा कुपितेन मुनिना स्वर्धोनि गच्छेत्पुत्का. ^७ A omits न. ^८ N. अतिलौल्यात्.

चित्रवर्ण उवाच । कथमेतत् । गृध्रो ब्रूते^१ ।

अस्ति मालवविषये पद्मगर्भाभिधानं सरः । तत्रैको वृद्धवकः
सामर्थ्यहीन उद्धिमित्रात्मानं दर्शयित्वा स्थितः । स च केनचि-
कुलीरेण दूरादेव पृष्ठः । किमिति भवानत्राहारपरित्यागेन तिष्ठति ।
वकेनोक्तम् । भद्र वृणु । मत्स्या सम जीवनहेतवः । मत्स्याश्वा-
वश्यमत्र कैवर्तैर्व्यापादयितव्या इति नगरोपान्ते पर्यालोचना मयाक-
र्णितः । तदतो^२ वर्तनाभावादस्मन्मरणमुपस्थितमिति ज्ञात्वाहारस्यापि
निरादरः^३ । ततः सर्वैर्मत्स्यैरालोचितम् । इह समये तावदुपका-
रक एवायमस्माकमिति लक्ष्यते^४ । तद्यमेव यथाकर्तव्यं पृच्छ्यताम् ।

तथा चोक्तम् ।

उपकर्त्रारिणा संधिर्न मित्रेणापकारिणा ।

उपकारापकारौ हि लक्ष्ये^५ लक्षणमेतयोः ॥ १६ ॥

मत्स्या ऊचुः । कोत्र रक्षणोपायः^६ । वको ब्रूते । अस्ति^७
रक्षाहेतुर्जलाशयान्तरश्रयणम्^८ । तत्राहं युष्मान्जयामि । मत्स्यैर्भ-
यादुक्तमेवमस्तु । ततोसौ दुष्टवकस्तान्मत्स्यानेकैकशो नीत्वाभक्षयत्^९ ।
अनन्तरं कुलीरस्तमुवाच । भो वक मामपि तत्र नय । ततो वको-
प्यपूर्वकुलीरमांसार्थी सादरं तं नीतवान् । अथ वकेन स्थले नीत्वा
धृतः कुलीरो मत्स्यकङ्कालाकीर्णं भूतलमवलोक्याचिन्तयत् । हा हतो
स्मि मन्दभाग्यः । भवतु । इदानीं समयोचितं^{१०} व्यवहरामि ।

^१ N. अन्नव्रीत्. B. कथयति. ^२ So N. A. तदत्र. B. अतो. ^३ B. निरान-
न्दः. ^४ A. एवास्माकमर्थं लक्ष्यते. B. एवास्माकमिति लक्ष्यते. ^५ So N.
A. B. लक्ष्. ^६ B. कोत्रास्माकं. ^७ So B N. A has अत्र corrected to our
reading in the margin. ^८ B. (रक्षण^०) omits श्रयणं. ^९ B. नीत्वा नीत्वाभ-
क्षयत्. A. मत्स्यानेकैकान्. Omits the verb: but भक्षयति is supplied in
the margin. ^{१०} A. समोचितं.

यतः^१ ।

तावद्भयस्य भेतव्यं यावन्न भयमागतम्^२ ।

आगतं तु भयं वीक्ष्य^३ प्रहन्तव्यमभीतवत् ॥ १७ ॥

अपरं च ।

अभियुक्तो यदा पश्येन्न किञ्चिद्धितमात्मनः ।

युध्यमानस्तदा प्राज्ञो म्रियते रिपुणा^४ सह ॥ १८ ॥

अन्यच्च ।

यत्रायुद्धे ध्रुवो नाशो युद्धे जीवितसंशयः ।

तं कालमेकं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १९ ॥

इत्यालोच्य स कुलीरस्तस्य बकस्य ग्रीवां चिच्छेद ।

अतोहं ब्रवीमि । भक्षयित्वा बहून्मत्स्यानित्यादि । ततः पुनः
स चित्रवर्णो राजाब्रवीत् । शृणु^५ मन्त्रिन्मयैतदालोचितमस्ति ।
यदत्रावस्थितेनानेन^६ मेघवर्णेन राज्ञा कर्पूरद्वीपस्योत्तमवस्तून्यस्माक-
मुपनेतव्यानि । तेन महता विलासेनास्माभिर्विन्ध्याचले स्थातव्यम् ।
दूरदर्शी विहस्याह । देव ।

अनागतवतीं चिन्तां कृत्वा यस्तु प्रहस्यति ।

स तिरस्कारमाप्नोति भग्नभाण्डो यथा द्विजः ॥ २० ॥

राजोवाच । कथमेतत् । सोब्रवीत् ।

अस्ति देवीकोटनगरे^७ वेदशर्मा^८ नाम ब्राह्मणः । तेन विषुवत्समये

^१ A omits यतः. ^२ A. यावदनागतं भयम् corrected to our reading.
^३ A. भयमागतमालोक्य. ^४ B. मृदुना सह. ^५ B adds तावत्. N omits
मया. ^६ A. यत्रावस्थितेन. ^७ B. अस्ति देव कौटनगरे. ^८ From N. So also
A, but there corrected to देवशर्मा. B. विष्णुशर्मा corrected to देव°.

शकुभृतशराव एकः^१ प्रातः । ततस्तमादायासौ भाण्डपूर्णकुम्भका-
रमण्डपिकैकदेशे सुप्तः सन्नचिन्तयत् । यद्यहमिमं शकुशरावं विक्रीय
दश कपर्दकान्प्राप्नोमि तदा तैरिह समये घटशरावानुपक्रीय विक्री-
यानेकधा^२ वृद्धैस्तैर्धनैः^३ पुनः पूगवस्त्रादिकमुपक्रीय लक्षसंख्यातानि
धनान्युत्पाद्य विवाहचतुष्टयं करोमि । ततस्ताद्य पत्नीषु या रूपयौव-
नवती तस्यामधिकानुरागं करोमि । अनन्तरं संजातेष्व्यास्तस्सपत्न्यो^४
यदा द्वन्द्वं कुर्वन्ति^५ तदा कोपाकुलोहं ताः सपत्नीरित्थं लगुडेन ताड-
यिष्यामि । इत्यभिधाय तेन लगुडः क्षिप्तः । अथ स^६ शकुशरावश्च
चूर्णितो भाण्डानि च बहूनि भग्नानि । ततो भग्नभाण्डशब्देनागतकु-
म्भकारेण^७ दृष्ट्वा^८ स ब्राह्मणस्तिरस्कृतो मण्डपिकागर्भाद्वहिः कृतः ।
अतोहं ब्रवीमि । अनागतवतीं चिन्तामित्यादि । ततो राजा रहसि
गृध्रमपृच्छत् । तात यथाकर्तव्यमुपदिश । गृध्रो ब्रूते ।

मदोद्धतस्य नृपतेः संकीर्णस्थेव दन्तिनः ।

गच्छन्त्युन्मार्गयातस्य नेतारः खलु वाच्यताम् ॥ २१ ॥

शृगु तावदेव किमस्माभिरिदं दुर्गं बलदर्पीद्धमं न वा भवत्पता-
पाधिष्ठितेनोपायेन । राजाह । भवतामुपायेन । गृध्रो ब्रूते । यद्य-
स्मद्भवनं क्रियते तदा स्वदेशो गम्यतेधुना^९ । अन्यथा संप्रत्यासन्ने
वर्षाकाले तुल्यबलेन^{१०} सह पुनर्विग्रहे सत्यस्माकं परभूमिष्ठानां स्वदे-
शगमनमपि दुर्लभं भविष्यति । सुखशोभार्थं च संधाय गम्यताम् ।
दुर्गं भग्नं कीर्तिश्च लब्धैव । मम संमतं तावदेतत् ।

^१ So N. See note for variants. ^२ A omits विक्रीय. B omits उपक्रीय.

^३ A omits तैः. ^४ A तः (corrected into ताः) सपत्न्यो. B ताः सपत्न्यो. ^५ A. करिष्यन्ति. B. कलहं यदा करिष्यन्ति. N follows with ततः. B. तदाहं कोपाकुलः.

^६ A writes अ शकुशरावः corrected to अथ शकुशरावकः. B. अथ तेन लगुडन (sic) शकुः. ^७ B. आगत्य कुम्भकारेण तं. ^८ B. तं दृष्ट्वा. N. स तं दृष्ट्वा.

^९ A B. गम्यतामधुना. ^{१०} N. तुल्यवर्गेन.

यतः ।

यो हि धर्मं पुरस्कृत्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।

अप्रियाण्याह तथ्यानि^१ तेन राजा सहायवान्^२ ॥ २२ ॥

अपरं च ।

संधिमिच्छेत्समेनापि संदिग्धो हि जयो^३ युधि ।

^४सुन्दोपसुन्दावन्योन्यं नष्टौ तुल्यबलौ न किम्^५ ॥ २३ ॥

अन्यच्च ।

सुहृद्धनं तथा राज्यमात्मानं कीर्तिमेव च ।

युधि संदेहदोलास्थं को हि कुर्यादबालिशः ॥ २४ ॥

राजाह । तत्प्रागेव किं नेदमुपदिष्टं भवद्भिः । मन्त्री वदति ।
तदा^६ किं मम वचनं पर्यवसानपर्यन्तमवगतं युष्माभिः । तदापि मम
संमत्या नायं विग्रहारम्भः । यतः^७ संधेयगुणयुक्तोऽयं हिरण्यगर्भो राजा
न विग्राह्यः^८ ।

तथा चोक्तम् ।

^९सत्यार्थधार्मिकानार्यभ्रातृसंघातवान्बली ।

अनेकयुद्धविजयी संधेयाः सप्त कीर्तिताः ॥ २५ ॥

सत्योनुपालयन्सत्यं संधितो नैति विक्रियाम् ।

प्राणबाधेपि सुव्यक्तमार्यो नायात्यनार्यताम् ॥ २६ ॥

धार्मिकस्याभियुक्तस्य सर्व एव हि युध्यते ।

प्रजानुरागाद्धर्माच्च दुःखोच्छेद्यो हि धार्मिकः ॥ २७ ॥

^१ Corrected in A to पथ्यानि. ^२ A writes संहातवान्. ^३ So N. A B, संदिग्धो विजयो, corrected in A to our reading. ^४ N. सुंदापसुंदावन्योन्यं.
^५ B, omitting अपरं च (line 3) has two verses in place of our verse 23, as follows:
संधिमिच्छेत्समेनापि संदिग्धो विजयो युधि ।
नहि संशयितुं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥
युद्धे विनाशो भवति कदाचिदुभयोरपि ।
सुंदोपसुंदवन्योन्यं (sic) नष्टौ तुल्यबलौ न किं ॥

^६ N. तथा. ^७ A. संधिगुण. ^८ So N. B. विग्रहार्हः. A. न च त्याज्यः.
^९ B. सत्यार्थधार्मिकाचार्य.

संधिः कार्योप्यनार्येण विनाशे समुपस्थिते ।

विना तस्याश्रयेणाल्पः^१ कुर्वाणः कालयापनम् ॥ २८ ॥

^२संधातत्वाद्यथा वेणुर्निविडः ^३कण्टकैर्वृतः ।

न शक्यते समुच्छेतुं भ्रातृसंधातवांस्तथा ॥ २९ ॥

बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति^४ निदर्शनम् ।

प्रतिवातं नहि घनः कदाचिदुपसर्पति ॥ ३० ॥

जमदग्नेः^५ सुतस्येव सर्वः सर्वत्र सर्वदा ।

अनेकयुद्धजयिनः प्रतापादेव भुज्यते ॥ ३१ ॥

अनेकयुद्धविजयी संधानं यस्य गच्छति ।

तत्प्रतापेन तस्याशु वशं गच्छन्ति विद्विषः ॥ ३२ ॥

अत्र^६ बहुभिर्गुणैरुपेतः संधेयोऽयं राजा । चक्रवाको ब्रवीति ।
सर्वमवगतम् । व्रज पुनर्ज्ञात्वागमिष्यसि । अथ हिरण्यगर्भश्चक्रवाकं
पृष्ठवान् । मन्त्रिणसंधेयाः^७ कति । तानपि ज्ञातुमिच्छामि । मन्त्री
वृते । देव कथयामि ।

बालो वृद्धो^८ दीर्घरोगस्तथा ज्ञातिबहिष्कृतः ।

भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥ ३३ ॥

विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् ।

अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः^९ ॥ ३४ ॥

दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च ।

दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंकुलः ॥ ३५ ॥

अदेशस्थो बहुरिपूर्युक्तः कालेन यश्च न^{१०} ।

सत्यधर्मव्यपेतश्च त्रिशतिः पुरुषा^{११} अमी ॥ ३६ ॥

^१ So N. A. तस्याश्रयेणाल्पः. B writes विपाकः स्याश्रयान्नाल्पः. ^२ A N. संहतत्वात्. ^३ A. निविडैः. B. वर्द्धितः. ^४ N. नास्ति. ^५ N. जमदग्नेः. ^६ B. अतो. ^७ A. युष्मदसंधेयाः. ^८ B. दीर्घरोगी. ^९ A. देवब्राह्मणनिन्दकाः. ^{१०} A. अयुक्त-कालसैनिकः. B. विजितः कालसंपदा. ^{११} A. कथिता.

एतैः संधिं न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलम् ।
 एते विगृह्यमाणा हि क्षिप्रं यान्ति रिपोर्वशम् ॥ ३७ ॥
 बालस्याल्पप्रभावत्वान्न लोको योद्धुमिच्छति ।
 युद्धायुद्धफलं यस्माद्गतुं^१ शक्तो न बालिशः ॥ ३८ ॥
 उत्साहशक्तिहीनत्वाद्बुद्धो दीर्घामयस्तथा ।
 स्वैरेव परिभूयेते द्वावप्येतावसंशयम् ॥ ३९ ॥
 सुखोच्छेद्यस्तु भवति सर्वज्ञातिबाहिष्कृतः ।
 त एवैनं विनिव्रन्ति ज्ञातयस्वात्मसात्कृताः ॥ ४० ॥
 भीरुर्युद्धपरित्यागात्स्वयमेवापगच्छति ।
 श्रीरोप्यवीरपुरुषैः संग्रामे तैर्विमुच्यते^२ ॥ ४१ ॥
 लुब्धस्यासंविभागित्वान्न युध्यन्तेनुजीविनः ।
 लुब्धानुजीविकैरेव दानहीनैर्निहन्यते^३ ॥ ४२ ॥
 संत्यज्यते प्रकृतिभिर्विरक्तप्रकृतिर्युधि ।
 सुखाभिश्चो ज्यो भवति विषयेष्वतिसक्तिमान् ॥ ४३ ॥
 अनेकचित्तमन्त्रस्तु द्वेष्ट्यो भवति मन्त्रिणाम् ।
 अनवस्थितचित्तत्वात्कार्ये तैः स उपेक्ष्यते ॥ ४४ ॥
 सदा धर्मबलीयस्त्वद्देवत्राद्वर्णनिन्दकः ।
 विशीर्यते स्वयं ह्येवं दैवोपहतकस्तथा ॥ ४५ ॥
 संपत्तेश्च विपत्तेश्च दैवमेव हि कारणम् ।
 इति दैवपरो ध्यायन्नात्मानमपि चेष्टते^४ ॥ ४६ ॥
 दुर्भिक्षव्यसनी चैव स्वयमेवावसीदति ।
 बलव्यसनयुक्तस्य योद्धुं शक्तिर्न जायते ॥ ४७ ॥
 अदेशस्थो हि रिपुणा स्वल्पकेनापि हन्यते ।
 ग्राहोल्पीयानपि जले गजेन्द्रमपि^५ कर्षति ॥ ४८ ॥

^१ B. ज्ञातुं. ^२ B. स्वल्पकेनापि हन्यते and goes on with the rest of verse 48 and fg. ^३ The second line of this verse and the whole of verse 43 are omitted in A. They are supplied in the margin. ^४ A. चेष्टयेत्.

^५ A. अपकर्षति.

बहुशत्रुस्तु संव्रस्तः^१ श्येनमध्ये कपोतवत् ।

येनैव गच्छति पथा तेनैवाशु विपद्यते ॥ ४९ ॥

अकालसैन्ययुक्तस्तु हन्यते कालयोधिना ।

कौशिकेन हतज्योतिर्निशीथ इव वायसः^२ ॥ ५० ॥

सत्यधर्मव्यपेतेन न संदध्यात्कदाचन ।

स संधितोप्यसाधुत्वाच्चिराद्याति विक्रियाम् ॥ ५१ ॥

अपरमपि कथयामि^३ । संधिविग्रहासनयानसंश्रयद्वैधीभावाः

षाड्गुण्यम् । कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपदेशकालविभागो निपा-

तप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्च पञ्चाङ्गो मन्त्रः । सामदण्डभेददानानि

चत्वार्युपायाः^४ । उत्साहशक्तिर्मन्त्रशक्तिः प्रभुशक्तिश्चेति शक्तित्रयम् ।

एतत्सर्वमालोच्य नीत्या विजिगीषवो भवन्ति महान्तः ।

यतः ।

या हि प्राणपरित्यागमूल्येनापि न लभ्यते ।

सा श्रीर्नीतिविदां वेदम चञ्चलापि च धावति^५ ॥ ५२ ॥

तथा वोक्तम् ।

दित्तं यदा^६ यस्य समं विभक्तं

गूढश्च चारो निभृतश्च मन्त्रः ।

न चाप्रियं प्राणिषु यो ब्रवीति

स सागरान्तां पृथिवीं प्रशास्ति ॥ ५३ ॥

किं तु देव यद्यपि महामन्त्रिणा गृध्रेण संधानमुपन्यस्तं तथापि

^१ A writes वर्ज्जशत्रुस्तु संव्रस्तः. ^२ B omits this verse. ^३ So B N. A. अपरं च^७ omitting कथयामि. ^४ So N, which however writes चयुं for चत्वार्यु. A. सामदानभेददण्ड चत्वार उपायाः (sic). B has dropped something here, writing साम उत्साहशक्तिः &c. ^५ So N. A has something smeared over which has been corrected into न धावति. B. न मुञ्चति. (N writes य हि for या हि and चञ्चला for चञ्चला. ^६ B. सदा. So also A, but there it is apparently a correction from our reading.

तेन^१ संप्रति भूतजयदर्पज्ञानुमन्तव्यम् । तदेवं क्रियताम् । अस्म-
न्मित्रं^२ सिंहलद्वीपस्य महाबलो नाम सारसो राजा । जम्बूद्वीपे^३
पश्चात्कोपं जनयतु ।

यतः ।

सुगुप्तिमाधाय सुसंहतेन

बलेन वीरो विचरन्नरातिम् ।

सन्तापयेद्येन^४ स संप्रतप्त-

स्तप्तेन संधानमुपैति तप्तः ॥ ५४ ॥

राज्ञैवमस्त्वित्युक्त्वा विचित्रो नाम बकः सुगुप्तलेखं दत्त्वा सिंहलद्वीपं
प्रस्थापितः^५ । अथ प्रणिधिः पुनरागत्योवाच । देव श्रूयतां तत्रत्यप्र-
स्तावः^६ । एवं तत्र गृध्रेणोक्तम्^७ । यदेव मेघवर्णस्तत्र चिरमुषितः ।
स वेत्ति किं संधेयगुणयुक्तो हिरण्यगर्भो राजा^८ न वेति । ततो
मेघवर्णश्चित्रवर्णेन राज्ञाह्वय पृष्ठः । कीदृशोसौ हिरण्यगर्भो राजा
चक्रवाको मन्त्री वा । मेघवर्ण उवाच^९ । देव स हिरण्यगर्भो राजा
युधिष्ठिरसमो महाशयः^{१०} सत्यवाक् । चक्रवाकसदृशश्च मन्त्री न
^{११}क्वाप्यनुभूयते । राजोवाच । यद्येवं^{१२} कथमसौ त्वया वञ्चितः ।
मेघवर्णो ब्रूते ।

देव ।

विश्वासप्रतिपन्नानां वञ्चने का विदग्धता ।

अङ्गमारुह्य सुप्तं हि हत्वा^{१३} किं नाम पौरुषम् ॥ ५५ ॥

^१ B adds राज्ञा. ^२ A. यदस्मन्मित्रं. ^३ A. जम्बूद्वीपस्य. ^४ So N A. B. येन
समं प्रतप्तं. ^५ N. राज्ञा एवमस्त्वित्युक्त्वा मिचित्रो (sic) बकः &c. A. राजा (sic)
एवं त्युक्त्वा (sic) चित्रो (sic) बकः &c. B. राजा (sic) एवमस्त्वित्युक्त्वा विचित्रो
नाम बकः &c. ^६ N. तत्रान्यः प्रस्तावः. ^७ A. अभिहितं. ^८ B drops a line
here writing संधेयगुणो हिरण्यगर्भो राजा । चक्रवाको मन्त्री वा मेघवर्ण उवाच
&c. ^९ A. ब्रूते. ^{१०} A omits महाशयः. ^{११} A B. चक्रवाकसदृशो मन्त्री क्वापि
नानुभूयते. ^{१२} A adds तत्. ^{१३} A. सुप्तस्य. हन्तुः.

शृणु देव । तेनैव चक्रवाकेण मन्त्रिणाहं प्रथमदर्शन एव^१
ज्ञातः । किं तु महाशयोसौ राजा । तेन मया विप्रलब्धः ।

तथा चोक्तम् ।

आत्मौपम्येन यो वेत्ति दुर्जनं सत्यवादिनम् ।

स एव^२ वञ्च्यते तेन ब्राह्मणश्छागतो यथा ॥ ५६ ॥

राजोवाच । कथमेतत् । भैषवर्णः कथयति ।

अस्ति गौतमारण्ये प्रस्तुतयज्ञः कश्चिद्ब्राह्मणो^५ ग्रामान्तराच्छाग-
मुपक्राय^४ स्कन्धे कृत्वागच्छन्धूर्तत्रयेणावलोकितः^५ । ततस्ते धूर्ताः
समालोच्य^६ प्रान्तरवृक्षत्रयतले^७ तस्य ब्राह्मणस्य वर्त्मन्युपविश्य
स्थिताः । तदैकेन धूर्तेन स गच्छन्ब्राह्मणोभिहितः । भो ब्राह्मण किमिति
त्वयायं कुकुरः स्कन्धेनोह्यते । विप्रो ब्रूते । नायं श्वा । यज्ञच्छागोयम् ।
अनन्तरं पुनर्द्वितीयेन क्रोशमात्रावस्थितेन तदेवोक्तम् । तदाकर्ण्य
ब्राह्मणश्छागं भूमौ निधाय मुहुर्महुर्निरीक्ष्य पुनः स्कन्धेन गृहीत्वा^८
दोलायमानमतिश्चलितः ।

तथा चोक्तम् ।

मतिर्दोलायते नूनं सतामपि खलोक्तिभिः ।

ताभिर्विश्वासितो योसौ म्रियते चित्रवर्णवत्^९ ॥ ५७ ॥

^१ So N. A omits मन्त्रिणा. B. देवापि न चक्रवाकेन मन्त्रिणा सर्वज्ञेनाहं प्रथम-
दिनदर्शन एव. ^२ A. तथा. ^३ A. कश्चिद्ब्राह्मणः प्रस्तुतयागः. ^४ A writes ग्रामा-
न्तरसागत्य छागमुपक्राय. B. ग्रामान्तरे छागमुपक्राय following with स्वस्कन्धे.
^५ A. चलितः for आगच्छन्. ^६ B adds छागभक्षणबुद्ध्या. ^७ N. प्रान्तरत्रयवृक्ष-
तले. B. प्रान्तरे वृक्षत्रयतले, and goes on स्थित्वा दूरं दूरमुपविश्य तस्य ब्राह्मणस्य
वर्त्मन्यवस्थिताः. ^८ A omits पुनः स्कन्धेन गृहीत्वा. ^९ So B N. A. छिद्र-
कर्णवत्.

राजाह । कथमेतत् । सोब्रवीत् ।

अस्ति ^१कस्मिंश्चिन्नोद्देशे मदोत्कटो नाम सिंहः । तस्यानुचरा-
स्त्रयः । काको व्याघ्रः शृगालश्च । अथ तैर्भ्रमद्भिः ^२सार्थवाहाद्भट्ट
उट्ट एको दृष्टः पृष्टश्च । कुतो भवान् । कागतः ^३ । स चात्मवृत्ता-
न्तमकथयत् । तैश्च नीत्वासौ सिंहे समर्पितः । तेनाभयवाचं दत्त्वा
^४चित्रवर्ण इति नाम कृत्वा स्थापितः । अथ कदाचित्सिंहस्य शरी-
रत्रैकल्याद्भूतातिवृष्टिकारणाच्चाहारमलभमानास्ते व्यग्रा बभूवुः । ततः
काकव्याघ्रगोमायुभिरालोचितम् । ^५चित्रवर्णमेव यथा स्वामी व्यापा-
दयति तथानुष्ठीयताम् ^६ । किमनेन कण्टकभुजा ^७ । व्याघ्रो ब्रूते ।
स्वामिनाभयवाचं दत्त्वायं संगृहीतः । तत्कथमेवं संभवति । वावसो
वदति । इह समये परिक्षीणः स्वामी पापमपि करिष्यति ।

यतः ।

त्यजेत्क्षुधार्ता महिलापि पुत्रं

^८खादेत्क्षुधार्ता भुजगी स्वमण्डम् ।

बुभुक्षितः किं न करोति पापं

क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ॥ ५८ ॥

अन्यच्च ।

मत्तः प्रमत्तश्चोन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ।

लुब्धो भीरुस्त्वरायुक्तः कामुकश्च ^९न धर्मवित् ^{१०} ॥ ५९ ॥

^१ A N. कस्मिंश्चिन्नोद्देशे. ^२ A. संहाताद्. B. सार्थाद्. ^३ B. कुतो भवानागतः.
^४ A. छिद्रकर्ण. ^५ A as before. ^६ N. तथानुष्ठीयतां. ^७ A B add अस्माकं.
^८ A. भुंक्ते. ^९ A. कर्मकः corrected in margin. ^{१०} B. न मर्मवित्.

इति निश्चित्य सिंहान्तिकं जग्मुः । सिंहोक्तम् । आहारार्थं
प्राप्तं किञ्चित् । काकेनोक्तम् । देव यत्नादपि किञ्चिन्न प्राप्तम्^१ ।
सिंहो ब्रूते^२ । कोधुना जीवनोपायः । काको वदति । स्वाधीनाहारपरि-
त्यागात्सर्वनाशोऽयं समुपस्थितः । सिंहो ब्रूते^३ । कोत्राहारः । काकः^४
कर्णे कथयति ।^५ चित्रवर्ण इति । सिंहः कर्णौ स्पृष्ट्वा भूमिं स्पृशति ।
मयैतस्याभयत्राग्दत्ता । तत्कथमेव युज्यते^६ । तथा हि ।

न गोप्रदानं न महीप्रदानं

न चान्नदानं न तथात्मदानम् ।

यथा वदन्तीह महाप्रदानं

सर्वप्रदानेष्वभयप्रदानम् ॥ ६० ॥

अन्यच्च ।

सर्वकामसमृद्धस्य अश्वमेधस्य^७ यत्फलम् ।

तत्फलं लभ्यते^८ त्वस्ते^९ रक्षिते शरणागते ॥ ६१ ॥

काको ब्रूते । नासौ स्वामिना व्यापादयितव्यः । किं तु ययमेव
तथा कुर्मो यथासौ स्वयमेव देहदानमङ्गीकरोति^{१०} । सिंहस्तच्छ्रुत्वा तूष्णीं
स्थितः । ततोसौ लब्धावकाशः कूटं^{११} कृत्वा सर्वान्गृहीत्वा सिंहसमीपं
गतः । अथ काकेनोक्तम् । देव । आहारो न प्राप्तः^{१२} । अनेको-
पवासङ्घिष्ठश्च^{१३} स्वामी ।^{१४} तत्सर्वथा^{१५} मदीयं मांसमुपयुज्यताम्^{१६} ।

^१ So N. B. न किञ्चित्प्राप्त. A. न किमपि प्राप्तम्. ^२ A. सिंहोक्तम्. B. सिंहो वदति. ^३ N. ब्रवीति. ^४ N. वायसः. ^५ A. as before. ^६ A. एतद् for एव. B. तत्कथमेव मुह्यते (sic). ^७ B. वाजिमेधस्य. ^८ लभ्यते in A looks like a correction of लभते which is the reading of B. ^९ B. तत्र. ^{१०} A. B. स्वदेहदानम्. A. omits अङ्गी. ^{११} A. कूलं, corrected in margin. B. कूटं गत्वा. ^{१२} A. आहारो मया प्राप्तः with न supplied in margin before मया. ^{१३} A. writes अनेकोपवासकृष्ण^० corrected in margin. N. writes अनेकोपस^२ omitting वा. ^{१४} A. एतत्सर्वथा. ^{१५} A. B. मदीय^०. ^{१६} B. उपयुज्यतां.

यतः ।

प्रकृतिः स्वामिना त्यक्ता समृद्धापि न जीवति ।

अपि धन्वन्तरिर्वैद्यः किं करोति गतायुषि^१ ॥ ६२ ॥

अपि च^२ ।

स्वामिमूला भवन्त्येव सर्वाः प्रकृतयः खलु ।

समूलेषु हि वृक्षेषु प्रयत्नः सफलो^३ नृणाम् ॥ ६३ ॥

सिंहेनोक्तम् । भद्र^४ वरं प्राणपरित्यागो न पुनरीदृशो कर्मणि प्रवृत्तिः । जम्बुकेनापि तथोक्तम् । ततोपि^५ सिंहेनोक्तम् । आस्ताम् । व्याघ्र उवाच । महेहेन जीवतु स्वामी । सिंहेनोक्तम् । न कदाचिदेवमुचितम्^६ । अथ चित्रवृर्णोपि^७ जातप्रत्ययस्तथात्मदेहदानमाह । तद्वदन्नेवासौ द्वीपिना कुक्षिं विदार्य व्यापादितः । भक्षितश्च सर्वैः^८ ।

अतोहं ब्रवीमि । मतिर्दोलायते नूनमित्यादि । तदनन्तरं तृतीय-धूर्तवचनं श्रुत्वा स्वविभ्रमं निश्चित्य छागं त्यक्त्वा स्नात्वा गृहं ययौ । स छागश्च नीत्वा धूर्तैर्भक्षितः ।

अतोहं ब्रवीमि । आत्मौपम्येनेत्यादि । राजाह । मेघवर्णं कथं त्वया शत्रुमध्ये सुचिरमुषितम् । कथं वा तेषामनुनयः कृतः ।

^१ A as before (iii. 6.) त्यक्तो and समृद्धो. It also writes स्वामिनां corrected to स्वामिनं. and गतायुषः corrected to our reading. ^२ A B omit अपि च. ^३ A has सफलो corrected in margin to सफलो. ^४ A B omit भद्रः. ^५ A omits ततोपि. B. तथैवोक्तं for तथोक्तं and goes on ततः (sic) व्याघ्र उवाच, omitting any answer to the jackal. ^६ From N. A. न कदाचिदेतत्, omitting उचितम्. B. न कदाचिदेतदुचितम्. ^७ A as before. B. चित्रवृर्णो. ^८ A. व्यापादितः सर्वैर्भक्षितश्च. B. व्यापादितः omitting the next clause.

मेघवर्ण उवाच^१ । देव स्वामिकार्यार्थिना स्वप्रयोजनवशाद्वा^२ किं न क्रियते^३ ।

पश्य^४ ।

लोको बहति किं राजन्न मूर्ध्ना दग्धुमिन्धनम् ।

क्षालयन्नपि वृक्षाङ्गीक्षदीवेगो निहन्तति ॥ ६४ ॥

तथा चोक्तम् ।

स्कन्धेनापि वहेच्छन्नून्कार्यमासाद्य बुद्धिमान् ।

यथा वृद्धेन सर्पेण मण्डूका विनिपातिताः ॥ ६५ ॥

राजाह । कथमेतत् । मेघवर्णः कथयति ।

अस्ति जीर्णोद्याने वृद्धो मन्दविसर्पो नाम सर्पः । सोतिजीर्णत-
याहारमप्यन्वेष्टुमक्षमः सरस्तीरे पतित्वा स्थितः । ततो दूरान्मण्डूकेन^५
केनचित्पृष्टः । किमिति त्वमाहारं नान्विष्यसि^६ । सर्पो ब्रूते । भद्र^७
गच्छ किं तव मम मन्दभाग्यस्य वृत्तान्तप्रश्नेन । स चोपजातकौतुकः
सर्वथा कथ्यतामिति तं सर्पमाह । सर्पो ब्रूते ।

अत्र ब्रह्मपुरे कौण्डिन्यनाम्नः श्रोत्रियस्य पुत्रो विंशतिवर्षदेशीयः^८
सर्वगुणसंपूर्णो^९ दुर्दैवान्मया नृशसेन दष्टः । ततः सुशीलशर्मनामानं
तं पुत्रं मृतमवलोक्य कौण्डिन्यः शोकमूर्च्छितः पतितः पृथिवीतले
लुलोठ । अनन्तरं ब्रह्मपुरनिवासिनः सर्वे बान्धवास्तत्रागत्योपविष्टाः^{१०} ।

^१ A. वसति. ^२ A. सुप्रयोजन^० corrected in the margin to our reading.
^३ N. किं किं न क्रियते. ^४ A. omits पश्य. ^५ A. केनचित् मण्डूकेन. ^६ B. N
add इति. ^७ A. omits भद्र. ^८ N. विंशतिवर्षो देशीयः. A. विंशतिवर्षादेशीयः.
B. omits the word. ^९ A. लक्षण for गुण. B. संपन्नो for संपूर्ण. ^{१०} N. तत्रा-
गतोपविष्टाः.

तथा चोक्तम् ।

आहवे व्यसने^१ चैव दुर्भिक्षे शत्रुविग्रहे ।

राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः^२ ॥ ६६ ॥

तत्र कपिलो नाम स्नातको ब्रूते । अरे कौण्डिन्य मूढोसि
येनैव^३ विलपसि ।

शृणु ।

क्रोडीकरोति प्रथमं यदा जातमनित्यता ।

धात्रीव जननी पश्चात्तदा शोकस्य^४ कः क्रमः ॥ ६७ ॥

क्र गताः पृथिवीपालाः ससैन्यबलवाहनाः ।

वियोगसाक्षिणी येषां भूमिरद्यापि तिष्ठति ॥ ६८ ॥

कायः संनिहितापायः संपदः पदमापदाम्^५ ।

समागमाः सापगमाः सर्वमुत्पादि भङ्गुरम् ॥ ६९ ॥

प्रतिक्षणमयं कायः क्षीयमाणो न लक्ष्यते ।

आमकुम्भ इवाम्भस्थो विशीर्णः सन्विभाव्यते ॥ ७० ॥

आसन्नतरतामेति मृत्युर्जन्तोर्दिने दिने^६ ।

आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव पदे पदे ॥ ७१ ॥

अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।

ऐश्वर्यं प्रियसंवासो मुखेत्तत्र न पण्डितः ॥ ७२ ॥

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।

समेत्य च^७ व्यपेयातां तद्ब्रूतसमागमः ॥ ७३ ॥

पञ्चभ्यः^८ संस्कृते देहे पञ्चत्वं च पुनर्गते ।

स्वां स्वां योनिमनुप्राप्ते धीर^९ का परिदेवना ॥ ७४ ॥

^१ A. आहारस्पर्शने, with आहवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राजविग्रहे given as a correction in the margin. B. उत्सवे व्यसने. ^२ N. तिष्ठेयुस्ते हि बान्धवाः.

^३ From N. A. हा हतोसि । तेनैव. B. मूढोसि । तेनैव. ^४ B. लोकस्य.

^५ A. परमापदां, corrected in margin. ^६ From A. B. मृत्योर्जन्तोर्दिने दिने.

N. जन्तुर्जन्तोर्दिने दिने. ^७ N writes समेत. च. ^८ So N. It is also apparently the original reading of A, corrected there into पञ्चभिः. B. पञ्चभिः.

^९ A. वीर. B. तत्र.

यावतः कुरुते जन्तुः संबन्धान्सुखहेतुकान्^१ ।
 तावन्तोस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ॥ ७५ ॥
 नायमत्यन्तसंवासो लभ्यते येन केनचित् ।
 अपि स्वेन शरीरेण किमुतान्येन केनचित्^२ ॥ ७६ ॥
 संयोगो हि वियोगस्य संसूचयति संभवम् ।
 अनतिक्रमणीयस्य जन्म मृत्योरिवागमम् ॥ ७७ ॥
 आपातरमणीयानां संयोगानां प्रियैः सह ।
 अपथ्यानामिवाज्ञानां परिणामो हि दारुणः ॥ ७८ ॥
 व्रजन्ति न निवर्तन्ते स्रोतांसि सरितां यथा ।
 आयुरादाय मर्त्यानां तथा रात्र्यहनी सदा ॥ ७९ ॥
 सुखास्वादलवो योपि^३ संसारे सत्समागमः ।
 स वियोगावसानत्वाद्दुःखानां धुरि युज्यते ॥ ८० ॥
 अत एव हि नेच्छन्ति साधवः सत्समागमम् ।
^४यद्वियोगासिलूनस्य मनसो नास्ति भेषजम् ॥ ८१ ॥
 सुकृतान्येव कर्माणि राजभिः सगरादिभिः ।
 अथ तान्यपि कर्माणि ते चैव प्रलयं गताः ॥ ८२ ॥

संचिन्त्य संचिन्त्य तमुग्रदण्डं
 मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य ।
 वर्षास्वुसिक्ता इव चर्मबन्धाः
 सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्ति ॥ ८३ ॥
 यामेव रात्रिं प्रथमामुपैति
 गर्भे निवासं नरवीर लोकः ।

^१ From N (writes सम्बन्धान्सुख^०). B. संबन्धोन्मनसः प्रियान्. A. संमुखान् मनसः प्रियान् with a correction to our reading in the margin. ^२ From N. A. किमुतान्यैः पृथग्जनैः. B. किमुतान्यः पृथग्जनैः. ^३ From N. A. सुखास्वादल (or र), with the next three aksharas smeared over so as to be illegible. B. सुखास्वादनिवेशोपि. ^४ So B N. A. सद्वियोगासि^०.

ततः प्रभृत्यस्खलितप्रयाणः

स प्रत्यहं मृत्युसमीपमेति ॥ ८४ ॥

अतः संसारं विचारयतां^१ शोकोयमज्ञानस्यैव प्रपञ्चः ।
पश्य ।

अज्ञानं कारणं^२ न स्याद्वियोगो यदि कारणम् ।

शोको दिनेषु गच्छत्सु वर्धतामपयाति किम् ॥ ८५ ॥

तद्गद्गात्मानमनुसंधेहि । शोकचर्चां च^३ परिहर ।

यतः ।

अकाण्डपातजातानामार्द्राणां मर्मभेदिनाम् ।

गाढशोकप्रहाराणामचिन्तैव महौषधम् ॥ ८६ ॥

कौण्डिन्य उत्थायान्नवीत् । तदलमिदानीं गृहनरकवासेन । वनं
गमिष्यामि^४ । पुनः कपिलो ब्रूते ।

वनेपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां

गृहेपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहं तपः ।

अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते

निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥ ८७ ॥

यतः ।

दुःखितोपि चरेद्धर्मं यत्र कुत्राश्रमे रतः ।

समः सर्वेषु भूतेषु^५ न लिङ्गं धर्मकारणम्^६ ॥ ८८ ॥

उक्तं च ।

वृत्त्यर्थं भोजनं येषां संतानार्थं च मैथुनम् ।

वाक्सत्यवचनार्था च^७ दुर्गाण्यतितरन्ति ते^८ ॥ ८९ ॥

^१ So B N. A. विचारय. ^२ A N. अज्ञानकारणं. ^३ A omits च. N. लोकचर्चां च. ^४ So N. A. वरं वनमेव &c. B. वरं वनं &c. ^५ So B N. A. समश्च सर्वभूतेषु. ^६ So A B. N. लिङ्गन्धर्मस्य लक्षणं. ^७ So A N. B. वचनार्था. ^८ So A B N. In A it is corrected to दुर्गाण्यपि तरन्ति ते.

आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था
 सत्योदका शीलतटा दयोर्मिः ।
 अत्राभिषेकं कुरु पाण्डुपुत्र
 न वारिणा भुध्यति चान्तरात्मा^१ ॥ ९० ॥

विशेषतश्च शृणु ।

जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतम् ।
 संसारमिदमत्यन्तमसारं त्यजतः सुखम् ॥ ९१ ॥
 यतः ।

दुःखमेवास्ति न सुखं यस्मात्तदुपलक्ष्यते ।
 दुःखार्तस्य प्रतीकारे सुखसंज्ञा विधीयते ॥ ९२ ॥
 कौण्डिन्यो ब्रूते । एवमेव । ततोहं तेन शोकाकुलेन^२ ब्राह्मणेन
 शप्तः ।^३ यदद्यारभ्य मण्डूकानां वाहनं भविष्यसीति^४ । कपिलो ब्रूते ।
 संप्रत्युपदेशसहिष्णु वान्तशापविषं ते हृदयम्^५ ।

सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः स चेत्त्यक्तुं न शक्यते ।
 स सङ्गिः सह कर्तव्यः सतां सङ्गो हि भेषजम्^६ ॥ ९३ ॥
 अन्यच्च ।

कामः सर्वात्मना हेयः स चेद्धातुं न शक्यते ।
 मुमुक्षां प्रति कर्तव्यः सैव तस्यापि भेषजम् ॥ ९४ ॥
 एतच्छ्रुत्वा स कौण्डिन्य उपदेशामृतशान्तशोकानलो यथाविधि
 दण्डग्रहणं कृतवान् । अतो ब्राह्मणशापं^७ भोक्तुं मण्डूकान्वोदुमत्र
 तिष्ठामि ।

^१ A omits this verse. It is supplied in the margin. A also omits विशेषतश्च before शृणु. B. आत्मा नदी संयमपुण्यतोया. N writes शीलतट^०.
^२ N. कृतशोकाकुलेन. ^३ A. तदद्यारभ्य. ^४ A B omit इति. ^५ So N. B. संप्रति उपदेशसहिष्णु ते सुहृदयं । तत्कार्यं शृणु. In A the clause is smeared over so as to be illegible. ^६ Given from B. The verse is corrupt in A and N. ^७ N. ब्रह्मशापं.

अनन्तरं तेन मण्डूकेन गत्वा मण्डूकनाथस्य जालपादस्य^१ तत्कथितम् । ततोसावागत्य मण्डूकनाथः सर्पस्य पृष्ठमधिष्ठितवान् । स सर्पस्तं पृष्ठे कृत्वा चित्रपदक्रमं बभ्राम । ततो परेद्युश्चलितुमसमर्थं तं मण्डूकनाथोवदत् । किमिति भवानद्य मन्दगतिः । सर्पो ब्रूते । देवाहारविरहाहुर्बलोस्मि । मण्डूकनाथो वदति^२ । अस्मदाज्ञया^३ मण्डूकान्भक्षय । ततो गृहीतोयं महाप्रसाद इत्युक्त्वा क्रमशो मण्डूकान्खादितवान् । अथ निर्मण्डूकं सरो विलोक्य स मण्डूकनाथोपि तेन^४ खादितः ।

अतोहं ब्रवीमि । स्कन्धेनापि वहेच्छन्नूनित्यादि । देव यात्विदानीं पुरावृत्ताख्यानकथनम्^५ । सर्वथा संधेयोयं हिरण्यगर्भो राजा संधीयतामिति मे मतिः^६ । राजोवाच । कोयं भवतो विचारः । यतो जितस्तावदयमस्माभिः । तद्यद्यस्मत्सत्तया^७ वसति तदास्ताम् । नो चेद्विगृह्यताम् । अत्रान्तरे जम्बूद्वीपादागत्य शुकेनोक्तम् । देव सिंहलद्वीपस्य सारसो राजा संप्रति जम्बूद्वीपमाक्रम्याधितिष्ठति । राजा ससंभ्रमं ब्रूते^८ । किं किम्^९ । शुकः पूर्वोक्तं^{१०} ब्रूते । गृध्रः स्वगतम्^{११} । साधु रे चक्रवाक मन्त्रिन्सर्वज्ञ साधु । साधु सर्वज्ञ साधु^{१२} । राजा सकोपं ब्रूते^{१३} । आस्तां तावदयम् । तमेव^{१४} गत्वा समूलमुन्मूलयामि । दीर्घदर्शं विहस्याह ।

^१ A omits जालपादस्य.

^२ A. °नाथोवदत्. B. ब्रूते.

^३ A. ममाज्ञया.

^४ B. तेनैव. A. तेन सर्पेन. ^५ A. देव यदि इदानी (sic) पुरावृत्ताख्यानं (sic) तदलं. B omits the sentence, and substitutes मंत्री ब्रूते. ^६ So N. B omits संधीयतामिति मे मतिः. A. राजा । अतः संधीयतामिति.

^७ So B N. A is corrupt. ^८ So N. A. आह. B. चित्रवर्णो मयूरराजः ससंभ्रमं ब्रूते.

^९ A omits one किं. It is supplied in margin. ^{१०} A. पूर्वाभिहितं. ^{११} A adds उवाच. ^{१२} So N. A omits साधु सर्वज्ञ साधु. B. साधु चक्रवाक मन्त्रिण (sic) साधु सर्वज्ञ साधु. ^{१३} A. आह. ^{१४} A. तदेव.

न शरन्मेघवत्कार्यं वृथैव घनगर्जितम् ।

परस्यार्थमनर्थं वा प्रकाशयति नो महान् ॥ ९५ ॥

अपरं च ।

एकदा न विगृह्णीयाद्बहून्नाजाभिधातिनः ।

सदर्पोप्युरगः कीटैर्बहुभिर्नाश्यते ध्रुवम् ॥ ९६ ॥

देव किमितो^१ विना संधानं गमनमस्ति । यतस्तदास्मत्पश्चात्प-
कोपोनेन^२ कर्तव्यः ।

अपरं च ।

योर्यतत्त्वमविज्ञाय क्रोधस्यैव वशं गतः ।

स तथा तप्यते मूढो ब्राह्मणो नकुलादिव ॥ ९७ ॥

राजा पृच्छति^३ । कथमेतत् । दूरदर्शी कथयति^४ ।

अस्त्युज्जयिन्यां माधवो नाम ब्राह्मणः । तस्य ब्राह्मणी प्रसूता ।
सा च^५ ब्राह्मणी बालापत्यरक्षार्थं ब्राह्मणमवस्थाप्य स्नातुं गता ।
अथ^६ ब्राह्मणस्य कृते^७ राज्ञः सर्वश्राद्धं दातुमाह्वानमागतम् । तद्दृष्ट्वा
ब्राह्मणः सहजदारिद्र्यादचिन्तयत् । यदि सत्वरं न गच्छामि तदा
तत्रान्यः कश्चिच्छ्राद्धं ग्रहीष्यति ।

^१ B omits देव and writes मिलितोपिविना &c. ^२ N. पाश्चात्कोपोनेन.

^३ A. वदति. ^४ B. सोब्रवीत्. ^५ N omits च. ^६ In the next sentence सर्वश्राद्धं is from N. In A the three aksharas after राज्ञः have been smeared over, and पार्वणश्चा written in the margin. A goes on द्दं दातुमज्ञानं गतः । तदवलोक्य सहजदाविद्यादचिन्तयत्. The word ज्ञानं here has been corrected to आज्ञानं and smeared out. The correction ब्राह्मणः सहजदारिद्र्या is in the margin. Folio 67 of B ends with the first akshara of अथ here, अ, and the next folio begins सहज°. The copyist's eye has wandered. ^७ A. ब्राह्मणे कृते.

उक्तं च ।

आदेयस्य प्रदेयस्य^१ कर्तव्यस्य च कर्मणः ।

क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम् ॥ ९८ ॥

दारकस्य^२ चात्र रक्षको नास्ति । किं करोमि^३ । यातु । चिर-
कालपालितमिमं^४ सुतनिर्विशेषं^५ नकुलं दारकरक्षार्थं^६ व्यवस्थाप्य
गच्छामि । तथा कृत्वा गतः । ततस्तेन नकुलेन बालकसमीपमा-
गतः^७ कृष्णसर्पो व्यापादितः खाडितश्च^८ ।^९ तथासौ नकुलो ब्राह्मण-
मायान्तमवलोक्य रक्तविलिप्तमुखपादः सत्वरमुपगम्य ब्राह्मणस्य
चरणयोरुलोठ । ततोसौ ब्राह्मणस्तथाविधं नकुलं दृष्ट्वा मम पुत्रोनेन
भक्षित इत्यवधार्य तं व्यापादितवान्^{१०} । अनन्तरं यावदसावुपसृत्य
पश्यति^{११} ब्राह्मणस्तावद्बालकः सुप्तः सर्पश्च व्यापादितस्तिष्ठति^{१२} ।

अतोहं ब्रवीमि । योर्थतत्त्वमविज्ञायेत्यादि ।

अपरं च देव ।

कामः क्रोधस्तथा^{१५} लोभो हर्षो मानो मदस्तथा ।

षड्वर्गमुत्सृजेदेनमस्मिस्त्यक्ते सुखी नृपः^{१४} ॥ ९९ ॥

राजाह । मन्त्रिन्नेष ते निश्चयः । मन्त्री ब्रूते । एवमेव^{१५} ।

^१ So N (writing अदेयस्य). A. आलयस्य च दानस्य corrected to our reading in the margin. B. आदानस्य प्रदानस्य. ^२ A B. दारकस्य. ^३ A omits किं करोमि. ^४ N has two aksharas between चिरकाल and पालितम् which I cannot make out (धेसि?). A. °पालितमेनं सुतनिर्विशेष-
णकुलं रक्षाया (sic) व्यवस्थाप्य. ^५ B. स्वात्मनिर्विशेषः. ^६ B. बालकरक्षार्थं. ^७ A B. आगच्छन्. ^८ A omits खाडितश्च. It is supplied in the margin. ^९ A B अथासौ. ^{१०} So N. B. (°पादयोरुलोठि) तेनासौ व्यापादितः. A. लुलोठ ।
तथाविधं नकुलमवलोक्य ब्राह्मणेन एवं ज्ञातम् । मम पुत्रो यदनेन भक्षितः इत्यभि-
धाय तं व्यापादितवान्. ^{११} A. पुत्रं पश्यति. ^{१२} A adds तदवलोक्य स ब्राह्मणः
पश्चात्तापं गतः. B adds ब्राह्मणः परं विषादं गतः. ^{१३} A and B. कामक्रोधः.
^{१४} N writes षट् वार्गमुत्सृजेदेनम् &c. B. नृप. A. यद्वर्गमुत्सृजेदेनम् &c.
^{१५} B omits what follows down to देव यद्विज्ञानीम् as it reads in line 18.

यतः ।

स्मृतिस्तत्परतार्थेषु वितर्को ज्ञाननिश्चयः^१ ।

वृद्धता मन्त्रगुप्तिस्तु^२ मन्त्रिणः परमा गुणाः ॥ १०० ॥

अन्यच्च । शृणु ।

सहसा विदधीत न क्रिया-

मविवेकः परमापदां पदम्^३ ।

वृणते हि विमृश्यकारिणं

गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः^४ ॥ १०१ ॥

तदेव यदीदानीमप्यस्मद्वचनं^५ क्रियते तदा संधाय गम्यताम् ।

यतः ।

^६यद्यप्युपायाश्चत्वारो निर्दिष्टा साध्यसाधने ।

संख्यामात्रं फलं तेषां सिद्धिः संधिव्यवस्थिता^७ ॥ १०२ ॥

राजाह । कथमेवं^८ सत्वरं^९ संभवति । मन्त्री व्रूते । देव^{१०} शीघ्रं
भविष्यति^{११} ।

यतः ।

मृद्धवत्सुखमेवो दुःसंधानश्च दुर्जनो भवति ।

सुजनस्तु कनकघटवद्दुर्भेद्यश्चाशु संधियः^{१२} ॥ १०३ ॥

अपरं च ।

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते^{१३} विशेषज्ञः ।

ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति^{१४} ॥ १०४ ॥

विशेषज्ञश्चासौ सर्वज्ञो मन्त्री राजा च । ज्ञातमेतन्मया^{१५} मेघवर्ण-
वचनात् । तत्कृतकार्यसंदर्शनाच्च ।

^१ N writes अवितर्को ज्ञाननिश्चयः. ^२ A. च. ^३ A writes पदः. ^४ N writes कारणं and सम्पदाः. ^५ A writes तदेव यदीदानीमप्यस्मद्वचनं. B देव यदीदानीमस्मद्वचनं. ^६ B. यद्युपायाश्च चत्वारो. ^७ From N. A. सांनि व्यवस्थिता. B. स्यान्नि (sic) व्यवस्थिता. ^८ A. एतत्. ^९ B. भवति. ^{१०} A adds अतीव. ^{११} B. भवति. ^{१२} N writes सन्धिनः. ^{१३} N writes सुखतरमाराध्य, and in next line omits नरं. ^{१४} B omits what follows down to राजाह । अलम् line 17. ^{१५} N omits एतत्.

यतः ।

कर्मानुमेयाः सर्वत्र परोक्षगुणवृत्तयः^१ ।

तस्मात्परोक्षवृत्तीनां फलैः कर्म विभाव्यते^२ ॥ १०५ ॥

राजाह । अलमुत्तरोत्तरेण । यथाभिप्रेतमनुष्ठीयताम् । एतन्मन्त्र-
यित्वा गृध्रो महामन्त्री^३ दुर्गाभ्यन्तरं चलितः । तत्र यथाहं व्यवह-
र्तव्यमित्युक्त्वा प्रणिधिः पुनः प्रयातः^४ । राजहंसो ब्रूते । मन्त्रिन्पुन-
स्तत्संबन्धिना केनचिदत्रागन्तव्यम् । सर्वज्ञो विहस्याह । देव न शङ्का-
स्पदमेतत् । यतो महाशयोसौ^५ दूरदर्शी । अथवा स्थितिरियं मन्द-
मतीनाम्^६ । कदाचिच्छङ्कैव न क्रियते । कदाचित्सर्वत्रैव शङ्का ।

तथा हि ।

सरसि बहुशस्ताराच्छायेक्षणात्परिविज्जितः^७

कुमुदविटपान्वेषी हंसो निशास्वविचक्षणः ।

न दशति पुनस्ताराशङ्को दिवापि सितोत्पलं

कुहकचक्रितो लोकः सत्येप्यपायमपेक्षते^८ ॥ १०६ ॥

तदेव यथाशक्ति^९ तत्पूजार्थं रत्नोपहारादिसामग्री सज्जीक्रिय-
ताम्^{१०} । तथानुष्ठिते स गृध्रो मन्त्री^{११} दुर्गद्वाराच्चक्रवाकेणोपगम्य स-
त्कृत्यानीय दत्तासन उपविष्टः । चक्रवाक उवाच^{१२} । महामन्त्रि-
न्युष्मदायत्तं स्वेच्छया विलभ्यतामिदं राज्यम् । राजहंसो ब्रूते^{१३} ।
एवमेव । दूरदर्शी ब्रूते । एवमेवैतत् । किं त्विदानीं बहुप्रपञ्चवचनं
निष्प्रयोजनम् ।

^१ A. सर्वे ते परोक्षे गुणवृत्तयः. ^२ N. विभागयेत्. ^३ A has ह smeared over in place of महा. ^४ N. प्रायातः corrected to प्रायतः (sic). A. पुनः प्रणिधिः मन्त्रिण, supplying प्रस्थापितः । राजहंसो ब्रूते in the margin. B omits everything between चलितः and राजहंसो ब्रूते. ^५ N. ततो महाशयोसौ. A omits असौ. B. यत्र महाशयोसौ. ^६ A. मन्दगतीनां. B omits अथवा स्थिति-
तिरियं मन्दमतीनाम्. ^७ N. छायाव्यपेक्षणात्परिविज्जितः. ^८ A. अपेक्षयते. B. अपेक्षयते. ^९ So N, B. A omits तत् and has यथाशक्त्या. ^{१०} A. रत्नोपहारः सज्जीक्रियताम्. B. रत्नोपहारादि सज्जीक्रियताम्. ^{११} A. दुर्गद्वारं. ^{१२} A. चक्रवाकोवदत्. ^{१३} N. राजाह.

यतः ।

लुब्धमर्थेन गृह्णीयात्स्तब्धमञ्जलिकर्मणा ।

मूर्खं छन्दोनुवृत्तेन^१ याथातथ्येन^२ पण्डितम् ॥ १०७ ॥

अन्यच्च ।

सद्भावेन हरेन्मित्रं सद्भावेन च बान्धवान् ।

स्त्रीभृत्यान्दानमानाभ्यां दाक्षिण्येनेतरं जनम्^३ ॥ १०८ ॥

तदिदानीं संधाय प्रस्थाप्यतामयं महाप्रतापश्चित्रवर्णो राजा । चक्रो
ब्रूते । यथा संधानं कार्यं तदप्युच्यताम् । राजहंसो ब्रूते । कति
प्रकाराः^४ संधीनां संभवन्ति । गृध्रो वदति^५ । कथयामि । श्रूयताम् ।

बलीयसाभियुक्तस्तु नृपोनन्यप्रतिक्रियः ।

आपन्नः संधिमन्विच्छेत्कुर्वाणः कालयापनम् ॥ १०९ ॥

कपाल उपहारश्च संतानः संगतस्तथा ।

उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषान्तरः ॥ ११० ॥

अदृष्टनर आदिष्ट आत्मामिष^६ उपग्रहः ।

परिक्रयस्तथोच्छन्नस्तथा च परभूषणः ॥ १११ ॥

स्कन्धोपनेयसंधिश्च षोडशः परिकीर्तितः^७ ।

इति षोडशकं प्राहुः संधि संधिविचक्षणाः ॥ ११२ ॥

कपालसंधिर्विज्ञेयः केवलं समसंधितः ।

संप्रदानाद्भवति य उपहारः स उच्यते ॥ ११३ ॥

संतानसंधिर्विज्ञेयो दारिकादानपूर्वकः ।

सद्भिः संगतसंधिस्तु मैत्रीपूर्वं उदाहृतः ॥ ११४ ॥

यावदायुःप्रमाणस्तु समानार्थप्रयोजनः ।

संपत्तौ वा विपत्तौ वा कारणैर्यो न भिद्यते ॥ ११५ ॥

^१ A. B. छन्दोनुवृत्त्या च. ^२ A. याथातथ्येन. N. याताताथ्येन. ^३ B omits this verse. ^४ A. प्रतीकाराः. ^५ A. B. ब्रूते. ^६ N writes आत्मामिष. ^७ B. षोडशैते प्र.

संगतः^१ संधिरेवेह प्रकृष्टत्वात्सुवर्णवत् ।

अपरैः संधिकुशलैः काञ्चनः स उदाहृतः ॥ ११६ ॥

^२भव्यामेकार्थसिद्धिं तु समुद्दिश्य क्रियेत यः^३ ।

स उपन्यासकुशलैरुपन्यास उदाहृतः ॥ ११७ ॥

मयास्योपकृतं पूर्वमयं प्रतिकारिष्यति ।

इति यः क्रियते संधिः प्रतीकारः स उच्यते ॥ ११८ ॥

उपकारं करोम्यस्य^४ ममाप्येष करिष्यति ।

अयं चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव ॥ ११९ ॥

एकार्थां सम्यगुद्दिश्य क्रियां यत्र हि गच्छतः^५ ।

^६सुसंहितप्रयाणस्तु स च संयोग उच्यते ॥ १२० ॥

आवयोर्यौधमुख्याभ्यां मदर्थः^७ साध्यतामिति ।

यस्मिन्पणस्तु क्रियते स संधिः पुरुषान्तरः ॥ १२१ ॥

त्वयैकेन मदीयोर्यः संप्रसाध्यस्त्वसाविति ।

यत्र शत्रुः पणं कुर्यात्सोदृष्टपुरुषः स्मृतः ॥ १२२ ॥

यत्र भूम्येकदेशेन पणेन रिपुवर्जितः ।

सन्धीयते सन्धिविद्भिरादिष्टः स उदाहृतः ॥ १२३ ॥

स्वसैन्येन तु संधानमात्माभिष इति स्मृतः ।

क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वदानमुपग्रहः ॥ १२४ ॥

केनाङ्गेनापि कुप्येन सर्वकुप्येन वा पुनः ।

शेषस्य प्रतिरक्षार्थं परिक्रय उदाहृतः ॥ १२५ ॥

भुवां सारवतीनां तु दानादुच्छन्न उच्यते ।

सर्वभूम्युत्थितफलदानेन परभूषणः ॥ १२६ ॥

^१ A. संगत^०? ^२ So N. A. भव्यात्म^०, where भव्य is a correction for another reading which I cannot make out. B. भव्यार्थकार्य. ^३ N writes क्रिये यदः. (sic for our reading?). B. क्रियेत्तु यः. ^४ B अद्य. ^५ So N. A and B are corrupt. ^६ N. सुसंहित^०. ^७ B. सदर्थः. See note on this and the following verse.

परिच्छिन्नं फलं यत्र प्रतिस्कंधेन दीयते ।
 स्कन्धोपनेयं तं प्राहुः संधिं संधिविचक्षणाः ॥ १२७ ॥
 परस्परोपकारश्च मैत्रः संबन्धकस्तथा ।
 उपहारश्च विज्ञेयाश्चत्वारस्ते च संधयः^१ ॥ १२८ ॥
 एक एवोपहारस्तु^२ संधिरेतन्मतं हि नः^३ ।
 उपहारस्य भेदास्तु सर्वे ते मैत्रवर्जिताः ॥ १२९ ॥
 अभियोक्ता वलीयस्त्वादलब्ध्वा न निवर्तते ।
 उपहारादृते तस्मात्संधिरन्यो न विद्यते ॥ १३० ॥

चक्रवाको ब्रूते । शृणु तावत् ।

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वल्लुधैव कुटुम्बकम् ॥ १३१ ॥

अपरं च ।

मातृवत्परदारेषु परद्रव्येषु लोष्टवत् ।

आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः^४ ॥ १३२ ॥

भवन्तश्च महापण्डिताः । तदत्रास्माकं^५ यथाकार्यमुपदिश्यताम् ।
 मन्त्री ब्रूते । किमेवमुच्यते ।

आधिव्याधिपरितापादद्य श्रो वा विनाशिने^६ ।

को हि नाम शरीराय धर्मापेक्षं समाचरेत् ॥ १३३ ॥

जलान्तश्चन्द्रचपलं जीवितं खलु देहिनाम् ।

तथाविधमिति ज्ञात्वा शश्वत्कल्याणमाचरेत् ॥ १३४ ॥

मुग्तृष्णासमं वीक्ष्य जगच्च क्षणभङ्गुरम् ।

सुजनैः^७ संगतं कुर्याद्धर्माय च सुखाय च ॥ १३५ ॥

^१ B. च सुसंधयः. ^२ B. च. ^३ B. मतं किल. ^४ In A. पण्डितः has been corrected to पश्यति. B. परदारानि. परद्रव्याणि. सर्वभूतानि यः पश्यति स पश्यति. ^५ A omits अत्र and यथा. ^६ A. परितापोविकलीकृतमानसः. ^७ सापो is corrected to तापः and a correction to our reading is in the margin. ^८ A. स्वजनैः.

तन्मम संमतेन तत्क्रियताम् ।

यतः ।

अश्वमेधसहस्राणि सत्यं च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्रस्य सत्यमेवातिरिच्यते ॥ १३६ ॥

अतः सत्याभिधानदिव्यपुरःसरो द्वयोरप्येनयोर्भूपालयोः काञ्चना-
भिधानसंधिर्विधीयताम् । सर्वज्ञो ब्रूते । एवमस्तु । ततो वस्त्रालंकारो-
पहारैः स मन्त्री दूरदर्शी पूजितः । प्रहृष्टमनाश्वक्रवाकं गृहीत्वा राज्ञो
मयूरस्य संनिधानं गतः । ततस्तेन चित्रवर्णेन राज्ञा सर्वज्ञो गृध्रव-
चनाद्बहुमानदानपुरःसरं संभाषितः । संधिं स्वीकृत्य स्वशिष्टद्वितीयो
राजहंसकटकं प्रस्थापितः । दूरदर्शी ब्रूते । देव सिद्धं वः समीहितम् ।
विन्ध्याचलो गम्यतामिदानीम्^३ । अथ सर्वे स्वस्थानं प्राप्य मनोभि-
शप्तं सुखमनुभवन्तीति ।

विष्णुशर्मणोक्तम् । अपरं किं कथयामि । तदुच्यताम् । राज-
त्रा ऊचुः । आर्य भवतः प्रसादाद्राज्यव्यवहाराङ्गं ज्ञातम् । तत्सु-
खिनो^४ भूता वयम् । विष्णुशर्मोवाच । तथाप्यपरमिदमस्तु^५ ।

संधिः सर्वमहीभृतां^६ विजयिनामस्तु प्रमोदः सदा

सन्तः सन्तु निरापदः सुकृतिनां कीर्तिश्चिरं वर्धताम् ।

नीतिर्वारविलासिनीव सततं वक्षःस्थले संस्थिता

वक्त्रं चुम्बतु मन्त्रिणामहरहर्भूयान्महानुत्सवः ॥ १३७ ॥

^३ A. धृतः. ^४ A omits इदानीम्. B. गम्यतामिदानीं विन्ध्याचलम्. ^५ B. भवत्प्र.
^६ A. ततः सुखिनो. ^७ A which from here ('ता वयं विष्णुशर्मोवाच') is com-
pleted by another hand यद्यप्येवं तथापीदमस्तु. ^८ A B. भुजां.

अन्यच्चास्तु ।

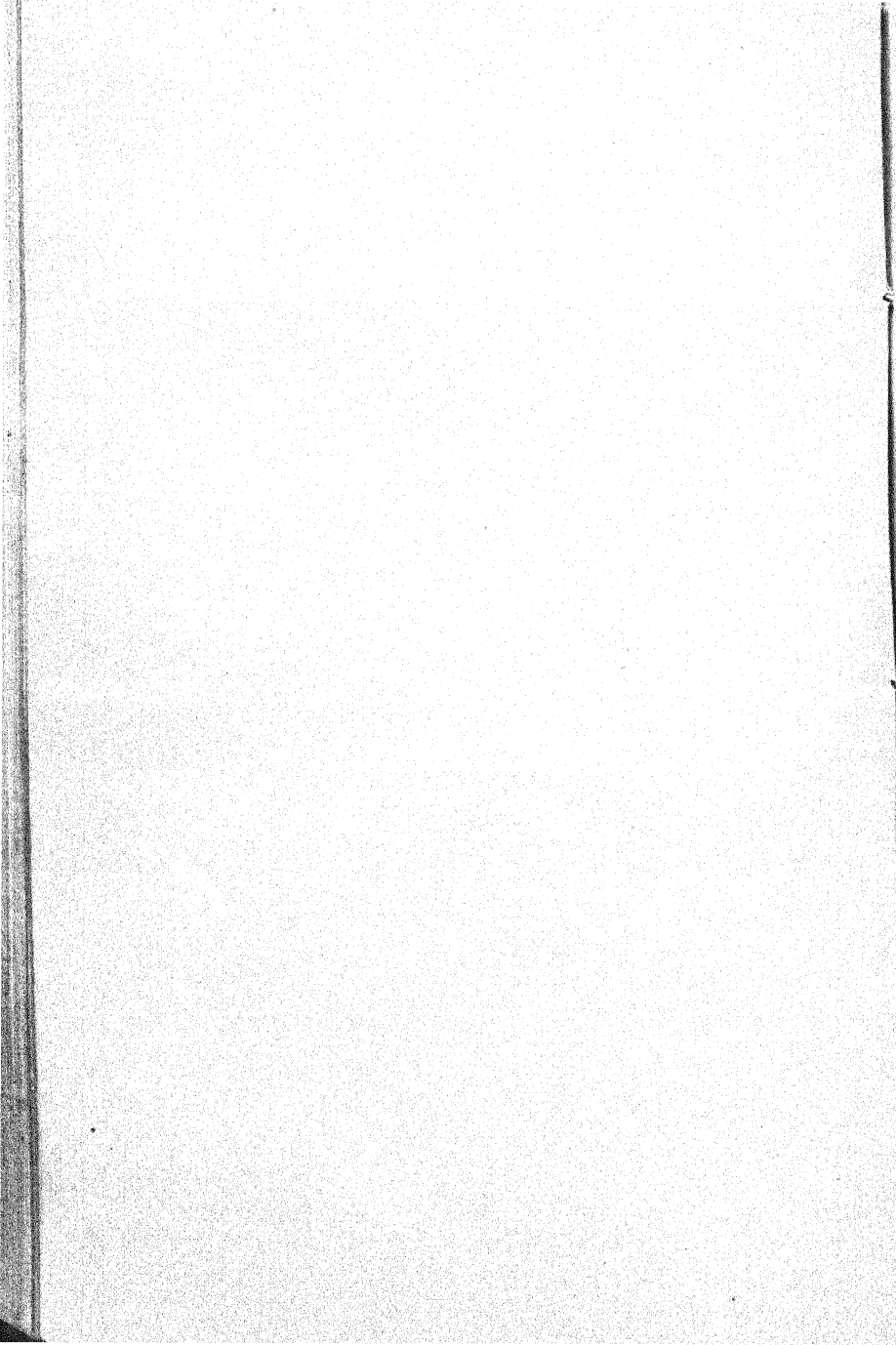
प्रालेयाद्रेः सुतायाः प्रणयनिवसतिश्चन्द्रमौलिः स याव-
द्यावल्लक्ष्मीर्मुखरार्जलद् इव तडिन्मानसे विस्फुरन्ती ।
यावत्स्वर्णाचलोयं दवदहनसमो यस्य सूर्यः स्फुलिङ्ग-
स्तावन्नारायणेन प्रचरतु रचितः संग्रहोयं कथानाम्^१ ॥ १३८ ॥

अपरं च^२ ।

श्रीमान्धवलचन्द्रोसौ जीयान्माण्डलिको रिपून् ।
येनायं संग्रहो यत्नाल्लेखयित्वा प्रचारितः ॥ १३९ ॥

^१ B omits this and the following verse.

^२ A omits अपरं च.

NOTES.

Page 1. A and C begin श्रीगणेशाय नमः. So also B: श्री ने य नः, where the blanks were to be filled with coloured letters that have not been supplied. N. नमो बुद्धाय.

Verse 1. सिद्धिः साध्ये सतामस्तु. "May success (सिद्धिः साध्ये) attend the good." For सिद्धिः साध्ये in this sense compare साध्यसिद्धिर्विधियते II. v. 14 and साध्यसाधने IV. 102 (Lassen). सतां is not to be taken with साध्ये ("May the completion be . . . for the edification of the worthy" Vidyāratna.* " . . . dem Beginnen der Edlen" Schoenberg), but with अस्तु. For the rest of the verse compare Subhāshitāvali 62:

स धूर्जटिजटाजूटो जायतां विजयाय वः ।
यस्यैकपलितभ्रान्तिं करोत्यद्यापि जाह्नवी ॥
तक्षकस्य.

Verse 3. Compare Subhāshitāvali 2645.

गतेपि वयसि ग्राह्या विद्या सर्वौत्मना बुधैः ।
इह चेत्स्याज फलदा फलदा सान्यजन्मनि ॥

and 2952, where आहरेज्ज्ञानमर्थीश्च पुमानमरवत्सदा is the first line of a verse which in the second line coincides with ours. For a magnificent rendering of the thought in English verse the student should read "A Grammarian's Funeral," by Robert Browning:

"—No end to learning:

Earn the means first—God surely will contrive

Use for our earning.

Others mistrust and say, "But time escapes!

"Live now or never!"

He said "What's time? leave Now for dogs and apes!"

"Man has Forever."

Verse 4. N. अहार्यत्वादक्षयत्वादनर्घत्वाच्च सदा (sic). Our order of the words is that also of the Serampore Edition and

* I find that Mr. Vidyāratna has taken this, without acknowledgment, from Wilkins.

Page 1.

of Schlegel. A and B have आहार्यत्वात् which I once thought might be right, in the sense "since it is within (every man's) reach, is priceless when obtained, and decays not." But N's reading is conclusive in favour of the common reading. For अक्षयत्वात् Schlegel's Petersburg MS. has अव्ययत्वात्.

In the first line of this verse Lassen suggests that विद्यैव should be changed to विद्यां हि, to get rid of the parenthetical construction. There is neither warrant nor occasion for this. Compare, as Lassen himself suggests, the construction of मन्त्र्ये, for example in II. v. 6.

With the praise of Wisdom in these and many similar verses compare Proverbs iv. 7, and iii. 13 to 18:

"Wisdom is the principal thing: therefore get wisdom: and with all thy getting get understanding. . . .

"Happy is the man that findeth wisdom, and the man that getteth understanding.

"For the merchandise of it is better than the merchandise of silver, and the gain thereof than fine gold.

"She is more precious than rubies: and all the things thou canst desire are not to be compared unto her.

"Length of days is in her right hand, and in her left riches and honour.

"Her ways are ways of pleasantness, and all her paths are peace.

"She is a tree of life to them that lay hold upon her; and happy is every one that retaineth her!"

Verse 5. N omits this verse with B. So also Schlegel, from both of whose manuscripts it is absent. The Serampore Edition has it after verse 7 (ततः सुखं). It should probably have been omitted from our text.

Verses 6 and 7. N transposes with B. So also C, Schlegel and the Serampore Edition. Correct accordingly. Verse 6. Schlegel's Paris MS. and Serampore Ed. विद्या शस्त्रं च शस्त्रं च. C with us and Schlegel from

Page 1.

his Petersburg MS. For the construction of द्वे विद्ये प्रतिपत्तये Lassen compares that of तदपि मृत्यवे below I, v. 5. Verse 7. दुर्दैर्घ्यं. So all our MSS., writing दुर्दैर्घ्यं. Schlegel, who reads दुर्धैर्घ्यं, notes that his Paris manuscript and the editions gave दुर्धैर्घ्यं, his Petersburg manuscript दुर्द्धैर्घ्यं from this last Schlegel acutely conjectured that the true reading might be that we have given, but he rejected the idea on the ground that we must have a word that will apply to समुद्रं as well as to नृपं, which he thought was not the case with दुर्दैर्घ्यं. For दुर्धैर्घ्यं as applied to the ocean Lassen compares Rāmāyaṇa Ed. Schl. II. 34, 45.

It is true that both नीचगा ("running low" and "in a man of mean estate") and the word in question must be capable of being taken with the word on either side of them. But दुर्दैर्घ्यं fits this condition better than दुर्धैर्घ्यं, which has no special appropriateness as applied to either of the words to which it must be referred here. As the lowest running river will take a man to the far distant sea, so will knowledge in the meanest man bring him face to face with the highest and most inaccessible person in the land. "He shall stand before kings." Proverbs xxii. 29.

Verse 8.

"Nunc adhibe puro
pectore verba puer, nunc te melioribus offer:
quo semel est imbuta recens servabit odorem
testa diu."*

HORACE, Ep. I. 2, 67.

Verse 9. तथा न्वस्माद्गन्थात्. The book referred to is the Kāmandakīyanītisāra.

Page 2, Line 2. Schlegel स भूपतिरेकदा प्राप्तदारूढः पथि गच्छता, the three last words from his Petersburg manuscript. The opening here resembles that of Dāmodaragupta's Kuṭṭhinimata. See my Second Report, p. 24.

Verse 11. Cf. गन्धैश्चरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपस्त्वममानुषशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरंपरा । सर्वविनयानामेकैकमप्येषामायतनम् । किमुत समवायः । Kādambārī, Bomb. Ed. p. 102.

* "Now, boy, drink in instruction with a pure heart: now open your heart to good counsel: the jar long keeps the fragrance which it gets when new."

Page 2, Line 8. Read अनुष्ठानेन with Schlegel (नित्यमुन्मार्गगामिनां शास्त्रानुष्ठानेन). The editions before him and his Petersburg MS. give अनुष्ठानेन, his Paris MS., ज्ञानोपादानेन. The other reading अनुष्ठानेनोद्विग्नः might be defended in the sense of "Troubled at heart with regard to the training," but Schlegel's emendation, which has been followed by all later editors, is the reading of N, and is probably right. C with A B. All our MSS. reject शास्त्र before अनुष्ठानेन, as also नित्यमुन्मार्गगामिनां, which, as Schlegel rightly conjectured, is an interpolation from the passage below.

Verse 12. N writes यत् पलं corrected in margin by a second hand into केवलं.

Verse 13. In Pañchatantra I. 27 we have the following verse (Kielhorn):

परिवर्तिनि संसरे मृतः को वा न जायते ।

जातस्तु गण्यते सोऽत्र यः स्फुरत्यन्वयाधिकम् ॥

and in the Nīṭiśataka Ed. Tel. No. 32 our verse with the two lines transposed. So also Subhāshitāvalī 500. It may be noted that our way of writing the verse makes it easier to explain the troublesome word वा in what is our second line. 'Or,' that is, if you do not accept the doctrine of the first line. Compare a common use of अथवा for example at p. 78, l. 5.

This agrees with Kielhorn, who well explains the idiom as making the question more urgent (Kielhorn adds "and general") by opposing it to some assumption made by the speaker but not necessarily expressed by him; but Kielhorn would understand 'Every person that has died is born again' as the implied antithesis of को वा न जायते. Telang, on the other hand, thinks that वा is not a disjunctive at all here, and explains it as idiomatically used to add force to the question, perhaps = वै. Consult notes of Kielhorn and Telang.

Verse 14. This difficult verse has been generally understood, with Schlegel, as meaning that a woman whose son is not stirred to emulation of the good is no better than a barren woman. But there is nothing

Page 2.

about *emulation* of the good in the context : and the verse will bear a construction which gives a much more appropriate sense. The reference is to the Hindu method of counting on the fingers. There are two ways in common use of doing this, both also being used together for numbers that go above ten. Either the fingers of the open hand are brought down one after the other on the palm, or the fingers of the closed hand are raised one after the other. In either case it is what we call the little finger that leads the rest : and कडिनी here appears to me, though I can quote no authority, to be a name for the little finger (= कनिष्ठा). The usage, according to which pre-eminence is denoted by giving to the little finger the name of the individual to be honoured is well known. Compare the verse given in my Second Report, p. 62 :

पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे
कनिष्ठिकाधिष्ठितः कालिदासः ।
अद्यापि तत्सुल्यकवेरभावा-
दनामिका साधयती बभूव ॥

Applying this to our verse we get the sense "He whose little finger, *i.e.*, for whom the little finger, does not go down at once when men begin to enumerate the good in order of merit," that is, he who is not first of the good &c.

Compare the gloss which Lassen gives from one of his manuscripts :

किं तेन भुवि जातेन मातृयौवनहारिणा ।
सतां गणने यस्य न भवेदूर्द्ध्वमङ्गलिः ॥

The fourth pāda is defective and corrupt here, but we are evidently, as Lassen says, to read अङ्गलिः. This is explained as meaning that the son who, when he hears men praised for their virtue, does not lift up his finger in admiration (!) is of no use. The sense is that the son whose finger, *i.e.*, the finger set apart by everybody to indicate him, does not go up, &c.

Page 2, Verse 17. The प्रिया is one good thing, the भार्यै प्रियवादिनां (cf. page 98, l. 8) another. Compare

Τὰς μὲν γὰρ ἑταίρας ἡδονῆς ἕνεκα ἔχομεν, τὰς παλλακὰς δὲ τῆς καθ' ἡμέραν θεραπέιας τοῦ σώματος, τὰς δὲ γυναικάς τοῦ παιδοποιεῖσθαι γνησίως καὶ τῶν ἔνδον φύλακα πιστὴν ἔχειν.—Demosthenes, quoted by Stobæus.

This way of looking at things so shocked Schlegel that against all editions and MSS. he changed प्रिया into प्रियः (amicam autem postulari praeter uxorem legitimam eamque blandiloquam, neutiquam decet.¹ Schlegel's other defence of the violence done to his text is, in one point of view, even worse. Quis porro patietur, amicum inter praecipua vitae bona omitti?).² Schlegel's "emendation" has been adopted by Max Müller and Böhtlingk, but there is still no MS. authority for it, and it is a perfectly wanton one. N and C read as we do. The verse is from the Mahābh. Udyogap. xxxiii. 82.

Page 3, Verse 17. Böhtlingk 992 refers to Vṛiddha Chāṇakya iv. 1, and xiii. 14, and to Pañchatantra, Ed. Koseg. i. 82.

Line 6. N adds किं च with B.

Verse 20. Yājñvalkyā, i. 350 (Böhtlingk).

Verse 21. N. पुरुषकरि तु.

Verse 22. N omits this verse with B. C with us. The verse is in Pañchatantra i. 361 and ii. 130. Kielhorn and Bühler कोत्र दोषः. So also Edd.

Page 4, Verse 24. काकतालीयवत्. "By pure chance, as in the fable of the crow and the nut." Lassen quotes Pāṇini v. 3, 106, समासाच्च तद्विषयात् the note on which is इवार्थविषयात् समासाद् इवार्थः छः स्यात् | काकतालीयो देवदत्तस्य वधः | अजाकृपाणीयः | and Patanjali's grammatical explanation of what must be a very old word द्राविवार्यौ काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम् | काकतालमिव काकतालीयम् | From these quotations Lassen gathered that the story was of a crow

¹ "It is by no means becoming that, in addition to a legitimate wife, and her too, kind spoken, a mistress should be wanted."

² "And who can endure that a friend should be omitted from an enumeration of the best things in life."

Page 2.

who alighted on the ground in the nick of time to be killed by a nut falling from the tree, an event to which Devadatta's death is, as Lassen took it, compared. It is impossible to imagine an Indian crow allowing himself to be killed by a falling nut. The reference is, as Patanjali's words show, to a nut that falls the moment a crow alights on the tree, while the crow's alighting is not on that account to be taken as the cause of the nut's falling. Compare Subhāshitāvali 401 :

साधयति यत्प्रयोजनमशस्तत्तस्य काकतालीयवत् ।
देवात्कथमप्यक्षरमुत्किरति घृणोपि काष्ठेषु ।

Verse 25. Böhlingk 4800 refers to Chānakya 9 (17), and to Vṛiddha Chānakya ii. 11. N adds the verse (Schlegel, verse 38, Chānakya 7 (16) :—)

रूपयौवनसंपन्ना विशालकुलसंभवाः ।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥

Line 9. अस्ति, &c. As I have given it this speech of the king's is in three metrical lines. But there is some uncertainty as to the reading. A, it will be seen, fails us here. The reading in our text is that of B. N omits अनधिगतशास्त्राणां, and punctuates as follows : अस्ति कश्चिदेवंभूतः । यो नाम मम पुत्राणां नित्यमुन्मार्गगामिनां । नीतिशास्त्रोपदेशेन पुनर्जन्म करिष्यति ॥ . This is Schlegel's reading from his MSS., and he notes that his Petersburg MS. punctuates as N does.

Line 17. N. सकलनीतिशास्त्रतत्त्वज्ञो. So also Schlegel and the Serampore edition. Correct our reading. Schlegel notes that his Petersburg MS. omits तत्त्व, as I had done.

Page 5, Verse 29. Hiatus is quite permissible between two pādas of a verse. Schlegel rightly rejected the reading of the editions अस्मिंस्तु निर्गुणं गोत्रे नापत्यं as an ignorant and unskilful attempt to get rid of it here. He compares Bhag. Gīt. xi. 54 a, xii. 8 c, and in the Hito padeśa itself i. 205, (171), ii. 14, (15), 116, (108, Schlegel reads अबुधस्य); iv. 57 (61) N has another reading अस्मिन् हि निर्मले गोत्रे स्वपत्यमपि जायते.

Page 5, Line 4. N. भवतः पुत्रात्रीतिशास्त्राभिज्ञान् करोमि C has तव with-
us, but omits अहं before करोमि. Schlegel अतोऽहं ...
करिष्यामि with the Serampore edition, but notes that
the अहं is absent from both his MSS. It is probably
wrong.

Line 5. N omits अथ. So also Schlegel from both his manu-
scripts, and the Serampore edition. Omit it.

Verse 31. N in second line सत्संनिकर्षेण. So also Schlegel's
Petersburg MS.

Line 11. N. तस्य विष्णुशर्मणः स बहुमानः (sic) पुरःसरं राजा पुत्रान्
समर्पितवान्.

Line 13. प्रासाददृष्टे in our text was from C. It is also the read-
ing of N. So also edd.

Line 15. N omits यतः. So also edd.

Line 18. काककूर्मादीनां विचित्रां. N. विचित्रां काककूर्मादीनां.

Line 19. श्रूयतां संप्रति मित्रलाभः. N adds प्रस्तूयते. This is also
the reading of C and of edd., and our reading should
probably be corrected accordingly. Schlegel, how-
ever, notes that his Paris MS. with us omits प्रस्तूयते,
reading संप्रति मित्रलाभः श्रूयतां यस्य &c.

Page 6, Verse 1. काककूर्ममृगाखवः. This is the reading not only of my
two MSS. B and C (there is a gap in A here), but
also of Schlegel's own MSS. and of the Serampore
edition. It is also, as I now find, the reading of N.
It is, I think, to be preferred. The verse is not a
moral distich here, conveying a universal truth. It
is the heading of the story, and should be translated
*How the crow, tortoise, deer and mouse by their
wisdom and mutual friendship accomplish
quickly their purpose, though destitute
of resources or wealth.*

Page 6. Bühler has the other reading काककूर्ममृगाखवत् in the
Pañchatantra Book ii, verse 1, where the verse occurs.

Line 3. Write राजपुत्रा ऊचुः with N, C and edd.

Line 4. N. विशालशाल्मलीतरुः. In same line, N. नानादिग्देशादागता-

Line 7. N. लघुपतनकनामा. So also C and edd. Correct our
reading. In same line N. कृतान्तमिव द्वितीयमायान्तम्. So
also C and edd. Correct our reading.

Page 6. Line 8. N omits कथम्. So also C and edd. Correct our reading.

Line 9. न जनि. N adds पुनर्. In same line N. दर्शयति (sic). दर्शयिष्यति is the reading of C and edd.

Verse 2. Mahābh. Śāntip. xxv. 20, clxxiv. 40, and Vanap. ii. 16.

Line 14. N. अन्यच्च । विषयिणाम् &c. So also C and edd. Correct our reading.

Line 17. N omits कियद्गूरं गत्वा. So also C, reading ततोऽग्रे च वने तेन व्याधेन &c. Schlegel and Serampor Ed. अथ तेन व्याधेन &c. Schlegel's Petersburg MS. अग्रे च with us. His Paris MS. अनन्तरं. Both omit कियद्गूरं गत्वा, which should therefore probably be removed. In same line N writes एकानाकीर्यं लं (sic).

Line 18. N. चित्रग्रीवनामा कपोतराजः. Correct our reading. C. चित्रग्रीवो नाम.

Line 19. N. सर्वन्. This is the reading also of Schlegel's MSS.; though he gives विसर्वन् from the Serampore Ed. C. विसर्वन्. We should probably read सर्वन्.

Line 20. N omits वने, thus giving what seems a better reading. All our other authorities, however, have it. C. निर्जनवने.

Line 21. N. भद्रकमिदं. Schlegel भद्रमिदं पद्यामि. His Petersburg MS. भद्रकं for भद्रं. His Paris MS. omits इदं with us. C. तावद्भद्रं न पद्यामि. Serampore Ed. तावत् भद्रमिदं न पद्यामि. N has पद्यामः with us.

Page 7. Verse 4. It will be seen that our single MS. here B (there being a gap in A) inserts यथा, answering to the foregoing तथा, before the verse. I have rejected it on the ground that यथा is in the verse itself. But it stands in C also: and Schlegel's MSS. have यतः (for यथा ?) in the same place. It is possible that the repetition is characteristic of the fable style, and that the MSS. should have been followed. I find however that N also omits यथा. So also Serampore Ed.

Line 4. N. एको बृद्धव्याघ्रः. So also C, and Schlegel from his MSS. (the Paris MS. omits एको). I followed B. which however writes एको बृद्धो व्याघ्रस्तातः (sic), and Serampore Ed.

Page 7. Line 6. N. भागेन.

Line 7. अर्थसंदेहे. आत्मसंदेहे, which Schlegel and Lassen prefer as the simpler reading, is from the Serampore Edition. Schlegel's own MSS. give, the one अर्थसंदेहे, and the other अर्थे संदेह° (for अर्थसंदेहे ?). The verse shows that the traveller's first reflection is that no good can come of this bracelet, considering in whose hands it is. He has a doubt with regard to the object to be acquired here (अर्थः). His next reflection is that a similar uncertainty hangs over all such cases (किं तु सर्वत्रार्थार्जनप्रवृत्तिः संदेह एव). C reads अस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिर्विधिः. (sic). N agrees with us and Schlegel's Petersburg MS.

Verse 5. नायतिर्जायते शुभा. So also N and C.

Line 11. N. सर्वत्रार्थार्जनप्रवृत्तिः सन्देह एव. C. सर्वत्रार्थार्जनप्रवृत्तौ संदेह एव. Schlegel सर्वत्रार्थार्जने संदेह एव from his Paris MS. His Petersburg MS. with N. Serampore Ed. सर्वत्रार्थार्जने प्रवृत्तिः सन्देह एव. Read then with N and Schlegel's Petersburg MS.

Verse 6. Mahābh. Adip. cxl. 73, Śāntip. cxl. 34. C has the common reading of the first pāda न संशयमनारब्ध. That statement is too general. It is quite possible that a man may see good without risk to himself. The meaning of the verse is that in an enterprise of the kind to which the traveller is invited boldness will not indeed insure success, but is the only way to it. "A man who overcomes his fear will not on that account succeed; but if he overcome his fear and lives he will succeed." N however reads with C and Edd.

Line 15. N. कुत्रत्कंकण sic. C. कुत्र तत्कंकणं.

Line 17. N. स्नानशीलो. So also C and Edd. Correct accordingly. All our MSS., including N, omit, as did also Schlegel's, the words interpolated before the sentence in the Serampore edition (व्याघ्र उवाच) शृणु रे पान्थ प्रागेव यौवनदशायामतिदुर्वृत्तोरस्मि । अनेकगोमानुषाणां वधान्मे पुत्रा मृता दाराश्च वंशहीनश्चाहम् । ततः केनचिद्दार्मिकेनाहमादिष्टः । दानधर्मोदिकं चरतु भवान् । तदुपेदशा(दिनीमहं sic). The tiger's conversion here would be one of the most rapid on record, but we obviously owe the account to some scholar who

Page 7.

thought that nothing should be left to the imagination. The words should be rejected. So also in the previous sentence, where Schlegel reads कथं मारात्मके त्वयि विश्वासः and blames his Paris MS. for omitting the very wooden मारात्मके. None of our MSS. have that word : and it is one which, in a sentence addressed to the tiger, is quite unnecessary.

Verses 7 and 8. Mahābh. Udyogap. xxxv. 56, 57. Verse 7. N. धर्मश्चाष्टविधः. C as in our text. Schlegel gave धर्मस्य as a conjecture, which was afterwards confirmed by his Petersburg MS. His Paris MS. and the Serampore Ed. with N. The old reading may be right. Verse 8. N. (पौर्वः) महात्मसु प्रदृश्यते. C. महात्मसु प्रतिष्ठितः. "This is the Path: this the eight-fold Dharma." But the eight-fold path of virtue is a well-known Buddhist conception. Compare the Dhammapada (धर्मस्य मार्गः) Nos. 190, 191 and 192 as translated by Max Müller:

190

He who takes refuge with Buddha, the Law, and the Church ; he who, with clear understanding, sees the four holy truths :—

191

Viz. Pain, the origin of pain, the destruction of pain, and the eight-fold holy way that leads to the quieting of pain ;—

192

That is the safe refuge, that is the best refuge ; having gone to that refuge, a man is delivered from all pain.

Schlegel gave महात्मन्येव तिष्ठति from the Serampore Ed. But his Paris MS. has our reading : and his Petersburg MS. न महत्स्वपि.

Line 24. एतावन्तोभविरेहो was from C. So also N and Edd. C and N write सुवर्ण°.

Page 8. Line 1. किं तु &c. The reading of this sentence in our text has crept in by mistake. B, which was our only MS., reads किं तु तथापि व्याघ्रो हि मनुष्यं खादतीति लोकापवादो मे दुर्निवारः. C omits हि and मे. So also N, reading also लोकप्र-

Page 8.

वादो. Serampore Ed. omits किं तु, and reads तथापि व्याघ्रो मानुषं खादतीति लोकापवादो दुर्निवारः. Schlegel किं तु तथापि व्याघ्रो मानुषं खादतीति लोकप्रवादो दुर्निवारः. This is N's reading (with मनुष्यं for मानुषं). Schlegel notes that his Paris MS. has लोकप्रवादो हि. Read with N.

Verse 9. धर्मे is the reading also of C and of one of Schlegel's MSS. It is not an easy reading (is धर्म an accusative of reference, or does it mean "as Dharma"?) but I was unwilling to desert the manuscripts. I find now that N also reads धर्मे. Schlegel, Max Müller and Böhtlingk read धर्मे. Compare use of धनं in v. 121 below, where also however editors have changed to धने—गोवमुपद्विजम्. So B. Read गोवमपि द्विजम् with C, N and Edd.

Verse 10. N writes दया कुर्वीत मगवः (sic). N adds with Schlegel and the Serampore Ed. as follows :

अपरं च ।

प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।

आत्मौपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति ॥

So also C. The verse should be inserted. Compare with it and verse 10 the saying of Christ in Matthew vii. 12: "All things whatsoever ye would that men should do to you, do ye even so to them: for this is the law and the prophets."

Insert also from N त्वं च दुर्गतस्तेन तुभ्यं दातुं सयत्नोहम् तथाचोक्तम्. So also C (त्वं तु दुर्बलः), Schlegel (त्वं चातिदुर्गतस्तेन तत् तुभ्यं &c.) and Serampore Ed. (त्वं चातीवदुर्गतस्तेन तत् &c). Schlegel notes that his Petersburg MS. omits the अति and तत् of his reading, and that his Paris MS. has दुर्गतदरिद्रस्त्वं तेनाहं दातुं सयत्नः.

Böhtlingk 4241 refers the verse प्रत्याख्याने &c. to Mahābh. 13, 5572. Max Müller (Buddhaghosha's Parables xcv.) has compared with the first of our verses Nos. 129 and 130 of the Dhammapada :

129

All men tremble at punishment, all men fear death ; remember that you are like unto them, and do not kill, nor cause slaughter.

Page 8.

All men tremble at punishment, all men love life ; remember that thou art like unto them, and do not kill, nor cause slaughter.

Verse 11. N (दारिद्रान्) reads नीरुजस्तु किमौषधैः. So also C and Schlegel. Correct our reading accordingly. Schlegel notes that his Petersburg MS. reads औषधं. Serampore Ed. नीरुजस्तु किमौषधैः. Compare with the verse the saying of Christ in Luke v. 31 : "They that are whole need not a physician ; but they that are sick."

Verse 12. Bhagavadgīta xvii. 20. In the second line N has काले देशे च. C. स्मृतं for विदुः This is Schlegel's reading from his Petersburg MS. preferred by him as being the reading in the original text.

Line 15. तदत्र सरसि स्नात्वा &c. N (सरसि) goes on विमर्षमवहाय केकणमिदं प्रतिगृहाण. C. तदग्रे सरसि स्नात्वा सुवर्णकङ्कणं गृहाण Schlegel तदत्र सरसि स्नात्वा सुवर्णकङ्कणं प्रतिगृहाण. Schlegel. notes that his Paris MS. omits अत्र, and reads गृहाण. Serampore Ed. तदत्र सरसि स्नात्वा सुवर्णकङ्कणं गृहाण.

In same line N omits the words इति वचनरसादयेन संजातविश्वासः. They are an interpolation of the same kind as the words तद्वचः प्रतीतो लोभान् which the Edd. interpose here between यावदसौ and सरसि.

Line 16. सरः स्नातुं प्रविशति. So B and the Serampore Ed. Lassen bears down heavily on the unfortunate "Bernsteusius" for hazarding the remark that the reading was defensible "Pro सरसि Ed. Ser. सरः quam scripturam Bernstenius ad hunc locum nequaquam spernendam esse arbitratur, in qua observatione accuratorem constructionis Sanscritæ (de prosa oratione loquor) cognitionem desidero. प्रविश cum accusativo quidem construitur, verum si hoc loco hanc jancturam præferendum censemus, transponenda sunt verba, ita ut सरः nullo vocabulo interjecto a प्रविशति excipiatur"; quod re vera facit Pp."¹

¹ "For सरसि the Serampore Edition has सरः. In his Note on this place Bernsten says that the reading सरः is not at all to be despised, an observa-

Page 8.

Bernsten was in the right. There is no difficulty about the reading in our text. But N reads, with Schlegel's Petersburg MS., स्नातुं शरः प्रविशति, and that of course may be right. C. सरः प्रविशति omitting स्नातुम्.

Line 17. तं दृष्ट्वा वदति च । हा हा पान्थ महापङ्के निमग्नोसि. N omits these words, and reads in what follows त्वां पंकादुत्थापयामीत्यभिधाय. &c. C. (पलायितुमक्षमः), आः पंके पतितोसि त्वामुत्थापयामीत्युक्त्वा &c. Schlegel's Paris MS. (अक्षमः) पंके निमग्नोसि त्वां पंकादुत्थापयामीत्युक्त्वा ततः शनैः शनैरागत्य व्याघ्रेण धृतोचितयत्. His Petersburg MS. still more briefly (अक्षमः) शनैः शनैरुपगम्य तेन व्याघ्रेण धृतो &c. Read with N.

Line 18. इत्यभिधाय शनैः शनैः. N puts a mark of punctuation here and goes on किं च । अवशोन्द्रिय° &c. verse 14. The copyist may have missed a line.

Verse 14. N. °प्रायं ज्ञानं भारः. C. °प्रायो ज्ञानं भारः. Schlegel with C. Schlegel's Petersburg MS. (हस्तिनीनामिव क्रिया in first line) has °प्रायं ज्ञानं भारः, "inepte" (foolishly) Schlegel says. If we read ज्ञानं, °प्रायं is to be preferred.

Page 9. Line 1. तन्न मया भद्रं. So also Schlegel from his Petersburg MS. N. तन्न मया भद्रकं. Schlegel's Paris MS. तन्मया न भद्रं. C and Serampore Ed. तन्मया भद्र न. मारात्मके here is the source of the interpolation in the previous passage.

Verse 15 N. परिदृश्येते (sic) स्वभावौ.

Line 5. N. इति चिन्तयन्नेवासौ व्यापादितश्च.

Verse 16. N. सुदीर्घकालेपि न यान्ति वियाम् (sic for विक्रियाम्). C and Edd. सुदीर्घकालेपि न याति विक्रियाम्. Schlegel notes that his Paris MS. has °काले न च.

Line 13. एतच्छ्रुत्वा. N. तच्छ्रुत्वा. C. एतत्सर्वं श्रुत्वा. Edd. एतद्वचनं श्रुत्वा. But Schlegel notes that his MSS. omit वचनम्. In same line N has कपोतः सदप्यं कश्चिदुवाच. C. कश्चित्कपोतः साश्चर्यमाह. Schlegel gives कश्चित्कपोतः सदप्यमाह, which is the reading of Serampore Ed., but notes that

tion in which I miss an accurate knowledge of Sanscrit (prose) syntax. प्रविश may be construed with the accusative: but if we prefer that construction here, we must shift the words so as to bring सरः into juxtaposition with प्रविशति. This my Petersburg MS. does."

Page 9.

his Paris MS. has सदर्यः कश्चिदाह (omitting कपोतः), and his Petersburg MS. सदर्यः कपोतः कश्चिदुवाच.

Line 14. N. आः किमेवमुच्यते. So also C and Edd. Correct accordingly.

Verse 17. N सर्वं तेषां (sic) विगरेण (sic) भोजनेप्यवर्त्तनं. C. सर्वत्रैषां विचारेण भोजनेप्यवर्त्ततां. Schlegel with us from his Petersburg MS. His Paris MS. gives the variant भोजने न च मैथुने. In first line C only omits हि before उपस्थिते. Schlegel called attention to it, as apparently inserted to avoid hiatus. N shows marks of having been corrected, but it reads काले distinctly (C. काल.)

Verse 18. We recover the guidance of A with this verse. N. भूतलं with B.

Verse 19. Mahābh. Udyogap. xxxiii. 90. N seems to write ईर्षु or ईर्ष्यु (sic). All the MSS. protect the reading त्वसंतुष्टः. Schlegel considered the particle तु here to be "prorsus intoleranda," (quite intolerable), and calmly printed दुःसंतुष्टः. Compare note on verse 28.

Page 10. Line 1. N. एतच्छ्रुत्वा. So also Edd. Correct accordingly. C. तच्छ्रुत्वा with B.

Verse 20. Mahābh. Śāntip. clviii. 16, 17.

Line 5. N omits तत् with B. So also C and Edd. Correct accordingly. In same line N. सूत्रसंचलितजालेन बद्धाः । अनन्तरं यस्य वचनात् (sic ? चत्र) सविलंबितार्तः (sic).

Line 11. N omits उक्तं च with A. So also C (नायमस्यापराधः) and Schlegel. Correct accordingly. Serampore Ed. यतः.

Verse 23. N. न तु दुर्विनयातीतवस्तूपालं भण्डितः. C. न त्वतीतपरिज्ञाणो वस्तूपालं भण्डितः. Schlegel न तु भतिपरिज्ञाणः. So also Serampore Ed. Schlegel's Petersburg MS. न त्वतीतपरिज्ञाणः.

Line 17. N. विपत्काले च विस्मयं एव (sic) कापुरुषलक्षणं. C. विपत्काले विस्मय इति कापुरुषलक्षणं. Edd. विपत्काले विस्मय एव कापुरुषलक्षणं. Schlegel notes that his Paris MS. omits एव, and that his Petersburg MS. has विपत्कालविस्मयमेतत् कापुरुषस्य लक्षणं.

Verse 24. Nītiśāntaka Ed. Tel. No. 63. Attributed in the

Page 10. Subhāshitāvalī 267 to Menthaka. N. अभिरतिः.
C and Edd. with us.

Page 11. Verse 25. Mahābh. Udyogap. xxxiii. 78. N as in our text.
Line 4. N यतः । सर्वैरेकवृत्तीभूय. &c.

Verse 26. N omits this verse. So also C and Schlegel's Petersburg MS. Edd. put it after verse 27. Schlegel notes that his Paris MS. has the two verses in our order.

Verse 28. Pañchatantra ii. 8. N. यदा तु विविदिष्यन्ते. C. यदा भूमौ पतिष्यन्ति. Bühler जालमादाय गच्छन्ति संहताः पक्षिणोऽयमी । यावच्च विविदिष्यन्ते पतिष्यन्ति न संशयः ॥ All the MSS. again protect the particle तु here (संहतास्तु). Lassen's note with regard to it is particularly unhappy. "तु in primo hemistichio omnium librorum consensu gaudet, quanquam certissimum sit, huic particulae heic nullum esse locum; neque ad praecedens quoddam distichon, quocum conjunctum fuerit slocus noster, referri potest; patet enim his versibus nullum alium esse auctorem, quam ipsi Hitopadesae; cujus rei exempla haud pauca exstant. Certam emendationem in promptu non habeo; quod quibusdam mirum fortasse videbatur, neque habeo tamen."¹

No emendation is needed: and the verse is certainly not by the author of the Hitopadesa. It is part of the older story, which our author did not follow. We should read with N. Compare remarks in Introduction.

Line 15. N. व्यावृत्तं with B. So also Schlegel. Serampore Ed. with us. C omits the phrase, reading कपोता ऊचुः.
In same line N. चित्रग्रीवो ब्रूते.

Line 19. N. तदस्मन्मित्रं with B. So also C and Schlegel from his Petersburg MS. Correct accordingly. Serampore

¹ "तु in the first line rejoices in the consent of all the authorities, although it is very certain that there is no place for that particle here. Nor can it be referred to some preceding verse, with which our verse may have been connected: for it is clear, as happens pretty often, that our verse belongs to the author of the book. I have no certain emendation at hand: which some will perhaps wonder at. Still that is the case."

Page 11.

Ed. तदस्माकं मित्रं. Schlegel's Paris MS. तदस्मिन्नप्ये
अस्मान्मित्रं.—गण्डकतरे. N adds चित्रवने with B. So also
C and Edd. Insert it. Schlegel notes that his Paris
MS. omits both words.

Line 20. इत्यालोच्य. N adds सर्वं. So also C and Edd. In-
sert it. Schlegel's Paris MS. ते सर्वं.

Line 21. N. सदापायशंकया शतद्वारं विलं कृत्वा निवसति. C. सर्वदा वाय
समयशंकया शतद्वारं विवरं कृत्वा. Schlegel and Serampore
Ed. सर्वदापायशङ्कया शतद्वारं विवरं कृत्वा. Read with N.

Line 22. N omits. सूचकः with B. So also C and Edd. Correct
accordingly.

Page 12. Line 1. N. किमित्यस्मान्. C and Schlegel किमस्मान्. Seram-
pore Ed. with us.

Line 2. N omits युत्वा. So also Edd.

Line 3. N. आः पुण्यवानस्मि प्रियसुहृन्मे चित्रग्रीवः । पार्श्वं &c. C.
आः पुण्यवानस्मि प्रियसुहृन्मे चित्रग्रीवः समायातः. So also Edd.
Schlegel however notes that his Petersburg MS.
omits समायातः (which gives N's reading), and that
his Paris MS. has समानस्य मिलितः (which is the read-
ing of B here).

Line 5. N. अस्माकं प्राक्तं (sic) जन्मदुष्कृतविचेष्टितं (sic). C. अस्माकं
प्राक्तनजन्मदुष्कृतविचेष्टितमिदं. Schlegel gave (सखे) अस्मा-
कं प्राक्तनजन्मकर्मणः फलमेतत् from the Serampore
Ed. His MSS. however point to one or other of
the readings above : his Paris MS. giving मित्र किमस्मा-
कं प्राक्तनजन्मदुष्कृतविचेष्टितमिदं, and his Petersburg MS.
मित्र किमन्यदस्माकं प्राक्तनजन्मदुष्कृतविचेष्टितं. Read there-
fore with N and Schlegel's Petersburg MS. Schlegel
deserted his MSS. on account of the word विचेष्टितं.
“Displicet summopere विचेष्टितं, quod sensum huic
loco accommodatum me iudice praebet nullum¹.” The
word विचेष्टितं is used in the same sense as that in
which विजृम्भितम् is used elsewhere. फलं is nothing but
a gloss on it.

Line 6. N has the verse which we have omitted with A
(रोगशोकपरीतापबन्धनं व्यसनानि च.) So also C and Edd.

¹ “The word विचेष्टितं is highly displeasing, as affording, in my judgment, no
fit sense at all here.”

Page 12.

रौमशोकपरीतापबंधनव्यसनानि च). Edd. prefix the verse यस्माच्च येन च, Naishadhiya. xvii. 47, which is absent from all our MSS. Schlegel's Paris MS. also omits that verse.

Line 7. N. चित्रग्रीवो ब्रूते. In same line correct मित्र मा मैवं. This is the reading of A and N. So also Schlegel from his MSS. B and C omit मित्र. Serampore Ed. omits the first मा, and adds कुरु किंच.

Line 8. N omits अहम्.

Line 9. N. समर्थो भवामि. So also C. Edd. with us, omitting अहम्. Schlegel notes that his Petersburg MS. has कथमहं समर्थो भवामि.

Line 10. N. तदनन्तरं च यावच्छक्यं.

Line 11. N. किं तु तथापि. N. एषामेव.

Verses 30 and 31. N transposes with B, introducing, as B also does, its first verse with यतः, and its second with अपरं च. So also C (तदुक्तं and अपरं च), and Edd. (यतः and अपरं च). Verse 30. N. तानिब्रता (sic). तन्निब्रता is the reading also of Schlegel's MSS. He changed it to तानिब्रता from the Serampore Ed. Verse 31. N. आपदार्थं with A. दारा. पुत्रदारधनैरापि. Schlegel's Paris MS. आपदर्थं. His Petersburg MS. आपदार्थं.

Schlegel noted that the verse is from Manu vii. 213. It is also in the Mahābh. Udyogap. xxxvii. 18. Our author took it from Pañchatantra i. 356 or iii. 86. Kielhorn and Bühler आपदर्थं.

Line 20. N. सर्वथा न समर्थः. C. सर्वथा न क्षमः. Edd. सर्वथासमर्थः. Schlegel notes that his MSS. also omit सर्वथा, the Paris MS. reading न शक्तः. and the Petersburg MS. with us.

Page 13. Verse 32. N. पारार्थप्रज्ञ (sic). सन्निमित्तं (sic). Schlegel's सन्निमित्तं is from the Serampore Ed. against his MSS. which have, the Petersburg MS. सन्निमित्तं with us, the Paris MS. तन्निमित्तं with B. Compare note below on iii. v. 98, where this verse occurs again.

Line 4. N. अयमप[र]श्चासाधारणो हेतुः. So also Schlegel from Serampore Ed. and his Paris MS. His Petersburg MS. अयमपरश्चासाधारणहेतुः. C. अयमपरश्चास्य साधारणो हेतुः. Read with N. and Schlegel.

Page 13. Lines 11 and 12. The verse has been left unnumbered by mistake. N. पुद्गले मम, "my body." Schlegel gives पुंकुले मम as that of his Paris MS. C reads with B. Schlegel from Serampore Ed. and his Petersburg MS. with us. N's reading should be taken.—In second line N. विनश्चरे का तत्राप्यास्था (sic). Our reading तथाप्यास्था "And yet you pay regard to!" is also that of Schlegel's Petersburg MS. "Pp. . . . तथाप्यास्था quod non intelligo."¹ C. न काप्यास्था. Schlegel from his Paris MS. किमत्रास्था. He notes that this was the reading before Sir William Jones. Serampore Ed. विहायास्था (sic).

Line 21. N. अनन्तरं हिरण्यकः. C. and Edd. ततो हिरण्यकः.—N also inserts तान् before सर्वान्.

Line 22. N. मतिदोषमाशङ्क्यात्मन्यवज्ञा न कर्त्तव्या. Correct accordingly. It is the reading of Edd. except that they, probably by mistake, have सति for मति. C with N.

Page 14. Verse 37. Pañchatantra ii. 18 Bühler :

अध्यर्थायोजनशतादामिषं वीक्षते खगः ।

सोऽपि पार्श्वस्थितं दैवाद्बन्धनं न च पश्यति ॥

Verse 38. Nīṭisātaka Ed. Tel. No. 91. Pañchatantra ii. 19. In the Subhāshitāvalī 3125 it is apparently ascribed to Phalguhastivī. All our authorities have the reading in our text, except that C presents मतिमतां च समीक्ष्य, and that Schlegel has in his note गजतुरंगमयोरपि as the reading of his Paris MS. Subhāshitāvalī also with us, the variant करपीडनं being given in the note. In some MSS. of the Śaṅgaddharapaddhati the first and second lines are transposed. Bühler gives :

रविनिशाकरयोर्महर्षाडनं

गजभुजंगविहंगमबन्धनम् ।

मतिमतां च निरीक्ष्य &c.

Verse 39. Pañchatantra ii. 20. N. दुर्ज्ञातेर्हि किमस्ति &c. C. विहारिणीथ. दुर्ज्ञातं किमिहास्ति. किं स्थानलाभो. Schlegel and Serampore Ed. दुर्ज्ञातं किमिहास्ति. Schlegel notes

¹ "Pp. has तथाप्यास्था a reading which I do not understand."

Page 14.

that his Paris MS. has समुद्रालयात्, and that in the third line his Paris MS. has दुर्नीति हि किमस्ति दुर्लभतरं, (with सुचरितं written, as a correction above the last word and afterwards taken out), and his Petersburg MS. दुर्नीति हि किमस्ति किं न चरितं.

In Pañchatantra ii. 20, Bühler reads मीनाः समुद्रादपि । दुर्नीतिं किमिहास्ति किं च सुकृतं, and कालः सर्वजनान्. According to Bühler the sense of the third line is "It is impossible to perceive any effect of merit (सुकृतं) or demerit (दुर्नीतिं); nor does an apparently safe place afford protection, since fate etc."

Line 14. N adds आलिङ्ग्य with B. So also C and Edd. (the latter आलिङ्ग्य च.)

Line 16. N. अथ लघुपतनकोपि. So also C and Schlegel (the latter omitting अपि). Schlegel's Paris MS. अनन्तरं for अथ.

Line 17. In note ⁵ read "B adds ततो मामपि" &c. N also has this phrase (ततो मां मैत्रेयानुग्रहीतुमर्हसि). C. अतोहमपि त्वया सह मित्रभावेन संबन्धं कर्तुमिच्छामि अतो मां मैत्रेयानुग्रहीतुं अर्हसि. Schlegel, the first clause with us: the second with N (अतो, for which the Petersburg MS. has ततो, and मैत्रेयेण). Read with N.

Line 18. N. विवराभ्यन्तरादहं with B. So also C and Edd. Correct accordingly.

Verse 41. विपत्तेः कारणं यतः. Schlegel and Lassen who gave महत् for यतः from their MSS. call our reading, which they found in the Serampore Ed., absurd. It is protected by all our MSS., and is quite defensible. It should have been noted however that A has the correction महत् by a second hand in the margin.

Page 15. Line 2. N. मध्यदेशे with B. So also C. Edd. with us. Schlegel's Petersburg MS. with N and B.

Line 3. N. काकचूणौ. N omits हृष्ट with B. C and Serampore Ed. have it. Schlegel omits it with his MSS.

Line 4. तमालोक्य. N adds च.—N. आः कथमेतत् तावन्मांसं. C and Edd. with us.

Line 5. N. ततः । भवतु. C and Edd. with us.

Line 7. N. अरण्येन. C and Edd. with us. Schlegel's Petersburg MS. with N.

Page 15. Line 9. N. अधुना च. C and Edd. with us.—भविष्यम्. N adds इति with B. So also C and Serampore Ed. The words that follow in B (वृगेणोक्तं भवन्वेवम्, or as Schlegel gives them from the Serampore Ed. वृगेणोक्तं एवमस्तु) are an evident interpolation. N omits them, and so also do Schlegel's MSS. The deer can give no answer until he shall have consulted his friend the crow.

Line 12. N. निवसति with B. C and Schlegel's Petersburg MS. with us. Edd. with B and N.—स काकोब्रवीत्. N omits स with B. The word after काको in N is illegible. C. काकोब्रवीत्. Edd. तौ वृष्टा काकोऽवदत्. Schlegel's Petersburg MS. omits तौ वृष्टा.

Line 13. N. आयातः. C and Edd. with us.—N. काको वृते । मित्र । अस्मादागन्तुना (sic. Correct अकस्मादागन्तुना). So also C (अकस्माद्) omitting मित्र. Schlegel with N's corrected reading. Serampore Ed. the same, but with मैत्री न युक्ता.

Line 15. N omits तथा चोक्तम्.

Line 20. N. गलितनयनो omitting नख. This is right. It is because he is blind that he is helpless against the cat. C. गलितनखलोमनयनो. Schlegel with N. Schlegel in his note prefers a reading आकुलितनयनो which he finds in his Paris MS. (दैवदुर्विपाकाकुलितः नयनः; sic). Serampore Ed. as in our text.—N apparently reads जरतगवनामा (जरद्वनामा as Edd. have it).—प्रतिवसति. The next words in N are indistinct but look like ततश्च—कृपया followed by वृक्षनिवासिनः &c. C with us. Schlegel and Serampore Ed. अथ कृपया तज्जीवनाय. Schlegel's MSS. however omit अथ कृपया.

Line 22. N omits शावकानां रक्षणं करोति with B. So also Edd. C. तच्छावकान् रक्षति.

Page 16. Line 1. N. तत्र गतः । तमायान्तं. C. तत्रागतः । तमायातं. Edd. तत्रागतः । ततस्तमायान्तं. Schlegel's MSS. however omit ततः, and his Paris MS. has गतः with N.

Line 4. N. पलायनमप्यशक्त्यानुष्ठानं with B. C. पलायनमप्यशक्त्यर्थ. Edd. पलायितुमशक्तः with us. But Schlegel's MSS. point to same reading as that of N and B (Paris पलायनमप्यशक्त्यानुष्ठानं तद्यथा ज्ञातव्यं तद्वन्वेतत्. Petersburg MS. °ष्ठानः तद्यथा प्राप्तं भवत्).

Page 16. Line 5. N. गच्छामि.

Line 6. N. गृध्रोवदत् with B.

Line 7. तदपसर. N. गृध्रो ब्रूते तदपसर. C with us. Schlegel गृध्रो ब्रूते तदूरमपसर. So also Serampore Ed., omitting तत्. But Schlegel's Paris MS. तदा for तद् in that reading: and his Petersburg MS. omits दूरम्.—N. मांजारी वदति.

Verse 43. N. कश्चित्किं हन्यते. C. कः केन हन्यते पूज्यतेपि वा. Edd. किं कश्चिद्धन्यते. Schlegel's Petersburg MS. omits किं, and his Paris MS. reads व्यवहरान्.

Line 12. N. गृध्रोववीत् तत (sic.) बृहि । सोववीत्. नित्यस्नानी.

Line 13. N. चान्द्रायणचरन् तिष्ठामि. C and Edd. with us. So also Schlegel with चरन् for our आचरन्.

Line 14. N. पक्षिणः सर्वदाये प्रस्तुवन्ति. So also C, inserting मन. Edd. with us, reading प्रस्तुवन्ति.—N. अतो with B. So also Edd. C तदा.

Line 15. N omits अहमत्र. C with us.

Line 16. N. गृहस्थधर्मश्चैषः with B. So also Edd. Correct accordingly. C. गृहस्थस्य धर्मश्चैषः.

Verse 44. Böhtlingk 573 refers to Mahābh. 12, 5528. N. आर्यस्याप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते । छेत्तुः पार्श्वगते च्छायां नोपसंहरते द्रुमः ॥. C first line with us. Second line छेत्तुमप्यागते च्छायां नोपसंहरते द्रुमः. Edd. with us (Serampore Ed. prints आरब् for अराब्), reading नोपसंहरते.

Line 19. N. अन्यत्रास्ति । प्रीतेन वचसापि तावदतिथिः:] पूज्यः. C. यद्यत्रादिकं नास्ति तदा प्रीतेन मनसातिथिः पूजनीयः. Edd. यदि वा धनं नास्ति तदा प्रीतिवचसाप्यतिथिः पूज्यः (Serampore Ed. पूज्यत एव).

Line 20. तथा चोक्तम्. N. यतः.

Verse 45. Manu iii. 101. Mahābh. Vanap. ii. 54. Udyogap. xxxiii. 34. Pañchatantra i. 171. N. नोच्छ्रियन्ति. Kielhorn gives सतामेतानि हर्म्येषु.

Page 17. Verse 46. The cat's quotations should have been made to close with this verse. The following अन्यच्च and verse 47 have crept into our text from the edition used here as copy for the printer. A. वेदमनि । गृध्रो वदति. B, with which N agrees, वेदमनि । गृध्रोवदन् (correct our note¹). The place was a tempting one for learned copyists. C inserts two verses अन्यच्च इष्टो वा यदि व

Page 17.

द्वेष्ट्यो, and (अन्यदापि) काठभारसहस्राणि. The Serampore Ed. inserts three—prefixing अन्यच्च to each—our No. 47 (1) अतिथिर्यस्य (2) and उत्तमस्यापि (3) Schlegel, who gives the last two of these, notes that his Petersburg MS. omits both, and that his Paris MS. has the former of the two only.

Our verse occurs in the Subhāshitāvali 225, where I have compared the saying of Christ in Matthew v. 43-45 ("that ye may be the children of your Father which is in heaven: for he maketh his sun to rise on the evil and on the good, and sendeth rain on the just and on the unjust"). Compare also Subhāshitāvali 256.

उपकारिणि वीतमत्सरे वा
सद्यत्वं यदि तत्र कीर्तिकः ।
अहिते सहस्रापराद्धलब्धे
सघृणं यस्य मनः सतां स धुर्यः ॥

Line 7. N. पक्षिबालकाः. So also Schlegel's Petersburg MS.

Line 8. N adds ब्रूते च with B. It goes on मया धर्मशास्त्रं ध्रुत्वा वीतरागेणैव दुष्करं व्रतमध्यवसितं. C. ब्रूते च । मया धर्मशास्त्रं ध्रुत्वा वीतरागेण दुष्करं व्रतमिदमध्यवसितं.

Line 10. N. प्रमाणशास्त्राणाम्. C. (परस्परं विवदमानानां) नानाशास्त्रप्रमाणवादिनामपि. Schlegel, who has our reading, notes that his Petersburg MS omits अपि धर्मशास्त्राणाम्. The last words of the clause in N are corrupt इत्येकमन्यत ॥ Schlegel gives इत्येकमन्यं, with Serampore Ed., but notes that his Paris MS. has इत्येकमेव सत्यं, and his Petersburg MS. इत्येकसत्यं. C. इत्येकमन्यं. Read with Schlegel, whose reading seems to be also that intended in N.

Verse 49. Manu viii. 17. Edd. अन्यन्तु गच्छति. But Schlegel's Petersburg MS. अन्यच्च with all our MSS. His Paris MSS. अन्यद्धि.

With this fine verse compare Subhāshitāvali 2953 and 2954 :

2953

आ धूमाग्राज्जिवर्तन्ते ज्ञातयः सह बान्धवैः ।
येन त्वमनुगन्तव्यस्तत्कर्म सुकृतं कुरु ॥

2954

मृतं शरीरमुत्तुज्य काष्ठलोष्टोपमं क्षितौ ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्त्वेकोनृगच्छति ॥

This last is also from Manu, iv. 241.

On Subhāshitāvali 2953 I have compared the verse in Revelations xiv. 13: "I heard a voice from heaven saying unto me, Write, Blessed are the dead which die in the Lord from henceforth: Yea, saith the Spirit, that they may rest from their labours; and their works do follow them." The thought is the theme of one of Milton's noblest sonnets, *When Faith and Love*:

"Thy works and alms, and all thy good endeavour
Stayed not behind nor in the grave were trod;
But as Faith pointed with her golden rod,
Followed thee up to joy and bliss for ever."

Verse 50. N introduces with किं च. B (which should have been noted) and C. अन्यच्च. Edd. with N.—N. योति (correct ति) यस्य यदा. So also Edd. Correct accordingly. सदा in A I now see is a correction. The original reading cannot be made out, but was probably यदा.

Verse 51. N. शक्तः with B. C. शक्यः with Schlegel. Serampore Ed. शक्यते नानुमानेन परोऽपि परिवर्णितं. Schlegel's reading is from his Paris MS. His Petersburg MS. agrees with Serampore Ed., except that it has परिरक्षितं. Compare verse 10, and the note there.

Page 18. Verse 52. N. जनः. C with us. Schlegel gives महत् from the Serampore Ed., but notes that his Petersburg MS. has जनः, and his Paris MS. नरः.

Line 4. N inserts तत्र before तरुकोटरे. C with us. Schlegel स मार्जारस्तुरुकोटरे from the Serampore Ed., but notes that his MSS. omit स मार्जारः, his Paris MS. putting सः after स्थितः.—N omits तं गृध्रमल्पशक्तिं ज्ञात्वा with B. So also C and Edd. Correct accordingly. The interpolator has forgotten that it is the vulture's blindness which enables the cat to do as he pleases.—N goes on पक्षिशवकानाक्रम्यानीय तत्र तरुकोटरे खादति. So also C, omitting तत्र. Schlegel पक्षिशवकानाक्रम्य कोटरमानीय

Page 18.

प्रत्यहं खादति, from the Serampore Ed. His Petersburg MS. शावकैकान् आनीय तत्र खादति. His Paris MS. शावकानाक्रम्यानीय तत्र खादति. In our text प्रत्यहं is a mistake. The reading of A is corrupt पक्षिशवकानामानीय तत्र त-रुकोटरे खादितानि (sic). B. पक्षिशवकानाक्रम्यानीयतत्र अन्यत्र कुत्रापि खादति.

Line 6. N. जिज्ञासां समारब्धां प्रविज्ञाय स मार्जारः. In our Note correct B's reading to रब्धा (sic). C. जिज्ञासा समारब्धा । इति परिज्ञाय मार्जारः.

Line 7. N. इतश्चेतश्च.

Line 12. N. अथ यावत् तदस्य. C and Schlegel with us. Schlegel's Petersburg MS. omits सह after भवता, and his Paris MS. has अस्य for एतस्य.

Verse 53. Pañchatantra v. 38. Bühler उदारचरितानां च. In the Subhāshitāvali 498 the verse is ascribed to Udbhata. According to Böhtlingk 550 it is in the Śārṅgadharapaddhati ascribed to Bhartṛihari. In the Subhāshitāvali the readings are बन्धुः for निजः, and पुंसामुदारचिन्तानां.

Line 16. N. यथा चायं omitting अतो. So also C. Edd. यथायं Both Schlegel's MSS. however with N.—N. नृगोब्रवीत्.

Line 17. N. विश्वंभनाय सुखिभिः. It will be noticed that A omits two lines. विश्वंभालापे in our text has no authority, B's reading being विश्वंभालापसुखिभिः. So also C. Edd. विश्वंभालापैः सुखिभिः. But Schlegel's Paris MS. has the reading of B and C. Correct accordingly.

Line 18. N. काकः सामूयमाहैवमस्तु.

Line 19. N. एतस्मिन्नेव. So also B (which should have been noted) and C. Edd. अस्मिन्. But Schlegel's Paris MS. एतस्मिन्, and his Petersburg MS. एकास्मिन्नेव, which may or may not be, as Schlegel suggests, for एतस्मिन्नेव. —N. क्षेत्रमेकम्. So also Schlegel's Petersburg MS.

Line 20. N. अहं ततस्त्वां.

Line 21. N. क्षस (sic.) खादति । ततो दिनकतिपयेन क्षेत्रपतिना च तत दृष्ट्वा [तदृष्ट्वा] पाशाश्च तत्र क्षेत्रे योजिताः.

Page 19. Line 1. N. अनन्तरं च.

Line 2. N. अवान्तरे. This is also the reading of A which, as should have been followed or noted, has here समर्थो भवति । अवान्तरे. C with A. The reading in our text is

Page 19.

that of B. With it Schlegel from his Petersburg MS. His Paris MS. अत्रान्तरे.—N. तत्रागत्य.

Line 4. मे बाहुल्याद्. N transposes the two words. So also B (as should have been noted), C and Schlegel. Correct accordingly.—N. एतस्यात्रोक्त्यमानस्य.

Line 5. Write विलितानि with A and N.—N. विलितान्यस्थान्यनि मया प्राप्तव्यानि.

Line 6. N omits शुगल with B. So also C and Edd. Omit it.

Line 12. N. मित्र नान्यथा मन्यसे । C with us. Schlegel मित्र यदि नान्यथा मन्यसे तदा. But Schlegel's Petersburg MS. omits both यदि and तदा.—N. प्रभाते च.

Line 13. तत्कर्तव्यमेव. N. तन्मकया कर्तव्यमिति. मकत् is given by Böhtlingk in his Shorter Dictionary as a " wheedling diminutive " of मन्, for which no reference was available.

Line 14. N. तथाविधं तत (sic) दृष्ट्वा.—N अवधीरितसुहृद्वाक्यस्य फलं, omitting एतत्. Schlegel notes that both his MSS. omit एतत्.

Page 20. Verse 59. Böhtlingk 4295 has noted that all his authorities write मसकः. Here A, B, and C write मशकः. N. मसकः.

Line 14. N. स क्षेत्रं.—N अवलोकितः काकेन । आलोक्य च काकेनोक्तं. C. अवलोकितः काकेन तमवलोक्य काकेन चोक्तं.

Line 15. N. मित्र त्वयात्मानं मृतवत् सन्दर्श्ये तिष्ठ । तदा चाहं शब्द करोमि तदा त्वमुत्थाय सत्वरमपसरिष्यसीति.

Line 17 N. अवलोक्य.

Line 18. N. omits व्याध.—N inserts मृगं with B. So also C and Edd.—Correct पाशान् with all our authorities.

Line 19. N. omits सत्वरमुत्थाय. So also A, B, C and Schlegel's MSS. The words are an evident interpolation, and have crept into our text from the Edd.

Line 20 C. agrees with A and N here in reading व्याधेन; but omits तेन. Schlegel notes his that Petersburg MS. " sins in writing तेन व्याधेन for क्षेत्रपतिना." The reading then is well supported. N goes on (तेन व्याधेनो) त्थाय क्षिसलगुडेन स शुगलो हतः । व्यापादितश्च.

Verse 60. N. अत्युत्कटैः पुण्यपापैः. This is also the reading of B. It is given wrongly in the note. C with us. Edd. the reading we have wrongly attributed to B.—With

Page 20. this striking verse compare the no less emphatic language of the Apostle Paul : " Be not deceived, God is not mocked, for whatsoever a man soweth that shall he also reap." Galatians vi. 7.

Page 21. Verse 61. N. इवानघः. So also Edd. C. इवापरः.

Line 14. N. किं च.—In next line the word before चैत् has gone. It should probably be उक्तं with B, C and Edd.

Verse 65. Pañchatantra ii. 29, iii. 24. In the first of the two places Bühler gives वैरिणा न हि.

Verse 66. Our Note⁶. N gives the verse we have omitted with A. N. जीवितं. It is from Pañchatantra ii. 42. Bühler यो विश्वासं समागतः भार्यासु सविरक्तसु जीवितस्. C and Schlegel with N (*i.e.* reading जीवितं). Serampore Ed. with B (*i.e.* reading जीवनं). Insert the verse. Schlegel's MSS. have curious variants at the beginning of the verse, the Petersburg MS. giving महताप्यनुसारेण, and the Paris MS. महतामनुसारेण. Schlegel confesses that he does not understand our reading. Bühler has the note " Construe यो महतार्थसारेण सतापि; instrumental absolute." Böhtlingk 4741 " Selbst bei grossem Vermögen " (Even with great resources), taking it apparently as Bühler does. I would connect it more closely with the verb, translating " He who regards the wealth, however great, he may have given to his enemies, as a reason for trusting in them ; " literally " He who by reason of wealth however great trusts in his foes."

Line 21. N. वदति । धृतं मया सर्वं तथापि मम &c.

Line 22. N. नो वा अनाहारेणात्मानमत्र त्वत् द्वारि व्यापादयिष्यामि.

Page 22. Verse 67. Pañchatantra, Kosegarten's Edition II. 36. Koseg. मृदट इव. कनकघट इव दुर्भेदः सुकरसन्धिश्च.

Verse 68. Pañchatantra ii. 34. Bühler उपकाराच्च लोकानां (for our द्रवत्वात्सर्वलोहानां) and मैत्री स्यादशैशान्त्सताम्.

Line 7. N. अपरं च.

Verse 69. N. गुणा न यान्ति. C. मनो नायाति. Edd. गुणा नायान्ति. But Schlegel's Paris MS. नो यान्ति, and his Petersburg MS. with C. Read with N.

Verse 70. Kāmandakīyanītisāra iv. 75. Ed. शुचिता. अनुरागश्च

Page 22. दाक्ष्यं च. N. शुचिता. This is the reading of Ed., which has also अनुरागश्च दाक्ष्यं च.

Line 14. Write वहिनिः—

Line 15. N. आह with B. वचनामृतेन.—So C and Edd. A, B and N agree in भवतामनेन, a reading which Schlegel, who gives भवतामनेन from Edd. before him with his Paris MS., found in his Petersburg MS. also.

Verse 71. N. चेतसः with B. So also C and Schlegel Serampore Ed. चेतसि.

Page 23. Line 1. N. त्वयि न लभ्यते with B. C. त्वयि न दृश्यते. Edd. with N and B.

Line 11. N. विश्रम (correct श्रम) कथालपैश्च.—N कालोतिवर्त्तते the reading we have given from Edd. against A and B.

Line 14. N adds तथा चोक्तं with B. So also C and Edd. Schlegel gives from his Paris MS. an interpolated passage here which he notes is neither in the Serampore Ed. nor in his Petersburg MS.

(हिरण्यको ब्रूते)

स्थानभ्रष्टा न शोभन्ते दन्ताः केशा नखा नराः ।

इति विज्ञाय मतिमास्वस्थानं न परित्यजेत् ॥

काकां ब्रूते । मित्र कापुरुषवचनमेतत् ।

यतः ।

स्थानमुत्सृज्य गच्छन्ति सिंहाः सत्पुरुषा गजः ।

तत्रैव निधनं याति काकाः कापुरुषा मृगाः ॥

This is absent from all our MSS. To it Schlegel adds a verse (अन्यच्च को वीरस्य मनस्विनः) which in his MSS., as in ours, and in the Serampore Ed. comes in another part of the book (our No. 132). Lassen's note is "Huc traximus hoc distichon, jubente orationis nexu; edd. codd. et interpp. exhibent prorsus in opportuno loco ante nostrum dist. 164¹." This, it is humbly submitted, is not to edit, but to destroy.

Verse 75. Böhrling 2264 refers to Châṇakya 32 (53), and Pañchatantra, Ed. orn. i. 83.

Line 17. N. वायसो वदति.—N. हिरण्यको वदति.

¹ "We have transferred this verse here in obedience to the context: the editions, our MSS., and the translators have it in a place which is quite unsuited to it, before our No. 164."

Page 24. Line 1. 1. तर्किक. N omits तत्.

Verse 77. Böhrtlingk 5352 refers to Chāṇakya 37. N. न वन्धवाः.

Verse 78. Böhrtlingk 3861 refers to Chāṇakya 36. N transposes the two lines. Böhrtlingk notes that almost all his authorities for the verse (also Vṛiddhachāṇ. i. 9, Śārṅg. Paddh. Galan. Varr. 292) do the same.

Line 10. N inserts सुखेन with B, and has समीपं जगाम । ततो मन्थरो दूरादवलोक्य लघुपतनकस्योत्थाय तस्यातिथ्यं &c.

Verse 79. N. सर्वस्याभ्यागतौ. So also B (which should have been noted) and C. Serampore Ed. with us. Schlegel has not got the verse here, having given it above as his No. 54 with his Petersburg MS. (तवैस्य). He notes that his Petersburg MS. has it here alone, and that his Paris MS. has it followed by the verse गुरुरग्निर्द्विजातीनां, which we have omitted with our MSS.

Line 18. N. षडहसहस्रद्वितयेन. So also C.—N and C omit with B the negative which A inserts before स्यात्. So also did Schlegel's MSS. and the Serampore Ed. Schlegel altered यदि कदाचित् कर्तुं समर्थः स्यात् into न कदाचित् कर्तुं समर्थः स्यात्. "The Serpent king, with his thousand tongues—can he sing this one's praises?"

Page 25. Line 1. N. निर्जनवनागमनं.

Line 2. N. omits तत् with B. So also C and Edd.

Line 8. N. जर्जरवंदादण्डम् with B.

Line 10. सर्वदा. Write सदा. N. पात्रस्थभिक्षार्थं. B. सदा मम पात्रभिक्षार्थं (omitting अपकारी). C. ममापकारी सदा पात्रस्थं भिक्षार्थं भक्षयति.

Line 11. N. स्वल्पबलौयम्. So also Schlegel from his MSS. I see now that A is corrupt here, reading स्वल्पबलो येन तावद्, and that B has (मूषको) यमल्पबलः एतावद्. C. (मूषको) ये स्वल्पबलं एतावद्. Read with N. The reading which has crept into our text is that of the Serampore Ed. —N. एतावद् एतावत्.

Verse 80. N. केशेष्वालिङ्ग्य, repeating that word in the second line.

Line 17. N. तस्यां च कुलदासनामा.

Line 18. N. तेन च.

Page 26. Line 1. N. वैजयन्तीव. So also C. and Edd. Schlegel's MSS. with us.

Page 26. Verse 81. N. जरापीतेन्द्रिये. C and Serampore Ed. with B. Schlegel "स्त्रीणां" from his Paris MS. His Petersburg MS. जरापीतेन्द्रिये प्रिये. N's reading is probably right.

Line 9. N. वृद्धवतिः. So also Serampore Ed. C and Schlegel with us.

Line 16. N omits शील with B. So also Edd. C with us.

Verse 85. N writes स्वतन्त्र्यं त्वयमन्दिरे. In fourth line N. प्रवसनं (the correction प्रहसनं is in the margin). I find now that प्रवसनं is the reading in A and B. So also C. Correct accordingly. Serampore Ed. प्रसवनं, which I take to be a simple mistake for प्रवसनं. Schlegel, who gave ईषितप्रहसनं as an obvious correction of the much despised London Edition, taking it as an adjective agreeing with वार्धक्यं, (mariti senium, libenter vel maligne derisui habitum¹) has however a long note in defence of the reading of the Serampore Ed., which he embraces as the only true reading, and to which he refers the readings both of his Paris MS. (ईषितं प्रवसनं) and of his Petersburg MS. (ईक्षितं प्रवसनं). He translates ईषितं प्रवसनं. "Fecunditas aliarum mulierum cum invidia spectata,"² and would connect this last cause very closely with the preceding one. The true explanation is much simpler, and has already been given, for example, by Max Müller and Böhtlingk. We have here two causes, one, the husband's jealousy, which has often been reason for giving him something to be jealous about, and the other, his absence abroad.

Page 27. Verse 86. Manu iv. 13. N. स्वमन्य (two letters lost) वासश्च स्त्रीणां संदूषणानि षट्. B's variant from our text स्त्रीणाम्बै दूषणानि षट् should have been noted. C with us, Edd. स्वमन्त्रान्यगृहे. Schlegel's Paris MS. has स्वमन्यगृहे. His Petersburg MS. स्त्रीणां संदूषणानि षट् with N.

Verse 87. N omits. So also Schlegel's Petersburg MS.

Verse 88. Pañchatantra i. 138. Kielhorn रहो नास्ति क्षणो नास्ति.

¹ "The husband's years made the subject of lustful or malignant laughter."

² "Envy of the fecundity of other women."

N adds here the verse we have given in the note from B (B. किं च. N. अपरं च). So also C. Serampore Ed. has the verse after our verse 90.

Verse 89. N omits. I find now that A and B also omit this verse. So also C, both of Schlegel's MSS. and the Serampore Ed. Schlegel got it from the London Edition, and it has crept into our text from his.

Line 11. N. अन्यच्च.

Verse 90. Böhrlingk 2217 refers to Chāṇakya 77. N. नैकत्र स्थापयेद्बुधः with B. So also C and Edd.

Verse 91. Manu ix. 3. Böhrlingk 4067 refers also to Mahābh. 13, 1506. 2497. N. पुत्रास्तु स्याद्विरे. So also (which should have been noted) B. Correct स्याद्विरे in our text to स्याद्विरे with A. (स्याद्विरे is from Schlegel's text.) C. पुत्राश्च वार्द्धके. Schlegel gives पुत्राश्च स्याद्विरे भावे, but notes that his Paris MS. has पुत्रास्तु (? पुत्रास्तु), and his Petersburg MS. स्याद्विरे काले. The reading in Manu is given as रक्षन्ति स्याद्विरे पुत्रा.

Page 28. Line 2 N. नाकस्मादित्यादि.

Line 3. दण्डिता. The Serampore Ed. gives गुतेन दण्डिता. Schlegel, who gives गुतेन दण्डेन दण्डिता, notes that both his MSS. omit दण्डेन, and that his Petersburg MS. also omits गुतेन. Our MSS. A B C N agree in rejecting any addition. Wilkins explained गुतेन दण्डेन as reading to hush money and Schlegel accepts this. गुतेन is however probably wrong. The Kuttanā may have brought a suit against Lilāvati for interfering with her profession. Compare B's reading.

Line 4. N. मूषकस्य बलौपट्टभकेन कारणेनात्र केनापि भवी (correct वि) तव्यमिति.

Line 5. N. धनमेव संभवति. In our note⁷ the designation of MS. A has been omitted. The reading in the text is that of B. C agrees with N. Correct accordingly.

Line 10. N. निधानं. So also C. Schlegel's Petersburg MS. has विवरनिधानं.

Line 11. N omits च with B.

Verse 93. Pāñchatantra ii. 83. The readings in our text are those of A. B omits हि before अर्थोद्, and it has probably been inserted by some one who did not ap-

Page 28.

prove of the hiatus. C has the corrupt reading अर्थेन धनवान्सर्वो. N is corrupt in the first pāda (अर्थेवलवान् लोक सर्वो). It omits हि. Bühler in the Pañchatantra reads अर्थयुक्तः स पण्डितः । पश्येनं मूषकं व्यर्थं स्वजातेः समतां गतम्.

Line 14. N adds किं च with B.

Verse 94. Mahābh. Śāntip. viii. 18. Pañchatantra ii. 85. Böhlingk 617 refers also to Rāmāy. Bomb. Ed. 6. 83, 32. Bühler अर्थेन च. उच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वाः.

Verse 95. Mahābh. Śāntip. viii. 19. Pañchatantra i. 3. Böhlingk 5409 refers also to Rāmāy. Bomb. Ed. 6. 83, 35.

Page 29. Verse 96. Mricchhakatī, Act I. Böhlingk 444 refers to Vriddha-Chāṇ. iv. 15. N. मूर्खस्य तु दिशः शून्याः सर्वाः. C. हृदयं शून्यं with A, and सर्वशून्यं with B. Edd. मूर्खस्य च दिशः शून्या सर्वशून्या.

Verse 97. Pañchatantra v. 26. N. अन्यक्षणेन भवतीति मि (correct वि) चित्रमेतत्. C. पुरुषः क्षणेन सोऽप्यन्य एव भवतीति विचित्रमेतत्. Edd. with us. Schlegel's Paris MS. योऽन्यः क्षणेन, and his Petersburg MS. नान्यक्षणेन. Bühler in the Pañchatantra बाह्यः (explained as "a corpse") क्षणोन् &c. The verse stands in many copies of the Nitiśataka.

Line 9. N. मया चालोचितं.

Verse 98. Böhlingk 583 refers to Chāṇakya 34 and Vriddha-Chāṇ. vii. 1. N. व (correct वं) चर्चनं. C and Edd. वचनं. Schlegel's MSS. give, the one distinctly, and the other apparently, the reading we have given from A.

Verse 99. दैवे. The reading of N looks like देवे corrected into दैवे.—N. व्यर्थयत्ने with B. So also Schlegel from his MSS. Correct accordingly. C. दैवे व्यर्थयत्ने. वनं त्यक्त्वा कुतः सुखं.

Verse 101. This verse is ascribed in the Subhāshitāvalī (201, कुसुमस्तवकस्येव द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः । मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य शीर्यते वन एव वा ॥) to Ravigupta. It is in the Nitiśataka, Ed. Tel. No. 33. N. द्वे तु वृत्ते. वनेपि वा. Edd. agree in reading तु for our च, and सर्वेषां मूर्ध्नि वा तिष्ठेद्. Serampore Ed. विशीर्येदथ वा वने. Schlegel विशीर्येत वने पिवा (with N). Schlegel's Petersburg MS. with us, except that it reads वनेपि वा. His Paris MS. with Serampore Ed.

Page 30. Verse 102. N. नरः. Schlegel's Petersburg MS. has the same reading.

Verse 103. Mṛichchhakaṭi Act I.—N. तत्परिगतः. शोकाविहतो. न संपूज्यते. C. निर्द्रव्यो हिममेति. शोकविवशो बुद्ध्या च संत्यज्यते. Serampore Ed. with us, except that it reads आपद्यते with B. So also Schlegel, who moreover reads दारिद्र्याद् (his Paris MS. with us) and wrongly changes निधनता against all the authorities to विधनता.

Verse 104. N. प्राणास्त्यक्ता. परधनास्वादनसुखं. C. सुखं. Serampore Ed. मौनं कार्यं. अभिरुचिः. सुखं. Schlegel मौनं कार्यं. सुखं. His Petersburg MS. वरं कार्यं मौनं. प्राणास्त्यक्ताः. मल (? बलं).

Verse 105. लावण्यं. N has only व्यं.

Verse 106. N writes विडम्बिताः.

Verse 107. N. चिरम् प्रवासी. परवसथ°. B also has परवसथ.

Line 25. N. नराणां ग्रहीतुं ग्रहमकरवं.

Verse 109. This verse is attributed to Vālmīki in the Subhāshitāvali No. 3347 (सर्वत्र सपदस्तस्य चर्मावृत्तैव). In the Śārngadharapaddhati it is ascribed (same variants) to Vyāsa.

Page 31. Verse 110. Pañchatantra ii. 151. Böhlingk refers also to Vṛiddha-Chāp. vii. 3.

Verse 111. N. येनासां. So also C.

Verse 112. जीवनम्. Correct जीवितम् with A B C N and Schlegel from his MSS.

Line 21. N. तत्सर्वदा अवस्थितोचितः.

Page 32. Verse 115. Mahābh. Sabhāp. lxii. 11; Udyogap. xxxvii. 17 and cxviii. 49. Weber refers also to Chāpakya 31. Pañchatantra i. 355 and iii. 84. N writes जनास्यार्थे by mistake for जनपदस्यार्थे. It seems better to write with all the MSS. जनपदस्यार्थे, than, as Bühler and Kielhorn do, to write जनपदस्यार्थे. The pause between the two pādas justifies the break in sandhi. The Serampore Ed., to avoid that break, स्वात्मानं, a reading which Schlegel rightly held in no account.

Verse 116. Mahābh. Śāntip. cxi. 32.

Line 7. N. निजैनं वनम्. So also Schlegel from his Petersburg MS.

Line 8. N. ततो अस्मत्पुण्योदयादनेन with B. C with us, but omits अनेन.

Verse 117. N. द्वे एव रसवत्फले. C with us (सज्जनैः). Serampore Ed. द्वे अत्र रसवत्फले. Schlegel द्वे एव मधुरे फले. Schlegel's Petersburg MS. with N.

Line 13. N omits तत्कृतोयं दोषः, and reads यतः So also C.

Verse 118. Pañchatantra ii. 149. Böhlingk 1307 refers also to Vṛiddha-Chân. vii. 14. In the Subhâshitâvali (3037 उपार्जितानां विज्ञानां and केदारोदरसंस्थानां) the verse is attributed to Kâlidâsa.

Verse 119. N. स भाजनं. So also (as should have been noted) B. C. तु भाजनं. Edd. with us.

Verse 120. N. दानोपभोगञ्ज्येन.—N. भवामः किञ्च. So also C (किं न). Serampore Ed. किमु. Schlegel पृथ्वीखातनिखातेन, apparently from the London Edition (compare B's reading). But his Paris MS. has भवामः किञ्च तेनैव with N, and his Petersburg MS. a reading which comes to the same thing भवामस्तेन किं नैव. Read किं न. The verse is in the Pañchatantra, II. 148, with an opening which resemble B's reading—गृहमध्यानिखातेन. Bühler also has किं न.

Schlegel and Lassen follow with two verses of which the one is neither in their MSS. nor in ours, while the other, धनेन किं, stands in all known MSS. of the Hitopadeśa, not here, but in the beginning of Book II (our verse 9). They held that the verses themselves indicate that this is the place for them : and they deprecate a charge of audacity, which they foresee rather than in any way meet.

Page 33. Lines 2 and 3. (The number of this verse has been by mistake omitted. Write धनतृष्ण्या ||). Böhlingk 3039 refers to Mahābh. 12, 3892. N omits with B. So also C and Edd. It should probably be omitted.

Verse 122. N. दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रं with B. So also C and Schlegel from his Paris MS. Correct accordingly. Schlegel's Petersburg MS. एतच्चतुष्टयं जगति. Serampore Ed. with us, (In A लोके is given only in the margin by a second hand).

Line 6. N. उक्तं च तदस्ति. Schlegel उक्तं चैतदस्ति from his MSS. So also C. उक्तं चे (sic) तदस्ति. Serampore Ed. with us. But our reading is that of B only. A has a variant, due to some unimaginative editor, which should have been noted, पुंसां उक्तं चैतत्.

Line 10. N's original reading is 'कटकवास्तव्यो, which has been corrected. Schlegel also 'कटकवास्तव्यो from his MSS. So also C. Correct accordingly.—N. स चैकदा सावकलुब्धः सन् विन्ध्याटवीमध्यं गतः.

Line 11. N. तत्र तेन.—N. व्यापादितमृगम्.

Line 13. N. निधाय.—N. घनघोरगलगार्जितं.

Line 14. N. द्विचद्रुमवत् पपात.

Verse 124. N. व्याधिपतनं, with our MS. A.—क्षुद्रचाधिः, as we have given is the reading of B, C and Schlegel's Petersburg MS. This last also has the nom. अग्निः with our authorities. Schlegel gives जलमग्निं and क्षुद्राधि from his Paris MS. and the Serampore Ed.

Line 18. N omits एकत्रैव देववशात्.

Line 20. N. महद्भोज्यम्.

Page 34. Verse 125. N दैन्यम् corrected to देवम् in the margin by a second hand. C. दैन्यं. Serampore Ed. and Schlegel देवम्. I thought अतिरिच्यते might mean "is out of place," but compare above verse 13. देवम् is probably right.

Line 5. N. ततः प्रथमबुभुक्षायां तावदिमं निः°.

Line 6. N. खादामि with A. Correct accordingly. Write with N and B द्रुतमुत्पतितेन धनुषा हृदि. So also Schlegel.

Line 7. N. स दीर्घरावः.

Verse 126. N. धनिनां धनं. So also Subhāshitāvali MS. C.

Line 12. Edd. अतिक्रान्तोपवर्णनेन, Schlegel noting that his Paris MS. has अतिक्रान्तोपवर्णितेन. C. अतिक्रान्तोपालंभवर्णनेन. N has what looks like अतिक्रान्तोपवर्णलेन (sic).

Verse 127. Böhrling 3596 refers to Mahābh. xiii. 7607.

Line 16. N. त्वया भवितव्यम्. I find now that this is also the reading of A. So also C. Correct accordingly. B. omits त्वया. Edd. put it before सोत्साहेन. Schlegel's MSS. however show the true position: the Paris MS.

reading भवता भवितव्यं, and the Petersburg MS. त्वया भ.
वितव्यं.

Verse 128. N. सुचिन्तयाप्यौषधम्.

Page 35. Line 6. N omits सखे with B. So also C.—N. दशाविशेषे with
ण added in the margin by a second hand. The word
is followed by what may be सर्वे. C and Edd. दशाविशेषे.

Verse 130. Write with all our MSS. नखा नराः.

Line 11. N omits यतः So also C.

Verse 131. N. देशानुन्वज्य. I find now that this is the reading
of A. So also C. Correct accordingly. B देशान्वन्त्यज्य.
I have already noted that Schlegel violently transfers
verses 131 and 132 to another part of the book, with
which they have nothing to do. The balancing of
contradictory maxims at which Schlegel stumbles is
characteristic of the style of the book. Compare
the passage at p. 7.

Verse 132. Pañchatantra ii. 120. दंष्ट्रानखलाङ्गल "his 'iron
teeth and claws," is the reading of A B and C. So
also Bühler (धीरस्य को वै विदेशः). Those who read
with Edd. °लाङ्गल have not explained under what
circumstances a lion fights, like a whale, with his tail.
N reads what looks like °च्यवलिप्रहरणः.

Verse 133. N. विवेसाः with B. So also C and Edd. In our
note ° write "corrects प्रवणाः into सन्मुखाः".

Verse 134. Mahābh. Śāntip. clxxvi. 19.—N. लभ and सह.

Page 36. Verse 135. Pañchatantra, Kosegarten's Ed. ii. 130. With
क्रियाविधि here compare विज्ञातविधि in verse 129, where
Böhtlingk (3505) has written विज्ञाननिधि against all the
authorities.

Verse 136. N. °विषयात्. This seems an improvement.

Verse 138. Pañchatantra ii. 114. Bühler खलप्रीतिः सिद्धमन्नं च
योषितः.

Verse 139. N. गर्माद्विपतिते. प्रसवतः.—See note on verse 140.

Line 20. N. सखे, omitting अपरं च शृणु.

Verse 140. "Therefore I say unto you, Take no thought
for your life, what ye shall eat, or what ye shall drink;
nor yet for your body, what ye shall put on. Is not
the life more than meat, and the body than raiment?
Behold the fowls of the air: for they sow not, neither

do they reap, nor gather into barns; yet your heavenly Father feedeth them. Are ye not much better than they?" Matthew vi. 25, 26. Compare also the verses that follow there, and verse 139 above. Benfey II. 317, makes enthusiastic reference to our verse as "der schöne dem Evangelium so ähnlich klingende Vers."¹

Page 37. Verse 142. Mahābh. Vanap. II. 49. Pañchatantra. ii. 156.

Bühler विच्छेदा तस्यापि न शुभावहा.

Verse 143. Mahābh. Vanap. II. 40. Pañchatantra i. 401, ii. 116. Kielhorn यथाभिषं जले मत्स्यैर्मदयते आपदैर्भुवि । आकाशे पक्षिभिश्चैव. So also Bühler.

Verse 144. Mahābh. Vanap. II, 39.

Verse 145. N. क्लेशबहुल्ये किं नु. इच्छासंपद्यतो नास्ति. C. क्लेशबहुले किं न दुःखसमागमः । इच्छासंपद्यतो. Edd. जन्मनि क्लेशबहुले किं नु दुःखमतः परं । इच्छा संपद्यतो नास्ति यच्चेच्छा न निवर्तते ॥ Lassen in his note joins इच्छासंपत्. Schlegel's Petersburg MS. has किं न with us. The same MS. संपद्यतो and यच्चेच्छा. Schlegel's Paris MS. संपत्तितो and यच्चेच्छा. Read with N. except that perhaps क्लेशबहुले is to be preferred: "Life is full of trouble, but has it any greater sorrow than this that desire is not satisfied and does not cease." I thought the reading in the text might mean: "Birth itself is a trouble, and woes of every kind succeed: desire is not &c.," the अस्ति being an example of the rare pleonastic construction. The verse has given a good deal of trouble. Schlegel referred यत्; and यत्र, as he read, to जन्मनि, but gives also the right construction ("that" referring to अतः) in defending the variant of his MSS. for यत्र (यच्चेच्छा our reading). Böhlingk has N's readings (क्लेशबहुले) explained as above. So also Max Müller. The difficulty is an old one as in the Subhāshitāvali 3350 (जन्मनि क्लेशबहुले किं नु,) it is escaped by an alteration to इच्छायाः पूर्णता नास्ति.

Line 9. Omit अन्यच्च भ्रातः शृणु with A B C N and Schlegel's MSS. The words have crept into our text from Edd.

¹ "The beautiful verse that rings so like the Gospel,"

Verse 147. N. तृष्णा यदि परित्यक्ता. I see now that A's original reading was सा तृष्णा चेत्परित्यक्ता, which has been corrected as in our text. C. तृष्णा चेत्संपरित्यक्ता. Serampore Ed. तृष्णा चेह परित्यक्त्वा. Schlegel तृष्णा हि चेत्परित्यक्ता. His Paris MS. has तृष्णैव. Read with N. —N. तस्याश्च प्रसरो.

Verse 149. N follows directly with लघुपतनो ब्रूते omitting the words that intervene in our text.—N. धन्योसि मन्थरो.

Page 38. Verse 151. N. सत्पुरुषव्रतस्य. C. सत्पुरुषः स एव. Edd. सत्पुरुषः स धन्यः. But Schlegel's MSS. have the reading we have given from A. (There is a gap in B).

Line 7. तदेवं. N adds ते तत्र. C. तदनंतरं चात्र. Serampore Ed. अथ तदेवन्ते. Schlegel तदैवं ते. But Schlegel's Petersburg MS. has (तदैवं ते) तत्र with N.

Line 8. N. अथ चित्रांगनामा. So also Serampore Ed. C. अथ चित्रांगो नाम. Schlegel अथ कदाचिच्चित्रङ्गनामा.

Line 9. N. तत (correct तत्) पश्चाद्. C. तत्पश्चाद्. So also Serampore Ed. Schlegel ततः पश्चाद्.—भयहेतुमालोक्य. This is a misprint. A B have भयहेतुमालोच्य. N, C and Schlegel from his Petersburg MS. भयहेतुमाकलय्य. Correct accordingly. Schlegel's Paris MS. भयहेतुमवलोक्य. Serampore Ed. मृगमवलोक्य भयं संचिन्त्य.

Line 10. N omits the second प्रविष्टः. Edd. have गतः for it. Schlegel's Paris MS. गतवान्, and his Petersburg MS. with us. C (which transposes this and the following clause) with us.

Line 12. N. स्वेच्छयोदकायाहारो. So also C and Edd.

Line 14. N. चित्रांगो.

Line 16. भवतः. N adds यतः. So also C and Edd.

Verse 152. Kāmandakīyanītisāra iv, 74. Ed. कृतसम्बद्धं. The Commentary has the right reading.

Line 20. N. कृतस्वेच्छाहाराविहारः. So also (as should have been noted) B. C and Schlegel with us. Serampore Ed. स्वेच्छाहारं कृत्वा. Schlegel's Paris MS. स्वेच्छया कृताहारश्च. His Paris MS. कृतः स्वेच्छाहारः. His own reading was a happy emendation. But the reading of N and B seems preferable.

Line 21. N. अथ before मन्थरो ब्रूते. I should have noted that B has अथ. So also Schlegel from his Petersburg MS.

His Paris MS. with us. C. अथ मंथर उवाच. Serampore Ed. अथ मन्थरणीक्त.—Schlegel takes here from the London Edition, a book for which in other places he cannot find words too bad, a verse (कूपेदकं वटच्छाया &c. Châp. 96) which, as it is absent from the Serampore Ed., from Schlegel's own MSS., and from all our MSS., and has no particular appropriateness, is certainly to be rejected.

Line 23 N. नृपतिः ।

Page 39. Line 1. प्रातश्च तेनात्रागम्य. A omits अत्र. It has crept into our text from Edd. But compare what follows. N. प्रातश्च तेनात्रागम्य. C and Edd. as in our text. Schlegel's MSS. however omit अत्र.—कपूरसमीपे. N. कपूरः—शर (correct रशरः) समीपे. This (कपूरसरःसमीपे) is the reading also of Edd. Correct accordingly. C कपूरसरस्तीरे.

Line 2. N. श्रूयते with B. So also C and Edd.—Omit तेन with B N C and Edd.—N. भयहेतुरेव. C. भयहेत्वेवं Edd. भयहेतुकम्.

Line 3. B has जलास्यान्तरङ्गच्छामि, which is also what N probably intends by जलास्यान्तरा गच्छामि. C. जलाशयां गंतुमिच्छामि. Edd. with B and N. Correct accordingly.

Line 4. N. काकमुगावप्युक्तवन्तौ. So also B and Edd. C with us.

Line 5. N. स्थले च गच्छतः का विधा. C. (जले गच्छतो मंथरस्य कुशलं) स्थले गच्छतः को विधाता. Edd. स्थले गच्छतः कः प्रतीकारः. Schlegel's Petersburg MS. with N. Correct accordingly.

Verse 153. N. स्वभूमिश्च पदातीनां राज्ञां मौनं बलं बलं. This is, I find, also the reading of A (both MSS. write राज्ञा मौनं). B also स्वभूमिश्च पदातीनां. In the last pāda B is not clearly legible; but the reading seems to be राज्ञां मंत्रं बलं बलं. The reading in our text (as should have been noted) is that of C, except that स्वभूपः should be स्वभूमिः. Serampore Ed. स्वभूमिः आपदादीनां राज्ञां मन्त्री परं बलं. Schlegel स्वभूमिश्च पदातीनां राज्ञां सैन्यं परं बलं. Schlegel gives सौमंत्र्यं बलं as the reading of his Paris MS.

Line 9. N. हिरण्यको ब्रूते सखे &c. So also C.

Line 13. N. तेन च. So also B. A. तस्य. Schlegel तेन as in our text. Serampore Ed. तत्र. Read with N and B.
—N. वीरसुपुरनाम्नि महानगरे.

- Line 15. N omits नाम.
- Line 17. N. स्मरशरप्रहारजर्जरीत°.
- Page 40. Verse 156, Mahâbh. Âdip. lxxiv. 40.
- Line 7. N omits मम with B. C and Edd. मे. Schlegel's Paris MS. with B and N.
- Line 8. N. लावण्यवत्सुवाच. So also B and Edd.
- Line 9. N. सर्व्वे (omitting एतत्) दूत्यागत्वा तुंगवल्स्यावेदितं । तुंगवलो-
ब्रवीत् । स्वाभिनानीय &c.
- Line 15. N. राजपुत्रो ब्रूते. So also B.
- Line 17. N. एतद्देहेन.
- Line 18. N. स्वेछाभोजनं. So also Schlegel from his Peters-
burg MS. His Paris MS. and C with us. Seram-
pore Ed. भोजनं.—N. तदेकेन वृद्धशृंगालेन.
- Line 19. N. बुद्धिप्रभावाद्. So also C and Edd. Schlegel's
Paris MS. with us.
- Page 41. Line 1. N. कुतः समागतः । So Edd. कुतः समायातः C. कुतः
समागतोसि.
- Line 2. N. सोवेदन्. So also B C and Edd.—N. वनवासिपशुभिर्मि-
लित्वा युष्मत्समीपं प्रस्थापितः. C omits युष्मत्समीपं Edd.
have भवत्सकाशं. But Schlegel's Petersburg MS. omits
the word and his Paris MS. has युष्मदन्तिकं.
- Verse 159. N. य (correct यः) कुलाभिजन° with B. So also C and
Edd. Schlegel's Petersburg MS. कुलाचारजनाचारैः.—N.
युवः.
- Line 8. N. अपरं च पश्य with B. So also Edd. C. अपि च
- Verse 162. Kâmandakîyanîtisâra ii. 43.—Ed. कृशमथ. पतिसिव.
दण्डनीत्या. In Com. परवशः and दण्डभीत्या. N write
नियतविषवर्त्ति.
- Line 20. Dele च.
- Page 42. Line 1. N. देव पुच्छे करावलंबनं and यस्य with B. So also C and
Edd. Correct accordingly.—Separate त्वया विश्वासः.
- Verse 163. Schlegel, apparently from the London Ed., reads
सत्संगरहितो in the first line of this verse, with the result
of completely destroying the meaning. The true
reading is vouched for by our MSS. A and B, Schlegel's
MSS., the Serampore Ed. and the Subhâshitâvali,
where the verse occurs twice (461 and 4806. Note
on 461: "If you but cherish the company of the
good you will endure: fall on the other hand into the

company of evil men and you will fall indeed"). N is unfortunately corrupt, but confirms our reading : यदि सत्संगनिरतो भविष्यसि) (sic, omitting the second भविष्यसि) अथासज्जनसंगनिरतो गोष्टीषु पतिष्यति. C. यदि सत्संगनिरतो भविष्यसि (the second भविष्यसि is supplied in the margin) अथवा सज्जनगोष्टीषु (sic) पतिष्यसि पतिष्यसि.

Line 7. N. स राजपुत्रः with B. So also C and Edd. But Schlegel's Paris MS. has असौ for स, and his Petersburg MS. omits the word with us.

Line 8. N. नियुज्यते. So also Schlegel from his Petersburg MS. His Paris MS. and C with us. Serampore Ed. नियोजितः.

Line 11. N. सा मया यथोचितेन पूजयितव्येति. C with us. Edd. स मया यथोचितेन विधिना पूजयितव्या. Schlegel notes that his MSS. add इति, and that his Petersburg MS. with N omits विधिना. His Paris MS. has यथोचितालंकारेण.

Line 12. N. समर्प्य. C and Serampore Ed. with us. Schlegel with N. समर्प्य is also the reading of B.

Line 13. N. अस्त्रज्ञैव वलालंकारैः संपूज्य रक्षकं दत्त्वा तत्क्षणं प्रस्थापयति. The reading in our text is that of the Serampore Ed. which has crept in. (A omits युवतीम्) अस्त्रज्ञैव वलालंकारैरलंकृत्य रक्षकं दत्त्वा तत्क्षणं प्रस्थापयति. Schlegel from his MSS. with N. Correct accordingly.

Line 15. N. लोभाकृष्टचेतसा. So also A, B, C and Schlegel, (his MSS. लोभाकृष्टेन चेतसा). Correct accordingly. मनसा is from the Serampore Ed.—N. स्वधूरानीय. So also B, C and Schlegel. Serampore Ed. स्वधूर् लीलावतीमानीय, a reading which is noteworthy as giving the name Līlāvatī to the woman. Compare our Note⁹ on page 39. Read however with N.

Line 16. N. स च राजपुत्रस्तां. So also A. B adds तुंगवलः. C. स राजपुत्रस्तां. Serampore Ed. as in our text. Schlegel with N and A. Correct accordingly.—N omits ससंभ्रमम्. So also A and C. Edd. as in our text. But Schlegel's Petersburg MS. omits ससंभ्रममुत्थाय and his Paris MS. omits ससंभ्रमम्. B. समुत्थाय.—निर्भरम् has also got into our text from the Serampore Ed. A, C, N and Schlegel निर्दयम्. Correct accordingly. B. निष्ठुरं.

Line 17. निर्मालितलोचनः has got into our text from Serampore Ed. A. आनन्दमीलितलोचनः. B. आनन्दोन्मीलितलोचनः. C. आनन्दमीलितलोचनः. This last is also the reading of Schlegel from his Paris MS. His Petersburg MS. with B. N. अर्द्धमीलितलोचनः.—N. निषसाद for विललास. The latter is the reading of Edd. A and B with N. So also Schlegel's MSS. Correct accordingly. C reads तया सहानंगक्रीडां विधाय लुत्वा पर्यंके निषसाद.

Line 21. N. तद्वचनमवधार्य. C. ततो हितवचनमवधार्य. Schlegel ततस्तद्वितवचनमवधार्य. Serampore Ed. तद्वितवचनमवधार्य correct धीर्य). Schlegel notes that his Paris MS. has अवधार्य with us.—विमुग्ध is again from Serampore Ed. A BN. मुग्ध. C. मूढ. Schlegel मुषित from his Petersburg MS. His Paris MS. मृतं.—N. स मन्थरस्तं जलासयमुत्तुज्य चलितः. So also A and B, except that A omits स and reads प्रचलितः. C with N, but omits स. Schlegel with N, but omits स and तं. The reading in our text is that of Serampore Ed.

Line 22. N. अनुगच्छन्ति with B. C with us. Edd. with N and B.

Page 43. Line 1. N. स मन्थरः. So also B, C and Schlegel. Serampore Ed. with us. But write स मन्थरः.

Line 2. N. भ्रमन् कृमाकुलो गृहाभिमुखं प्रयातः. A. भ्रमणकुंकमाकुलो गृहाभिमुखं प्रयातः. B. भ्रमणकृशागृहाभिमुखं प्रयातः. C. भ्रमणक्रमेणाकुलो गृहाभिमुखं प्रचलितः. Serampore Ed. भ्रमन् कृशात् क्षुत्पिपासाकुलः स्वगृहाभिमुखं प्रचलितः. Schlegel घर्माकुलः स्वगृहाभिमुखं प्रयातः. It will be seen that the last two words गृहाभिमुखं प्रयातः are pretty certain. Correct our reading.

Line 3. N. अथ ते. A writes इअन्ते probably for अथ ते. B, C and Schlegel अथ ते.—N. गतवन्तः. So also B. C. उपगताः संतः. Serampore Ed. with us. Schlegel उपगतवन्तः. But his MSS. with N, B.—N. अनुगच्छेयुः. B. अनुगच्छन्. C and Schlegel's Petersburg MS. with N. Edd. with us.

Line 4. N. विलपपि (correct विलपाति). B, C and Edd. विलपाति. Correct accordingly.

Page 43. Verse 164. Pañchatantra ii. 174. Böhrling 1383 refers also to Mahānātaka 210, and compares Mricchh. 149, 6 and Śak. 81, 8.

Verse 165. N. भागैव हि. C with us. Edd. भाग्यैवैवाभि°. But Schlegel's Paris MS. with us, and his Petersburg MS. भाग्यैरेव हि.

Verse 166. Pañchatantra, Ed. Koseg. ii. 190. Koseg. न सोदये न चात्मजे । विशम्भः । मित्रे निरन्तरे.

Line 13. N. दुर्देवं.

Verse 168. Pañchatantra ii. 176. N. कायः सञ्जिहितापाय (correct to our reading). उत्पादमङ्गुरं. A's original reading is परमापदः not as given in our Note *. For उत्पादि मङ्गुरं which is left in the text, the same second hand gives उत्पातमङ्गुरं, perhaps for N's reading. C as in our text. So also Serampore Ed. (writing सञ्जिहितोपायः) and Schlegel. Schlegel's Petersburg MS. has the परं we have seen in A. Bühler gives N's reading उत्पाद-मङ्गुरं. This verse occurs again iv. 69.

Verse 169. N. शोकारातिभयत्राणं (शीतिविश्रंभ°). C with us. Edd. with B and N. Schlegel's Petersburg MS. has परित्राणं (sic); and his Paris MS. has कारणं for भाजनं.

Page 44. Verse 170. N. निकषघ्रावा with B. So also C and Edd. Correct accordingly.

Line 6. N. चित्राङ्ग° for our चित्राङ्गद.—N. यावदेवायं. So also B. C with us.

Line 8. कृत्यम्. B. कार्यम्. N. यथाकार्यम्. C with N. Edd. with B. But Schlegel's Paris MS. with N.—N. हिरण्यको ब्रूते चित्राङ्गो. So also B. and Edd. C. हिरण्यक उवाच चित्राङ्गो.

Line 10. N. किमपि किमपि. So also B (writes स्थित्वा किमकिमपि) C and Edd. with us.—N. तत्र कच्छपं परित्यज्य मृगमांसार्थिना सत्वरं. This is B's reading (correct our Note°), and that of Edd. C with us.

Line 12. N. चित्राङ्ग. शीघ्रं गत्वा तथानुष्ठिते सति (compare B's reading). So also Edd. Correct accordingly.

Line 13. N. कर्त्तमादाय.

Line 14. N. प्रचलितः.—N. हिरण्यकेनागत्य. So also Edd.

Line 16. N. लुब्धकस्तस्मिन्लभयाति तावत् So also A C and Edd.

Line 17. N. असमीक्षकारिणः. So also Schlegel from his Petersburg MS. His Paris MS. omits समासमीक्षकारिणः.

Verse 171. Pañchatantra ii. 137. N. च for हि. So also A, B, and Schlegel from his Petersburg MS. It is also

the reading of Bühler in the Pañchatantra. Correct accordingly. The reading in our text is that of the Serampore Ed., with which Schlegel's Paris MS. agrees.

Line 22. N. मुक्तव्यापदः. So also Schlegel. C. मुक्तापदः. Serampore Ed. त्यक्तापदः.

Page 45. Line 1. N. अथ राजपुत्रैः with B.—N. सुखिनः संपन्नास्तत्सिद्धं &c.

Verse 172. N. सज्जनं जनपदे. This is also the reading of A and C. Correct accordingly. B and Schlegel सज्जना जनपदे Serampore Ed. as in our text.—N. समालम्ब्यतां. I see now that A's reading is समालंबनं. C and Edd. as in our text. B and Schlegel's Petersburg MS. with N. N at end of third line च for सा. C सा. Edd. वः with B. But Schlegel's Petersburg MS. has सा.

Page 46. Line 2. N writes शृणु कथयामि.

Verse 1. Pañchatantra i. 1. N. विनाशितः with B. So also C, Edd. and Kielhorn in the Pañchatantra. Correct accordingly. Kielhorn also महान्स्नेहः सिंहगोवृषयोर्वने.

Line 7. N writes सुवर्णनगरी नाम नगरी. C and Edd. सुवर्णवती नाम नगरी. Schlegel's Petersburg MS. सुवर्णनामनगरी.

Line 8. N. निवसति in so far with B. So also C and Edd. Schlegel from his Paris MS. महाधनो with B. His Petersburg MS. महाधने.

Verse 2. N. नोपचीयते. C with us. Edd. with N. But Schlegel's Paris MS. with us.—N writes दरिद्रिति. Schlegel's Petersburg MS. has A's reading.

Verse 3. Böhtlingk 4494 refers to Chānakya 82. Schlegel wrongly omits this verse. All our authorities have it here, as had also all his. His Paris MS. inserts it also in Book I., after our verse 95, against all other authorities. Schlegel might have omitted it there, but should certainly have read it here.

Verse 4. N. अवगृहीतुं. C. with us. Serampore Ed. and Schlegel's MSS. उपगृहीतुं. Schlegel corrected उपग्रहीतुं.

Verse 5. N. सरोगता with B. So also C. Edd. with us. The Petersburg Dictionary gives सरोग “ill” (no reference) and from it सरोगता (reference to our place). It does not recognise our word.

Page 47. Verse 6. Śisūpālavadhā ii. 32. B's reading is for सुस्थितं-मन्यो. So C, Serampore Ed. and Schlegel's MSS. One cannot help wishing that the "insciti librarii" of Schlegel's note here could read his reasons for altering to सुस्थितमना. Böhlingk 6877 gives सुस्थिरमन्यो probably from the Śisūpālav., but our reading seems better.

Page 47. Verse 7. Böhlingk (निरामर्षं निरुत्साहं) 3746 refers to Mahābh. 5, 4523.

Verse 8. Manu vii. 99. N. अपेक्षया. C. लब्धं च परिपालयेत्. Serampore Ed. अवक्षयात्. Schlegel with N. His Petersburg MS. with us.—N. सम्यक् with B. C with us. Edd. with B and N.

Line 10. यतः &c. What follows is a commentary on the preceding verse. The MSS. vary very much in the first clause. Schlegel tells us that his Petersburg MS. has यतः। अलब्धमनिच्छतो अनुयोगादर्थप्राप्तिरेव च. Correct अर्थप्राप्तिरेव च here, and we have the reading of N, which is to be adopted. "For, if a man have no desire for what is not yet his, he will make no exertion, and will get nothing." C. अलब्धमिच्छतो (?अलब्धमनिच्छतो) अनुयोगादप्राप्तिरेव. Serampore Ed. अलब्धमिच्छतोऽर्थयोगादर्थस्य प्राप्तिरेव. Schlegel's Paris MS. अलब्धालिप्सतोऽनुयोगादर्थप्राप्तिरेव.—N. अंजनवत् with B. So also C and Edd. Correct accordingly. The mistaken idea that there is a new verse here has given editors a great deal of trouble. In none of our MSS. is it marked as a verse : and in C, where the verses are numbered, it is not numbered as one.

Verse 9. Mahābh. Śāntip. cccxxi. 93. In the second line I should have read यो न रिपुं न बाधते from my MSS. The corrupt reading given in Note¹⁰ as that of MSS. is that of A only. B has रिपुन् for which A's reading is clearly intended. N. यश्च रिपुन् साधते. C. यश्च रिपुन् बाधते. Edd. यश्च रिपुन् बाधते. It has been noted already that Schlegel declines to read this verse here, and inserts it, without any warrant, in Book i, before our verse 121.

Verse 10. N writes अंजनक्षयं.—N. वाल्मीकस्य.

Verse 11. Böhrling 2357 refers to Vriddha-Chân. xii. 22. The "ghaṭa" which fills drop by drop is the empty vessel placed within a larger vessel full of water that it may measure time by the time it takes to fill. Compare Subhâshitâvali 1985.

Page 48. Line 1. N. स (correct सं)जीवकनन्दकनामानौ with B. So also C (which however has संजीवकदमनकनामानौ) and Schlegel. Serampore Ed. with us.

Line 2. N. संपूर्ण. B. पारिपूर्ण. C with N. Edd. with us. N. कश्मीरं चलित (correct तः).

Verse 12. Pañchatantra ii. 51 and 121. Böhrling 1926 refers also to Chân. 73 and Vriddha-Chân iii. 13.

Line 6. Omit अथ with B, C, N, and Schlegel's Petersburg MS. Serampore Ed. has it. Schlegel ततो from his Paris MS.—N. सुदुर्गन्धि. So also B, C, and Edd. Correct accordingly.—N. संजीवको भगवानुः. So also B, C, and Edd. Correct accordingly.

Verse 13. Böhrling 1545 refers to Ghaṭakarpura's Niti-sâra 21.

Line 13. N. संजीवको तत्र परित्यज्य. So also C. and Edd. Schlegel's Paris MS. omits तत्र.—N. पुनश्चलितः. B. पुनः प्रचलितः. Schlegel's Petersburg MS. with N. Serampore Ed. परित्यज्य वर्द्धमानः पुनः स्वयन्धर्मपुरं नाम नगरं गत्वा महाकायमन्यवृषभमेकं समानीय धुरि नियोज्य चलितः. So also Schlegel from his Paris MS. except that he has with his MS. सुवर्णपुरं नाम नगरं, and that, omitting पुनर् before these words, he has पुनश्चलितः. His MS. however omits महाकायं and आनीय. His Petersburg MS. as we have seen, omits the whole clause, reading स वर्द्धमानः पुनश्चलितः. The clause is an evident interpolation, of the kind of which we have already seen so many. But read पुनश्चलितः.—N. संजीवकोपि खुरत्रयेन (correct न) भरं कृत्वोत्थितः with B. C (अनंतरं संजीवकोपि कथं कथमपि खुरत्रये भरं कृत्वोत्थितः. Serampore Ed. संजीवकोपि कथं कथमपि खुरत्रये भरं कृत्वोत्थितः. Schlegel leaves out the first अपि against his MSS. on the ground that it had nothing to refer to, and has कथमपि, for कथं कथमपि, with his Paris MS., and खुरत्रयेन with both his MSS. Read

with B and N. भरं in our text is a mistake for भरं which A has.

Verse 15. Böhthlingk 3729 refers to Ghatakarpara's Nitisāra 20.

Line 18. N. स्वेच्छाहारविहारादिलामेन. So also C. Schlegel from his Petersburg MS. स्वेच्छाहारादिलामेन. His Paris MS. स्वेच्छाहारपयःपानेन. Serampore Ed. स्वेच्छाहारविहारं कृत्वा.

Verse 16. Pañchatantra, Ed. Koseg. i. 25.

Page 49. Line 2. N. अननुभूतपूर्वम्. C अननुभूतपूर्वप्रलयं (compare B's reading). Schlegel अननुभूतपूर्वकं, a correction of his MSS.; which give, the Paris one अनुभूतपूर्व, and the Petersburg one नानुभूतपूर्वकं. Read with N.—N. अकालघनगर्जितमिव, with प्रलय written in above apparently by first hand. C and Edd. also have घन with BN. Insert it.

Page 49. Line 3. N. तच्छ्रुत्वा चासौ. So also C and Schlegel's Paris MS. Schlegel with A from his Petersburg MS. Serampore Ed. with us.

Line 4. N. स्वगतं किमिदमित्यालोचयन्स्तूर्णं. C. स्वस्थानं गतः किमिदमित्यालोच्य तूर्णं. Serampore Ed. स्वस्थानमागत्य किमिदमित्यालोचयन्स्तूर्णं, So also Schlegel with आलोच्य. His Paris MS. has आलोचयन्. Read with N.

Line 5. N. जंबुकाभ्यां for शृगालाभ्यां. I find now that A omits the word. C. जंबुकाभ्यां. Edd. as in our text. But Schlegel's Petersburg MS. omits the word; and his Paris MS. has जंबुकाभ्यां.—N. तं दृष्ट्वा. C. तथाविधं तं दृष्ट्वा. Serampore Ed. तं तथाविधं दृष्ट्वा. Schlegel तद् दृष्ट्वा. His Paris MS. has तथाविधं च दृष्ट्वा.

Line 6. करटकमिदमाह. N omits इदम्. So also C. Edd. दमनकः. करटकमाह (compare B's reading).

Line 8. N. सैवैव with B. (It should have been noted that B adds अस्य). C. सैवैवास्य. Edd. अस्य सैवैव. Read with N.—चेष्टानिरूपणं स्वामिनः. N transposes.

Line 10. अपरं च. N. अपरं च पश्य. So also Serampore Ed. B and C. पश्य. Schlegel omits.

Verse 17. Pañchatantra i. 264.

Verse 18. N. यात्. So also C and Edd. Schlegel's Paris MS. (or perhaps both, see Schlegel's note, where either the first or the second P would appear to be a mistake for Pp.) ये with our A and B.

Verse 19. All our MSS. protect the reading वै जीवन्ति which need not be altered, as Böhtlingk 1451 has done to चेज्जीवन्ति, or to anything else. It is not however in any way necessary to attribute to वै here a conditional sense, which, according to Schlegel, it has nowhere else. The construction is of that quick vivid kind characteristic of our book.

“*They* live—pray who then are dead?”

The reading in Subhâshitâvali 3215 however is ये पराधीनजन्मानस्ते चेज्जीवन्ति के मृताः.

Page 49. Verse 20. N. पतोच्छिष्ट. C with B. Edd. with N. So also in Subhâshitâvali, where the first line occurs twice, 1228 and 3168.—N. सुखग्रस्तैः. C and Edd. with us. Schlegel's Petersburg MS. and the London Ed. have सुख.

Verse 21. N writes परोपकारणीकृत.

Page 50. Verse 22. N. दृष्टिस्तामपि.

Verse 23. Böhtlingk 4217 notes that this verse is quoted in the Sâhitya Darpaṇa 326.

Line 6. A, N, C, Schlegel अब्रवीत्. B and Serampore Ed. ब्रूते. The discrepancy in what follows is more serious. N. मित्र सर्वथा मनसापि नैतद्वक्तव्यं. So C, with वर्चित्तव्यं. So also Edd., with कर्त्तव्यं. Schlegel's Paris MS. मनसापि नैतद्वक्तुमुचितं, a reading which Schlegel dismisses as absurd. “Absurde, quia animo loquela ne tribui potest, nec tribuitur ab Indis.”¹ The absurdity is not in the reading. मनसा वक्तुम् is the English “said in his heart.”

Verse 24. N. अचिरेणैव with B. So also C and Edd.—N. ये तृष्टाः. So also C and Edd.

Line 10. N. अन्यच्च पदय. C. पश्य. Serampore Ed. with N. Schlegel with us.

Verse 25. N. चामरोद्धृतः. So already Böhtlingk 1790 from a conjecture of Kern's. Other authorities as in text. Schlegel's Paris MS., and his Petersburg MS. also apparently, चामरोद्धृतः.—N. वाहिनी. This is, I now see, also A's reading. Correct accordingly. So also C and Serampore Ed. वाहिनीः is B's reading. Schlegel

¹ “An absurd reading, as the power of talking neither can be, nor as a matter of fact is, by Hindoo writers, attributed to the mind.”

वाहनाः from conjecture. His authorities वाहिनी.

Böhtlingk conjectures उद्गण्डधवलच्छत्रं वाजिवारणवाहिनी.

Line 13. N. करटको वदति. C and Edd. with B.

Line 14. N. सर्वथा परिहरणीयः with B. So also C. Edd. अव्या-
परिषु व्यापारः सर्वथा परिहरणीयः.

Verse 26. Pañchatantra i. 21. N. स तथा निहतः. So also
Schlegel's Petersburg MS. Edd. with us. C. स एव
निधनं याति. This last is Kielhorn's reading in the
Pañchatantra.

Line 20. N. करपत्रदार्यमाणैकस्तंभस्य, agreeing on the whole with
B (B. विदार्यमाण). C with B. Serampore Ed. with N.

Line 21. N. खण्डद्वयं. C. खंडद्वयमध्ये. This last is the reading
of Schlegel's Petersburg MS. His Paris MS. with us.

Line 22. बलवान्. N. महान्. B, C and Schlegel omit the word.
Schlegel's. Petersburg MS. महावानरयूयः. Serampore
Ed. with us.—N. क्रीडन्नागतः with B. So also C and
Schlegel.—N. त [? ते] खेको (compare B's reading).
C and Schlegel तेखेको.

Line 23. N. तं कीलकं with B. So also C and Edd.

Page 51. Line 3. N. उपगतः. C and Edd. with B. Schlegel's Paris
MS. सहसा पंचत्वमगमत्.

Line 5. N. सेवकेन कर्तव्यं (compare B's reading). So also C.
Serampore Ed. सेवकेनावश्यं करणीयं. Schlegel सेवकेना-
वश्यमेव कर्तव्यं. Schlegel notes that his Paris MS.
omits एव.

Line 6. N. यतोनुजीविना. So also C and Edd.

Line 7. N. सर्वथा न कर्तव्यं. So also B. C. चर्चा सर्वथा परिहरणीया.
Serampore Ed. पराधिकारचर्चा सर्वथा न कर्तव्या. So also
Schlegel, omitting सर्वथा. Schlegel's Paris MS. सर्वापि
and न करणीया.

Line 12. N. अभिनववयस्था [? स्थ] या. So also Schlegel's Paris
MS.

Line 13. N. कान्तया with B. So also C and Schlegel.
Serampore Ed. वधुः.—N. निर्भरः.

Line 15. N. तव तावदयं. C. भवतस्तावदयं. Serampore Ed.
सखे भवतस्तावदयं. Schlegel with N.

Line 17. N. मम नियोगस्यापि चर्चा किन्त्वया कर्तव्या (compare B's
reading). C. with B. Serampore Ed. भद्र मम नियोगस्य
चर्चा त्वया न कर्तव्या. Schlegel with N, omitting अपि.

- Line 18. N. चिरात् निवृत्तो in so far with B. So also C. Edd. चिरात्रिवृत्तो. But Schlegel's Petersburg MS. has चिरा. न् निवृत्तो. His Paris MS. चिरनिर्वृत्तो.
- Line 19. अतो. N. यतो. So also C and Edd. B omits a few words here, writing (नमाहा scil. रदानेपि &c.) ये याचते &c. Write यतो.
- Page 52. Line 1. N. विधुरदर्शनं. So also C (दर्शन) and Edd.
- Line 2. N. omits रे. So also C.
- Verse 28. N. कार्यं एव in the second line with B. So also C. The meaning is the same; and Schlegel's violent alteration to यो न संभावयेद्धृत्यान् entirely spoils it. No praise is due to the king who waits for the hour of his necessity to be liberal with his servants.—For the way in which this verse is divided between two speakers compare below, III. and verse 137.
- Line 9. N. पापीयस्त्वं.
- Line 14. N writes ततः सरजक मयास चीत्कार°. The corrupt letters here are from the following तडयामास. Schlegel notes that his Paris MS. omits तेन.
- Line 16. N. पश्य पशूनामन्वेषणमस्मन्नियोगः स (?सा) स्वामिनियोगचर्चा च क्रियतां. B, C, and Edd. agree with N in prefixing पश्य. C goes on पशूनामन्वेषणमस्मन्नियोगः अतः स्वनियोगचर्चा विमृष्य क्रियतां. So Schlegel, omitting अतः and विमृष्य. Schlegel's Petersburg MS. has सा स्वनियोग (compare N's reading).
- Line 20. N. एतन्न युक्तमुक्तं. So also C. Serampore Ed. एतदयुक्तमुक्तं त्वया. Schlegel with us. He notes that his Petersburg MS. has N's reading with सेवकेन prefixed (सेवकेन एतन्न युक्तमुक्तं).
- In our Note ¹¹ here “आहारपात्रार्थी” is a misprint for आहारमात्रार्थी.
- Page 53. Verse 31. Pañchatantra i. 22. N. सुहृदामुपकारकारणात्. So also C and Edd. It is also Kielhorn's reading in the Pañchatantra. Schlegel's Petersburg MS. as in our text.
- Verse 32. Pañchatantra i. 23. N. स तु जीवति, and सोदर°. Edd. with us. Kielhorn सोऽत्र जीवति । वयांसि किं न कुर्वन्ति.
- Verse 24. N. रत्नजातौ समानायां (Compare Note as to A's reading. The correction is by a second hand.) In B

also the scribe has first written तुल्याना (या) and then taken out the ना, as if he had the two readings before him. N's reading is good. "A man may be of the same genus as other 'ratnas,' yet, if he be a servant he will be despised."

Verse 36. Nītiśataka, Ed. Tel. No. 30. N. वसावसेक°. अस्थि नोः (So also Telang). क्षुधः शान्तये. C. स्वल्पं. (So also Telang.) अस्थि तत्. Edd. with us, except that they have क्षुधः शान्तये and that Schlegel reads from his Petersburg MS. अल्पस्नायु, and from his Paris MS. वसावसेक° with N. (In his Note he prefers वसावशेष° on the ground that that is the reading in Bhartṛihari). Schlegel notes that his Paris MS has स्वल्प°.

Line 23. N. omits पश्य. B. omits पश्य as well as सेवकयोरन्तरं Correct our note ¹⁰. C with us. Serampore Ed. अपरं च सेव्यसेवकयोरन्तरं पश्य. Schlegel अपरं च पश्य सेव्यसेवकयो- रन्तरं.

Page 54. Verse 37. Nītiśataka Ed. Tel. No. 31. Böhrtlingk 5845 refers also to Pañchatantra, Ed. orn. i. 14.

Line 5. N. किं च. So also C. and Edd.

Verse 38. Pañchatantra i. 24. N. चिरं च. This is also, I now see, A's reading. So too Kielhorn in the Pañchatantra (विज्ञानशौर्यविभवार्थगुणैः समेतम्) and C. Correct accordingly. चिराय was from Edd.

Verse 39. Böhrtlingk 826 refers to Pañchatantra, Ed. orn. i. 16. N. श्रुतसमयैः. So also C. Serampore Ed. with us. Schlegel's Paris MS. श्रुतिसमये. His Petersburg MS. श्रुतिविषये. He himself reads श्रुतिविषयैः (London Ed. ?).

Verse 40. Böhrtlingk 3191 refers to Pañchatantra, Ed. orn. i. 19. N. प्रभावात् भवत्युदासी. (A and C also write उदासी). C. प्रधानं for our स्वभावान्. Ed. with us.

Verse 41. Böhrtlingk 1016 refers to Pañchatantra, Ed. orn. 20. N. आरोग्यतेज्मशैलाग्रे.

Page 55. Verse 42. N omits with B. So also C and Schlegel's MSS.

Line 4. N. अथ with B. So also C and Edd.

Line 5. N. सचकितं. So also B and Schlegel. C and Serampore Ed. with us.—N. करटकोब्रवीत्. So also A and C. B. करटकः ।. करटको ब्रूते was from Edd.

- Line 6. N. किमत्राविदितमस्ति with B. So also C and Serampore Ed. Schlegel किं प्रज्ञावतामविदितमस्ति. His MSS. with N. Verse 43. Pañchatantra i. 43. N. बुध्यते. चोदिताः. C. बुध्यते. नोदिताः. Serampore Ed. गृह्यते and देशिताः with us. Schlegel बुध्यते and देशिताः. Schlegel's Paris MS. has योजिताः for देशिताः. Kielhorn in the Pañchatantra गृह्यते and चोदिताः.
- Line 13. N. एनं प्रज्ञाप्रभावेन. C. एनं राजानं प्रज्ञाप्रभावेन.
- Verse 44. Böhtlingk 4287 refers to Châṇ. 47 (Weber) and to Vṛiddha-Châṇ. xiv. 15.
- Line 17. N. करटको वदति. So also B and Schlegel. C. करटको-वदत्. Serampore Ed. करटको ब्रूते.—N. has यतः before the verse. C. कुतः. Serampore Ed. पथ्य. Schlegel यतः.
- Line 20. N. दमनको ब्रूते. So B, C and Edd.—C omits the following भद्र.
- Verse 46. N. सुन्दरं वाप्यसुन्दरं. C. सुन्दरेण च सुन्दरं. Edd. with N. Schlegel's Paris MS. यत्सुन्दरमसुन्दरं.—N. भवेत्तत्तस्य. So B (writing भवत्तत्तस्य) and Edd. C with us.
- Page 56. Verse 47. Pañchatantra i. 68. Kielhorn तस्य तस्य हि तं नरः.
- Verse 48. Kāmāndakīyanitisāra v. 22. Ed. सम्यगाज्ञापयेति च । आज्ञाञ्चावितथीकुर्याथशाक्याऽविलम्बितं. The Com. reads यथाशक्ति. N. आदेशमेति च. C and Edd. with us. N. अवितथा (correct था). So also B, C, Serampore Ed. and Schlegel's Petersburg MS. Schlegel with us from his Paris MS.
- Verse 49. N. अल्पेच्छो. आदितोस्मि न विकल्पेत्. B also has अन्ये-च्छो.
- Line 10. वस्मी is a misprint for स्वामी.
- Verse 51. Pañchatantra i. 35. N. असंस्तुतं वा. पार्थितो भवति. This last is also, I now see, the reading of A and B. So also C and Schlegel. वसति is the reading of Serampore Ed. All our authorities have असंगतं except Schlegel, who gives असंस्कृतं from his Petersburg MS. Kielhorn असंस्कृतं and यत्पार्थितो भवति.
- Verse 52. N. अपेक्षणं.
- Page 57. Verse 53. It should have been noted that A B write अनुरक्त-धरलिंगानि against the metre. C. अनुरक्तस्य लिंगानि. The reading in the text is from N. I am uncertain as to the word in A which precedes प्रीतिवर्द्धनं (sic). Schlegel,

who gives the verse as we do, (with चिह्नानि for लिङ्गानि) notes that his Paris MS. has ज्ञानं there, as also that it reads लिङ्गानि with us, and गुणकीर्तनं for our गुणसंग्रहः.

Line 5. Schlegel ममायत्नो भवति तद्वक्ष्यामि. His Paris MS. ममानुरक्तो भवति स्वामी तद्वक्ष्यामि.

Verse 55. Pañchatantra i. 61. Kielhorn नीतिगुणययुक्तां.

Verse 56. Pañchatantra i. 63. Kielhorn अप्रातकालं. लभते बुद्धय-
वज्ञानमपमानं च पुष्कलम्.

Verse 57. Kāmandakīyanīṭisāra v. 28. Ed. अट्टोपि हितान्वेषी
ब्रूयात्कल्याणभाषितं. This verse occurs again in this
book No. 110.

Line 19. C. यदि प्रातावसरे मञ्चो मया न. Schlegel यदि प्रातावसरेण मया
मन्त्रो न. His Paris MS. यदि च. आतावसरे, omitting
मया. His Petersburg MS. प्रातावसरोपि.

Verse 58. Böhlingk 1581 refers to Pañchatantra, Ed. orn.
i. 49. We have given the verse as it stands in A
(संरक्षो). N. स गुणस्तेन गुणिना रक्षश्च (correct) रक्ष्यश्च
वर्द्धनीयश्च. C. न गुणस्तेन च गुणिना रक्ष्यः संवर्द्धनीयश्च.

Page 58. Verse 59. Pañchatantra i. 71. Kielhorn दन्तस्य निष्कोषणकेन
निद्र्यं and वाग्घस्तवता.

Verse 60. Böhlingk 4656 refers to Vṛiddha-Chāpakya xv. 9.

Verse 61. In the Nīṭisātaka. Ed. Tel. No. 106. In the Subhā-
shitāvali 528 the verse is ascribed to Aśvaghosha.
Böhlingk 1519 refers also to the Pañchatantra, Ed.
orn. i. 62.

Page 59. Verse 62. Pañchatantra i. 78. Kielhorn यत्र स्वामी निर्विशेषं
समं भृत्येषु वर्तते । तत्रोद्यमः.

Page 57. Verse 63. Böhlingk 2646 refers to Mahābh. 5, 1033.

Verse 64. Pañchatantra i. 72. Kielhorn स्थानेष्वेव नियोज्यया.
N writes wrongly स्थान एव हि नियोज्यन्ते.—प्रभवामीति
= *Sic volo, sic jubeo, stet pro ratione voluntas.*¹

Verse 65. Pañchatantra i. 75. Kielhorn प्रतिबध्यते and न चापि
स शोभते. A's reading प्रतिबुध्यते is also that of Schlegel's
Paris MS.—न चापि न शोभते. (Schlegel gives न चाति
न शोभते, which is perhaps a mistake for our reading, as
the reading of his Paris MS.) "Still less does it not

¹ "This is my will, this my order; my will must stand for a reason." Juvenal.

shine." It cannot help shining. C. तथापि न शोभते. The Edd. before Schlegel give न चापि शोभते against the metre. He himself reads न चापि विशोभते from his Petersburg MS.

Verse 66. Böhlingk 4469 refers to Pañchatantra, Ed. orn. i. 68. Böhlingk reads बुद्धिमाननुरक्तोयमभक्तोयमयं जडः. The reading in our text is from the Subâshitâvali 2843, where the verse is given from the Pañchatantra. None of our MSS. here give a satisfactory reading. A omits the verse. It is supplied in the margin by a second hand with the reading इहोभयमयं जनः. N writes इहोभयमयं जनः. B. इहोभयसमञ्जसं. C. नात्रोभयमिहोभयं. The Serampore Ed. has अयं शूरो इतो भयं. Schlegel reads इहोभयगुणो जनः. His Paris MS. इतोभयमना जनः, which Schlegel suggests may be a mistake for इहोभयमना जनः.

Verse 67. Pañchatantra i. 110. Kielhorn प्राता. C has the verse we have given in the note from A in the following form: विष्णुः सूकररूपेण नृगरूपो महानृषिः। षण्मुखश्चागरूपेण पूज्यते किं न साधुभिः.

Page 60. Verse 68. Pañchatantra i. 97. Kielhorn मां विद्धि.

Page 61. Verse 73. Manu vii. 11.

Verse 74. Manu vii. 8.

Page 62. Verse 76. Böhlingk 2030 alters नैव लभ्यते to न स नम्यते for what reason I do not know. The true reading is protected by Edd., Schlegel's MSS. and our A B C N.

Page 63. Verse 77. It should have been noted that कणन् is from N C. B. कचिन्, with the correction कनन् in the margin. A is corrupt here. It puts the first two lines, which it gives as in our text, before the words सभयमुपसृत्य कट-कं प्रणतवान्। तथा चोक्तम्. It then goes on इति घोषयतीव डिडिमः करिणो हन्ति (sic) पक्षो निहत्यकुशेन.

Verse 78. Pañchatantra i. 122. Kielhorn gives the third line स्वभाव एवोन्नतचेतसामयं.

Page 65. Line 3. C. ततः संजीवकमानीय राज्ञो दर्शनं कारितं. Schlegel, who gives ततस्तस्यां संजीवकः सप्रानीय राज्ञो दर्शनं कारितः, notes that his Paris MS. has संजीवकं and कारितं.

Verse 81. C. नृपते: with A B. "O king, 'What is a moment' is a fool; poor is 'what is a penny'" (Max Müller). Schlegel has नृपतिः, apparently from his

MSS. but he has perhaps made a mistake. Böhtlingk's translation* (1535) of the verse with that reading does not seem right.—Ein König, der den Augenblick, und ein Armer, der ein Otterköpfchen gering achtet, sind thoren. The next verse is sufficient to show that दरिद्रः here is the predicate of its clause.

Verse 82. I have given N's reading in this verse after much hesitation. No two of our authorities agree. A. तस्यायत्या सदा श्रेयो यः काकिन्या प्रवर्द्धते । कोषं कोषाय तत्प्राणाः प्राणानामिव भूपतेः. B. तस्या (with the correction सत्य for स ह्य in the margin) मात्यः सदा श्रेयो यः काकिन्यापि वर्द्धते । कोयं कोषो यत्प्राणाः प्राणाः प्राणा न भूपतेः C. तस्यायत्यासदा (probably for तस्यायत्या सदा) श्रेयो यः काकिन्यापि वर्धयेत् । कोशः कोशवत्प्राणाः प्राणाः प्राणा न भूपतेः. Schlegel reads तस्यायत्यां सदा श्रेयो यः काकिन्यापि वर्धयेत् । कोषः कोषवत् प्राणाः प्राणाः प्राणा न भूपतेः. But in the second line his Petersburg MS. has कोयं कोषो यतः (? कोषं कोषयतः) प्राणाः, with which his Paris MS., as I read his note, agrees, except that the first word in it is कोषं. It will be noticed how strong the evidence is in favour of some such form as कोषं at the beginning of the line. To me it seems as if all the corruptions (and I should be extremely unwilling to accept the very uncouth one which gives us the word प्राणाः thrice repeated) had sprung out of a misapprehension of N's reading. "The king who sets store on his treasure lives, not he who sets store on his breath."

Page 66. Verse 83. किं च । अन्योन्यैर्न कुलाचारैः. This is another puzzling passage. The reading in the text is that of A. Interchanged courtesies are no guarantee that a man may count on having service done to him. His own wife will forsake him if he loses his money, &c. But Edd. before Schlegel, that scholar's two MSS., and our N C omit the introductory words and begin the verse किं चान्यैर्न कुलाचारैः (N's reading is a little doubtful, but I cannot make anything else out of it. It has नो for न.

* "A king, who despises the moment, and a poor man who despises a 'copper,' are fools."

Compare B's reading). So B, but with an introductory phrase अन्यच्च । किं चान्यैर्न कुलाचारैः.

Verse 84. अनपेक्षा from N. A. अनवेक्ष्या. B C. अनवेक्षा.

Verse 85. Schlegel अमगायत. Our reading is that of our four MSS. There is a play on words between अवगायते and वैश्ववर्णोपमः.

Verse 88. It should have been noted that N reads ततः स्वामिनमज्ञाय. This confirms the reading we have given from A B. A progression in crime is what is indicated. Edd. स स्वामिनम्. C. स्वस्वामिनम्.

Verse 90. सपांशु° is also the reading of C. उपांशु° which Schlegel gives from the Serampore Ed. completely spoils the sense. His Paris MS. has आपांशु with our B. The remarkable variant सपाटक्रीडितौ which Schlegel gives as the reading of his Petersburg MS. can only be, or have been originally, a reference to the reading in our text. Schlegel's mistake is one over which he would have poured the vials of his Latin indignation if it had been committed by the London Editor. A writes स्वयं वा जायते and B. स्वयं राजायते नृपे.

Verse 91. समायुक्तः. So A B C N. It is also the reading of Schlegel's MSS., which here give सदा युक्तः, in another part of this book, where they repeat the verses —Böhtlingk and Roth sub vocibus refer to a manuscript in the Bodleian collection, Aufrecht's Catalogue No. 341, which contains a part of the stories of Śakuni and of the wise monkey Śakapāra.

Page 67. Verse 96. C. मुहूर्नियोगिनां रोधो, which so far confirms our reading. Schlegel gives बोधो (? रोधो) from his MSS. Böhtlingk 4903 gives बाध्या (from the London Ed.?) and takes नियोगिनो and वसुधारा (Compare entry in Petersburg Dict. under वसुधार) as nominative plurals. Translate "Repeated check on a minister is a river of wealth to kings." Compare entry in the Petersburg Dictionary under वसुधारा.

Page 68. Line 18. N's reading पश्चात् सम्पः. Böhtlingk and Roth give the word सम्पः as पतन, from the Śabdakalpadrūma.

Page 69. Line 10. ततोर्धरात्रेसावेतस्य. This, which is the reading of Schlegel's Paris MS. (his Petersburg MS. °सावेव तस्य.

is also I have no doubt, what N intends by its reading राज्ञेसाभितस्य.

Page 70. Verse 100. Pañchatantra i. 182 and 405. Kielhorn अनिलोन-
लश्च and धर्मो हि. The verse is in the Mahābh. Ādip.
lxxiv. 30.

Page 71. Verse 103. Pañchatantra i. 137. The verse is in the Mahābh.
Udyogap. xl. 7, and Anuśāsanap. xxxviii. 25.

Page 72. Verse 105. Böhlingk 1082 refers to Chāṇakya 78.

Verse 107. Böhlingk 2891 refers to Chāṇakya 43.

Verse 108. Pañchatantra i. 214. Kielhorn यस्य बुद्धिः and वने
सिंहो.

Page 74. Verse 110. Kāmandakīyanītisāra v. 28. Compare note on
verse No. 57 above. Schlegel's MSS. here give the
second line as it stands in Ed.

Verse 113. Mudrārākshāsa Ed. Tel. iv. 13. Böhlingk 178
refers also to the Pañchatantra, Ed. orn. i. 231.

Page 75. Verse 114. Pañchatantra i. 240. Kielhorn α. प्रमाण. β. मदादा-
स्येन निर्विद्यते. γ. निर्विण्णस्य. 8. स्वातन्त्र्यानुपतेः स राज्यमथवा
प्राणानपि च्यावयेत्. It should have been noted that N
reads प्रमण (correct प्रमाण), निर्विद्यते and निर्विण्णस्य.

Page 75. Verse 115. विदग्धस्य च भुक्तस्य "Food that has turned sour
in the stomach." C. विषदग्धस्य भुक्तस्य. Serampore
Ed. विषदिग्धस्य भुक्तस्य. The London Ed. (Schlegel)
विरक्तस्य च भुक्तस्य. Schlegel gives from his MSS. B's.
reading. N's reading may be for अविदग्धस्य भुक्तस्य.
Böhlingk 1506, who reads कण्टकस्य च भग्नस्य दन्तस्य
&c. (वरम् for सुखम्) refers to Pañchatantra, Ed. orn. i.
232.

Verse 117. All our MSS. repeat this verse which has occurred
already No. 92. So also Schlegel's MSS. and the
Editions before Schlegel, who however omits it.

Verse 118. The first line is the same as that of Pañchatantra
i. 241. Kielhorn राज्ञां for लोके.

Verse 119. Pañchatantra i. 242. Kielhorn transposes the
two lines.

Page 76. Verse 121. The first line is the same as that of Pañchatantra
i. 243.

Verse 122. Böhlingk 147 refers to Kathāsaritsāgara lx. 121
and Pañchatantra, Ed. orn. i. 245.

Verse 123. Böhrling 4927 refers to Pañchantantra, Ed. orn. i. 247.

Verse 124. Böhrling 2851 refers to Pañchatantra, Ed. orn. i. 250.

Page 77. Verse 130. Mahābh. Śāntip. cccxxi. 93.

Verse 131. I have followed N throughout this verse, with much hesitation as to whether आग्रहनिग्रहः or आग्रहनिग्रहे is the better reading. The use of विधिः is characteristic and आग्रहनिग्रहः seems to be better taken as an adjective qualifying it. Schlegel's Paris MS. विधिर्वाग्रहनिग्रहे. His own reading, from his Petersburg MS., विधिना ग्रहनिग्रहे is what I at first took to be the reading of my MS. A. Schlegel may have made a similar mistake. C. विधिर्नाग्रहनिग्रहे. The Serampore Ed. विधिर्नग्रहनिग्रहे.

Page 78. Verse 134. Śiśupālav. ii. 29.

Verse 135. Mahābh. Ādip. cxl. 75, and Śāntip. cxl. 347. Pañchatantra ii. 32 and iv. 14. Bühler सकृदुष्टमपीष्टं यः (ii. 32) and सकृदुष्टं च यो मित्रं. (iv. 14). In both places मृत्युमुपगृह्णाति. Böhrling 6656 refers also to Chāṇakya 19.—यन्मित्रं “Should a man desire to,” &c. is the reading of A B C N. Schlegel's MSS. appear to have given him यो मित्रं. The reading in Subhāsitāvali 2757 is सकृदुष्टस्तु यः कश्चित्.

The second line of this verse occurs also in Pañchatantra i. 370 (Kielhorn मृत्युमुपगृह्णाति), and in a verse which Böhrling 2689 quotes from the Mahābh. दण्डेनोपनतं शत्रुमुपगृह्णाति यो नरः । स मृत्युमुपगृह्णीयाद्रभेमश्चतरी यथा ॥ Böhrling 58 quotes Nīlakaṇṭha's note अश्चतरी गर्दभजा अश्वा उदरभेदेनैव प्रसूत इति प्रसिद्धम्.

Verse 136. All our MSS. repeat this verse (C. अंतर्दोषसमायुक्तः) which has occurred already No. 91. Schlegel omits it here against all his authorities.

Line 23. It should have been noted that प्रसवयोगं निभृतं स्थानम् is from N. A. प्रसवयोग्यं निवृत्तं स्थानं with correction by second hand to निवृत्ति. B with A. C प्रसवयोग्यं स्थानम्.

Page 79. Line 2. C. भद्रे किमहं निरंगः येन स्वगृहावस्थितः समुद्रेण गृहीतव्यः. Schlegel, who gives from his MSS. स्वगृहावस्थितसमुद्रेण

saw that that should be corrected स्वगृहास्थितः समुद्रेण C's reading येन brings out the sense more unmistakably, but may for that reason be perhaps regarded as an unnecessary correction, which moreover does not account for the subsequent corruption of the passage.

Verse 138. Schlegel has marked this passage as corrupt: but there is no real difficulty in it. The verse given in our Note * from A, अनुचितकर्मरम्भः which Schlegel also rejects, is not in N, nor in C, and would appear to be undoubtedly an interpolation. It repeats the thought to which the *ṭittibha* has already in effect given expression. But the अथवा does not, as Schlegel thinks, point to a verse or sentence that has fallen out. It means, as often, "Yet perhaps I am wrong, for," &c.

Line 12. A and N agree in the simple and dramatic reading विज्ञतः । ततो भगवदाज्ञा मौलौ निधाय. If this is right, the passage furnishes a good example of the way in which Nârâyana's nervous style has been murdered by duller souls.

Verse 139. Pañchatantra i. 263. Kielhorn परायत्ताः and राजसेवकाः.

Page 80. Verse 140. Pañchatantra i. 146. Kielhorn as in our text. In the *Subhâshitâvali* 3470 where the verse is quoted from the Pañchatantra, the readings are भुवि नरः for विधयिणः, बत मनः, कः कालस्य नं गोचरो धनकृते, दुर्जनवागुरानिपतितः याति गृहम्.

Verse 143. Pañchatantra i. 278. Kielhorn प्रायेणास्तेहवाम्भवति and मेघो गिरिदुर्गवर्षा च.

This verse of course is the saying to which Sañjīvaka refers in the clause सद्यः क्वल्विदमुच्यते. Not seeing this, Schlegel, with an audacity which is perfectly astonishing, takes the words स्वगतं । किं वा दुर्जनचेष्टितं न वा । इत्येतद्वचनहारान्निर्णेतुं न शक्यते, as he reads, and *interposes them between the clause and the verse*. "Verba स्वगतं—शक्यते edd. aequae atque codd. disticho 148 [our verse 144] praemittunt. Nos huc traximus, quia

haud satis commode ea, quae dist. 147 [our verse 143] continentur, coram thoe a bove proferri possunt; distichon praeterea 147 verbis, de quibus nunc agitur, subiungi debet." This is turning our text up-side down. Sañjivaka greets the bad news with a proverb, to which Damanaka cannot, consistently with what he has himself said, take any objection, and then makes his own sorrowing reflections on the disclosure.

Page 81. Line 1. C. स्वगतं किमेवेतद्विचेष्टितं न वेत्ययं व्यवहारो निर्णेतुं न शक्यते.¹ Schlegel's reading has been given in the last note. His MSS. agree with us, except that they apparently omit तद्, and that the Petersburg MS. has न वेत्ति. The reading in our text is that of N with विचेष्टितं where N writes, or seems to write विचेष्टिता (It may be, as often, विचेष्टित for °तं and the | which marks the end of a clause). A has न वेत्त्येतद् for न वेत्येतद् (with the correction न चैतद् by a second hand in margin). This agrees so far with the Serampore Ed. which has स्वगतं किं वा दुर्जनचेष्टितं न वेत्ति तद्व्यवहाराभिर्णेतुं न शक्यते. B with us, but with न चैतद् for our न वेत्येतद्.

The force of the verse that follows seems to me to be that the lion, whom Sañjivakha had hitherto taken to be a fine fellow, must after all have been indebted to his high place for that favorable opinion, being at heart a rogue.

Verse 145. B writes आराध्यमानो and अयन्त्यपूर्व°. All three MSS. have प्रतिमा° not प्रतिभा°. (Compare Subhâshitâvali 426 and 3231, with Note on 3231. In the Introduction to the Subhâshitâvali the verse should have been entered with a query under Dharmakîrti, as well as under Bhaunda, or not have been entered under either). C however has प्रतिमा. A B C N यः, our येत्, in last line.

¹ The words from स्वगतं to शक्यते stand, alike in the edd. and in our MSS., before verse 148 [our verse 144]. We have transferred them to this place, because it is not quite fitting that verse 147 [our verse 143] should be spoken aloud by the ox before the jackal [!]; and besides that verse comes more naturally after these words.

Page 81. Line 10. I notice that Max Müller also has the reading which I have preferred from N. His interlinear version is "Then this—an impossible thing to be conjectured." अयम् refers to the idea, which has naturally suggested itself, of attempting to conciliate Pingalaga, and is attracted into the same gender as अज्ञक्यार्थः. Compare the corresponding passage in the Pañchatantra तद्यदि गत्वा तं प्रसादयामि तथापि न प्रसादं यास्यति । उक्तं च । निमित्तमुद्दिश्य &c. But the line has given a great deal of trouble. The reading of the Serampore Ed. (for Schlegel's "abest a S." is an error) अयमज्ञक्य एव प्रयत्नः confirms so far the way in which we have, with N's MS., taken it. The London Ed. has our reading. Schlegel's MSS. तदयमज्ञक्योऽयमर्थः प्रमातुं. Lastly C. तदयमज्ञक्यार्थः प्रयत्नः. (A's reading, which I have given as प्रलयः may also be प्रक्षयः).

Verse 146. Pañchatantra i. 283. Böhtlingk 3730 refers also to Ghatākarpara's Nīṭisāra 10. Kielhorn अकारणद्वेष-
परो हि यो भवेत्कथं नरोऽसौ परितोषमेप्यति.

Page 81. Verse 147. Pañchatantra i. 285. Kielhorn α. भावस्मिन्धैरुपकृता.
याति. β. साध्यादन्यैरपकृतमपि प्रीतये चोपयाति.

Page 82. Verse 148. Böhtlingk 1865 refers to Pañchatantra, Ed. orn.
i. 253.

Verse 149. The second line does not scan as it stands, but I have not ventured to alter it. खला भोगेषु was the reading also of Edd. before Schlegel and of his Petersburg MS. His Paris MS. gave him खला भोगे, by transposing which he gets a verse that will scan, reading as he does, apparently from his MSS., न च सुखान्यविभ्रानि.
C. गुणवातिनश्च हि खला भोगेषु सुखानि दुःखानि.

Page 82. Line 18. C. संजीवको ब्रूते कष्टं यो कथमहं तृणभक्षकः सिंहेन निपातनीयः
The reading सिंहे निपातितः, which we have taken from N is also that of Schlegel's Petersburg MS. His Paris MS. सिंहेन निपातितव्यः.

Page 85. Verse 161. Pañchatantra i. 423. Kielhorn पिता वा यदि वा भ्राता
पुत्रो भार्याथवा सुहृत् । प्राणदोहं यदा गच्छेत्तं व्रतो नास्ति पातकम्.

Verse 162. All our MSS. read अपि धर्मार्थतत्त्वज्ञो. So also do
Schlegel's MSS. The Editions before Schlegel, as he

notes, read धर्मार्थकामतत्त्वज्ञः. नृपो धर्मार्थतत्त्वज्ञो as Böhlingk 3812 reads with Schlegel, would appear then to be a pure invention of that scholar's. "Pro नृपः codd. अपि, minus benequum de regibus h. l. sermo sit, atque haud commode subjecto careat sententia."¹ I sometimes wonder why Schlegel did not write a Hitopadesa of his own.

Verse 164. न चापरम् is from C.

Verse 165. Pañchatantra i. 424. Kielhorn सर्वभक्षी. C. त्याज्या अमी यश्च कृतं मुक्ति. Schlegel's MSS. and the Serampore Ed. agree with our MSS. A B N in the apparently impossible line त्याज्या अमी सत कृतं न वेत्ति यः. So also the London Ed. with इमे for अमी. The introduction of the gloss सत may be the origin of the confusion in the line.

Verse 166. Pañchatantra i. 425. (Also in the Nîtisataka, Ed. Tel. No. 47). Kielhorn भूरिव्यया प्रचुरवित्तसमागमा च.

Page 86. Verse. 167. In A. नित्यं in the fourth line is a mistaken repetition of the word from line 3. C with us. Schlegel from his MSS. कथायामेतस्यां, Serampore Ed. कथारम्भे रम्ये where Schlegel thought the first word had crept in from the beginning of next book. It is more probably a mistake for our reading.

Page 87. Verse 2. Pañchatantra iii. 73. Kāmandakīyanîtisāra i. 10. Schlegel also prefers प्रजा from his Paris MS. to प्रजाः which is the reading of the Serampore Ed., and of his Petersburg MS. Bühler in the Pañchatantra gives इमाः प्रजाः. (अकर्णधारा पुरुषा विव्ण्वन्ते ह नौरिव.) Kāmand. Ed. with us.

Verse 3. Kāmandakīyanîtisāra i. 12.

Page 88. Verse 4. Pañchatantra i. 389. Böhlingk 1287 refers also to Chānakya 73 (Weber). In these sources our two lines are transposed.

Page 89. Line 2. N's reading स्तम्यतः (स्तम् = वैक्लव्ये Dhātup. 19, 83, quoted by Böhlingk and Roth) is perhaps, as a little known word, the original of all the variants in this place. Serampore Ed. तरुतले वानरांस्तम्यतः. Schlegel,

¹ "For नृपः the MSS. have अपि, not such a good reading, as we are talking about kings, and the sentence does not go very well without a nominative."

from his MSS., ततो वानरास्तस्तले ध्राम्यन्तः शांतार्ताः कम्प-
माना बभूवुः &c.

Page 89. Line 8. N stands alone with the reading पानीयवर्षणे. But C
here has ज्ञाति घनवर्षणे.

Verse 7. Śiśupālavadhā ii. 44.

Verse 8. "Or what king, going to make war against another
king, sitteth not down first, and consulteth whether
he be able with ten thousand to meet him that cometh
against him with twenty thousand? Or else, while
the other is yet a great way off, he sendeth an am-
bassage, and desireth conditions of peace." Luke
xiv. 31, 32.

Page 90. Line 5. Viśāla is the name in all our MSS. Edd. Vilāsa or
Karpūravilāsa.

Line 9. तं चादूरे. Schlegel's MSS. show a similar variety of
reading here, his Petersburg MS. giving अतिदूरे, and
his Paris MS. अदूरे. He himself reads दूरात् from
Serampore Ed. अदूरे seems to me to suit the ass
better; but I do not feel certain, and have gone with
my oldest MS. supported as it is by B.

Page 91. Verse 10. Böhlingk 7171 refers to Chāṇakya 92 (60,
Weber).

Verse 11. Böhlingk 7402 refers to Chāṇakya 93 (Weber).
Schlegel's MSS. give this verse as it is in our text.
He himself preferred B's reading, which he found
given in the Serampore Ed. as a variant. Seram-
pore Ed. as in our text, but with शौण्डिकीहस्ते.

Verse 13. Pāñchatantra iii. 82 and 90. Bühler व्यपदेशेन महतां
सिद्धिः संजायते परा । शशिनी व्यपदेशेन वसन्ति शशकाः सुखम् ॥

Line 18. C reads here नाथ कोट्युपायोस्माकं । अस्त्यत्र. This is also
Schlegel's reading, except that he adds जीवनाय after
अस्माकं. His Paris MS. and the Serampore Ed.
कोऽभ्युपायो (? कोऽस्त्युपायो).

Page 92. Line 4. C and Schlegel from his MSS. also गजयूथनिकटे. B's
reading is that of the Serampore Ed.

Verse 14. Pāñchatantra iii. 83. Böhlingk 7249 refers also
to Rāmây. Ed. Sch. ii. 26, 35 ("an interpolation").
Bühler has the verse as we have given it from N.
C (writes पालयन्निव) and Edd. agree with A B.

- Page 93. Line 14. कर्पूरद्वीपादयोपि as we have given from N is the reading also of Schlegel's MSS.
- Page 94. Verse 19. Böhlingk 4522 compares Manu vii. 64, and Kāmandakīyanîtisāra xii. 2.
- Verse 21. Böhlingk 2044 refers also to the Mahānātaka 409 and Chāṇakya 82 (Weber).
- Page 95. Line 6. तेनाध्वनेन. This reading has been taken from C as most probably representing the reading indicated by the तेनाध्वनेन of A N. The latter however may be itself right. Schlegel तेनाध्वगेन from his Petersburg MS. His Paris M. omits तेन with B.
- Page 95. Line 9. The London Edition is the only other authority which has the verse given in our note ¹⁰ from B.
- Line 12. N's reading चलिताः is that also of Schlegel's Paris MS.
- Verse 26. Pañchatantra iv. 48 and 54. Bühler प्रत्यक्षेपि कृते पापे सूर्यः सान्ना प्रशाम्यति । रथकारः स्वकां भार्यां सज्जारां शिरसावहन्.
- Page 97. Line 5. I have omitted विना after तेन with B. N. Schlegel, MSS. and our MS. C also omit it.
- Page 98. Verse 28. Pañchatantra, Ed. Koseg. iii. 186. It should have been noted that स्वर्गे in this verse is from N. A. स्वर्गे B. स्वर्गो (sic).
- Verse 29. Böhlingk 6329 refers the first line to the Brah-mavaivarta Purāṇa 3, 28, 5, = Kāśīkh. 57 (Aufrecht, Index to Halāy) under व्यालग्रहिन्.
- Line 11. यथा व्यवहारेण is the reading also of C and of Schlegel's MSS.
- Verse 34. Kāmandakīyanîtisāra xii. 13.
- Page 100. C. किं तु देवेन तदपि.
- Verse 35. तथा प्राप्तस्य वार्त्तया. So A B N. C. तथा प्राप्तश्च वार्त्तया, which is also the reading of the Serampore Ed. Schlegel from his MSS. तथा च प्राप्तवार्त्तया which he thought might be construed with भवितव्य understood.
- Verse 36. Böhlingk 4703 refers to Mahābh. xv. 193.
- Verse 37. Schlegel's Petersburg MS, omits this verse with our MS. B.
- Page 100. Verse 38. Compare Manu vii. 198-9.
- Page 101. Verse 40. प्राणिभिः is the reading of my MSS. A C N (B omits the verse), as it was of the editions before Schlegel

Schlegel calls it a bad reading, but wrongly. His MSS. gave पाणिभिः.

Page 101. Verse 41. A seems to have read यथाकालं कृता यत्ना (sic), but the anusvāra over ल may be part of the correction by second hand. Schlegel with us. His MSS. give यथा-
कालं समारब्धा, which is, in his Petersburg MS. corrected to our reading.—Ploughing, to be fruitful, must be done at the right time, and done with a will. C.
यथाकालकृतायत्नात्.

Verse 43. I have preferred प्रथमः (which is the reading also of C and of Serampore Ed.) because there is nothing in the illustration to correspond to the idea suggested by प्रथमः. It is not because the water has the sense to *begin* by being cool that it splits the rocks. But the illustration may be more general, and प्रथमं may be right. Schlegel gives that reading from his MSS. (In my note write “So N. A B प्रथमं”)

Verse 44. The first line is the same as that of Pañchatantra iii. 23 (also Kāmandakīyanīṭisāra ix. 49), where the second line is प्रतिवातं नहि घनः कदाचिदुपसर्पति. C has our reading of the second line. Schlegel पादमुद्धरेत् from his MSS. Serampore Ed. मृत्युमावेहेत्.

Page 102. Verse 46. Pañchatantra iii. 21. Bühler कूर्मसंकोचमास्थाय प्रहारानपि मर्षयेत् । कालेकाले च मतिमानुच्छिष्टेत्कृष्णसर्पवत्. It should have been noted that N writes प्रहारपि (sic). C and Edd. प्रहारमपि.

Verse 47. Schlegel and Serampore Ed. with us. But Schlegel's Petersburg MS. has अल्पो.

Verse 48. Manu vii. 74.

Verse 50. C. सयंत्रं सजलं शैलं?

Page 103. Line 3. Write तदाद्भुतां.

Verse 54. C. जानीयात्. I was unwilling to desert my MSS., but the variants गृहीयात् (Böhlingk 2050) which Schlegel gives from his MSS. and गृहीतं च, the reading of the Serampore edition, which is followed by Max Müller, seem better readings.”

Page 104. Verse 55. Schlegel gives आत्मपक्षं परित्यज्य from the Serampore Edition. But his MSS. and the London Ed. have our reading.

Page 105. Verse 57. Kāmandakīyanītisara viii. 62. Ed. छिद्रं कर्म च विनं च विजानाति. Com. मर्म च धैर्यं.

Page 106. Verse 59. Mahābh. Udyogap. xxxv. 58. Schlegel in the last line with A B. He notes that the London Ed. reads यद्गुणमभ्युपैति. I take the reading in our text to mean "which is said only for the sake of soothing."

Page 107. Verse 62. Chanakya 80.

Verse 63. Compare Kāmandakīyanītisara x. 27: स्वीतं चाप्य-
नुरक्तं च यदा प्रकृतिमण्डलं | परस्य विपरीतं च तदा विग्रहमाचरेत्||.
But I find that the reading of N here, which I should have followed, is मित्रमाक्रन्द आसारो यदा. The "ākṛanda" and the "āsāra" are defined in the Kāmandakīyanītisāra, the one as a king whose kingdom lies next but one (Manu vii. 207), and the other as a king whose dominions are separated by other intervening states. Kām. Nītis. viii. 17; 43; 46 fg. (Benfey *sub vocibus*).

Verse 64. Write यदैतन्निश्चितं. Kāmandakīyanītisāra x. 28. Ed. फलं त्रयं (So also Schlegel. His Petersburg MS. यदि तद्), and तदा विग्रहमाचरेत्.

Line 19. तदेतेषामुपयोगः किं वर्तनदानमेव. "Is to pay them their salary all the use I am to have of them"? Or, making two clauses of it: "Let me have some use of them. Why should I only pay them their salary"? Schlegel reads तदेतेषामुपयोगो वर्तनदानेन क्रियतां from conjecture. His Paris MS. has तदेतेषामुपयोगः किं केषामुपयोगः किं वर्तनदानमेव (where किं केषामुपयोगः as Schlegel notes, is the query of some student) and his Petersburg. MS. तदेतेषामुपयोगः | किमेतेषां वर्तनदानमेव परमस्तीत्यभिधाय सादृशं पुनरुवाच.

Page 108. Verse 65. Read द्विषद्भुवम् which I now see is N's reading, Schlegel with B द्विषद्भुलं. His Petersburg MS. omits the verse. His Paris MS. विशन्ति सहसा मूढा ये विशन्ति (ऽविचार्य? Schl.) बलावन्तं. Wilkins has "rush upon the forces of the enemy."

Verse 66. किं मन्त्रिणाम् &c. "What can advisers do to make a king walk according to the Scriptures?" Schlegel's reading किं मन्त्रेणानुष्ठाने is apparently that of the London Ed., as his MSS. read in the first line युतेन

मन्त्रसिद्धिश्च भवेत् त्रिविधः, and the Serampore Ed. has अननुष्ठानात्.

Verse 67. Kāmandakīyanītisāra xviii. 44. Ed. भवेत् । सना-
पतिस्तत्र तत्र गच्छेत्. Schlegel has भवेत्. He notes that
the Serampore Edd. has नृप.

Verse 68. Kāmandakīyanītisāra xviii. 45. Ed. नायकः पुरतो
यायात्पवीरवृत्तनाटुतः । . . . फल्गु महद्भनम्. The Com. reads
पवीरपुरुषावृत्तः and यद्भलम्.

Verse 69. Kāmandakīyanītisāra xviii. 46. Ed. वाजिनः
नागानां चाटवीवलम्.

Verse, 70. Compare Kāmandakīyanītisāra xviii. 47. पश्चात्से-
नापतिः सर्वं पुरस्कृत्य कृत्वा स्वयं । यायात्सर्वद्वन्द्वसंन्योवः खिजानाश्च-
शयच्छनैः ॥. Schlegel स्वभट्टैर्युक्तः प्रतिव्यूहबलैश्च. His
Paris MS. has प्रतिव्यूह.

Page 109, Verse 73. Schlegel वनेषु for सैन्येषु.

फल्गु च यद्भलं, the reading of N and of the Com. of
Kāmand. is certainly right. It is also the reading
of the Serampore Ed. Schlegel, not noticing that the
Ser. Ed. has वलं, condemns its reading फल्गु as alto-
gether out of place (a loco omnino alienum.) His own
reading is वल्गु च यद्भनं. Ser. Ed. शैलेषु. In the
second line N, by a copyist's error, writes सु at foot of
one folio and सुयोधे for योधे at beginning of the next.
Schlegel स्वयोधे रक्षितस्यापि स्वपनं योगिनिद्रया. But his
Petersburg MS. सुयोधे (correct सुयोधे), and his Paris
MS. सुस्वयोधे (compare N's mistake). Both his MSS.
have योगं.

Verse 74. Schlegel gives आटविकां from his MSS., and calls
our reading, which is that also of the Edd. a very
bad one, I do not know why. Compare Kāmandakī-
yanītisāra viii. 23 निन्धमाट-किं सैन्यं दुर्गकण्टकशोभनैः । परदेश-
गंवशो च पुरा कुर्वीत पण्डितः ॥.

Verse 75. The first line is the second line of Kāmandakīya-
nītisāra, xix. 16, and the second line is the second line
of Kāmandakīyanītisāra xix. 17 : गजेष्वारोपितः साधु शी-
घ्रयानैरधिष्ठितः । यत्र राजा तत्र कोषः कोषार्थिना हि राजता ॥ १६ ॥
प्रत्यधे कमिणि कृते ह्याध्यमानः कृतादरः । योधेभ्यस्तु ततो दयात्को
हि दातुर्न युध्यते ॥. Our reading of the last clause को हि
दातुर्न युध्यते is protected, it will be seen, by the Ed.

So also Edd. of Hit. and Wilkins ("for who will not fight for one who giveth freely.") Schlegel (स्वमेदेभ्यः; Edd. स्वभृत्येभ्यः) को हि दत्ते न युध्यति (his Paris MS. स्वयति).

Verse 76. भूपते: is the reading of my MSS. N and B. There is, as I have noted, a gap in A. भूपते: must be construed with what follows, as Wilkins does: "A chief's consequence or insignificance, &c." Schlegel भूपते with his MSS. and the Serampore Ed. He notes that the London Ed. has our reading, and calls it a bad one.

Verse 77. The first line is the last of Kāmandakīyanītisāra, xix. 33, and the second line is the first of the following verse there: प्रवीरपुरुषैरेतैस्तिष्ठेयुः परिवारिताः । अभेदेन च युध्येरन्त्येयुश्च परस्परम् ॥ ३३ ॥ फल्गु सैन्यस्य यत्किञ्चिन्मध्ये व्यूहस्य तद्भवेत् । युद्धवस्तु च यत्किञ्चित्प्रायस्तज्जघने भवेत् ॥ Com. corrects सैन्यं च. Schlegel's MSS. have सैन्यस्य.

Verse 78. The last line is the first of Manu vii. 195.

Verse 79. Manu vii. 192.

Verse 80. Manu vii. 195 β. 196 α.

Verse 81. The reading of N is either महीपते or महीपतेः. Schlegel, who gives the verse as we do, notes that his MSS. have जनेषु for बलेषु and च सः for स्मृतः.

Verse 82. बलमश्वस्य "A force of cavalry." Schlegel, who gives the old reading बलमश्वश्च, notes that his MSS. have बलमश्वस्य (बलमश्वस्य?).

Verse 85. Schlegel प्रसिद्धश्रवियप्रायं. Wilkins "renowned and soldier-like?"

Verse 86. Schlegel मानवैः . . . भूपतेः. Edd. युध्यन्ते भुवि मानवाः.

Verse 87. For मुण्डमण्डली, which is the reading also of Edd., Schlegel gives from his MSS. मुण्डमालिका.

Verse 88. Schlegel देयांशहरणं. He notes that his MSS. have देशानां हरणं (Petersburg MS. also अप्रमादो). In the second line write कालयापो. Schlegel तद्वैराग्यस्य कारणं. His MSS. तनुरेवात्र (तत्तु वैराग्य?) कारणं.

Verse 89. Schlegel अतिषिलयेत्. He notes that the Edd. have अतिपोषयेत् and his Petersburg MS. अभिषिलयेत्—Schlegel सुखं साध्यं and ग्यानमपीदितं.

Verse 90. Write आकर्षणे. All my MSS. have मन्त्रो with the Serampore Ed. here. Schlegel thinks the word is appropriate ("non ex hoc loco,") but his reading योज्यो would appear to be a mere gloss upon it.

Page 111. Verse 92. This is an old *crux*. Wilkins, writing in 1787, translates, "And when a chief shall have given him an overthrow by means of his dearest friends, he may put his enemy to death," but is careful to add the note, "This verse is defective in the original," (p. 203 of the reprint). Sir William Jones' translation as quoted by Schlegel) is, "He may, even after having defeated the enemy destroy them, with troops eager for gain : or seize and carry off their cattle, or even imprison their chief."

Schlegel marks the verse with an asterisk as too corrupt for emendation without the aid of other MSS. He gives as the reading of his Paris MS. दृष्यमिवलैश्चापि (sic) भङ्गं दत्त्वा विघातयेत् । अथवाणाग्रहाकृष्ट्या तद्धृदयस्यातिबन्धनात् ॥, and as the reading of his Petersburg MS. पुष्यमिवलैश्चापि भङ्गं दत्त्वा विघातयेत् । अथवाणाग्रहाकृष्ट्या तद्धृदयस्यातिबन्धनात् ॥. It will not escape notice that Schlegel's MSS. confirm, as does also Sir William Jones' translation, the reading of γ I have given from my MSS. in the text. For अथवाणाग्र is an obvious mistake for अथवा गाम्रं^० i.e. अथवा गोम्रं.^० The last pāda is omitted in A. B. omits the verse. I believe that N. has the right reading, but unfortunately I cannot decipher that MS. here. I can only make out that the last letters are निबन्धनात् agreeing with Schlegel's MSS. I have not given the verse up, but for the present am obliged to mark a gap.

Since writing the above I have found that the verse is made up of two verses of the Kāmandakīyāuṭisāra xviii. as given by the Commentator. The first line is from his verse 61 : दृष्टमिवलैर्वापि भङ्गं दत्त्वा प्रयत्नवान् । जितमेवेति विश्वस्तं हन्याच्छत्रुं व्यापाथयः ॥. The second line is in verse 62 of Ed. (com. v. 64) मृगयासंप्रयुक्तं वा हन्याच्छत्रुं व्यापाथयः । अथवा गोम्रहाकृष्ट्या तद्धृदये मार्गबन्धनात् (Com. आ प्रबन्धनात्).

Verse 94. Śisupālavadha II, 30. I am doubtful whether N. reads परञ्चानि° with my other MSS. or the common reading परस्त्रानि°.

Verse 95. Śisupālavadha II, 62.

Page 112. Line 6. स च. C with us. Edd. omit च.

Verse 96. Schlegel gives परीषि हितवान्, but his Petersburg MS. has our reading.

Verse 97. Edd. नाम with A B. C writes ना. with ना supplied in margin. Schlegel: महीभुजः with us.

Page 113. Line 10. C अपरमर्द्धार्द्ध. The language is a reminiscence of a well-known passage in the First Book of the Rāmāyana.

Line 14. C and Serampore Edd. also have सकरुणं. Schlegel omits it.

Page 114. Line 4. सर्वमङ्गलायाः. So also all the other authorities. The synonym in A was probably a gloss.

Line 6. C निद्रायमाणा स्ववधूः प्रबोधिता पुत्रश्च ।. So also Serampore Edd. Schlegel निद्रावधूतः पुत्रः प्रबोधितः पत्नी च । from his MSS.

Verse 98. C and Serampore Edd. सन्निमित्तं with us. Schlegel *more sue* omits the verse on the ground that it has occurred already (i. 32). All the authorities support it here.

Page 115. Line 11 Write शुद्धकेनापि.

Page 116. Line 5. Schlegel also मामालोक्य from his MSS.

Verse 100. Mahābh. Śāntip. xc. 4.

Verse 101. Schlegel found तत्र शास्त्रेदकार्यतः in Edd., and मन्दाशौ न त्वकार्यतः in his MSS.; and accurately corrected to the reading given in our text from N.

Page 117. Line 6. C and Serampore Ed. also चिरम्. Schlegel omits it with his MSS. and our A B.

Line 16. Schlegel पञ्चत्वमममत्. Serampore Edd. राजपुरुषैर्व्यापादितः.

Page 118.

Verse 104. Kāmandakīyanītisāra viii. 15. Ed. सुखच्छेयो. Com. has our reading. In Pañchatantra III, 26, where the verse occurs, Bühler transposes the first two words, and reads उत्थितः for अस्थिरः, and भवेद्विपुः for रिपुः स्मृतः.

Verse 105. With this and the two following verses compare Kāmandakīyanītisāra XVIII, 50-52: कन्दराशैलगहननिच.

शावनसंकटे । दीर्घानि परिश्रान्तं क्षुत्पिपासाहिमरुहम् ॥ ५० ॥ व्याधि-
हर्षिभ्रमरकैः पीडनं दस्युविदुतं । पङ्कपांशुजलङ्घिनं व्यस्तं पुञ्जिकृतं
पथि ॥ ५१ ॥ प्रसृतं भोजनव्यग्रमभूमिष्ठमसंस्थितं । चौराग्निमयविवस्ते
वृद्धिवानसमाहितम् ॥ ५२ ॥ एवमादिषु जनेषु व्यसनेषु समाकुलं । स्व-
सैन्यं साधु रक्षेत परसैन्यं च यातयेत् ॥ ५३ ॥

Verse 107. पङ्कपांशुजलङ्घनं. So A B. I cannot make out what follows जल in N, but it is not the reading of A B. Schlegel °जलङ्घिनं with his Petersburg MS. This is the reading of Kāmandak., and is probably right. Schlegel's Paris MS. °जलाकीर्णं.

Verse 108. Kāmandakīyañtisāra xviii. 63 (Com. 65). Ed. राज्ञी for राजा.

Verse 110. Ascribed to Ravigupta in the Subhāshitāvali.

Verse 112. Kāmandakīyañtisāra XIII. 61. Ed. चान्द्रद्वयोश्च पारुष्यमर्थदूषणमेव च । पानं स्त्री मृगया यूतं व्यसनानि महीपतेः ॥
C अर्थभूषणं, as Schlegel's Petersburg MS. also has.

Verse 113. β. उपायोपहतान्तरात्मना "Whose mind is at a loss for the means." (Wilkius). Böhtlingk wrongly changes to अपाय°.—γ. N writes शक्यमवाप्तुं जिज्ञां.

Line 2. Write दुर्नितिः

Page 120. Verse 114. Pañchatantra Ed. Koseg. III. 244. The first and second lines as we have them are transposed ; and the fourth line runs : कं स्वीकृता न विषयाः परिपीडयन्ति. Schlegel calls the reading स्वीकृताः, which was that also of the edition before him, absurd ; why I cannot imagine. It is that of our three MSS. Our MS B write स्वीकृताश्च विषयाः. C presents the variant कं स्वीकृते न विषयाः परिपीडयन्ति.

Our note C has the verse which we have omitted with B N (सुखं विषादः प्रियोपपत्तिः शुचम्. श्रियं समृद्धाम्). It is also in Serampore Ed. Schlegel omits it.

Verse 115. Chānakya 109 (61).

Line 13. Write अस्त्वयं.

Verse 116. Böhtlingk 2973 refers to Mahābh. 5. 1427.

Verse 117. Pañchatantra I. 127, 381. Kielhorn स्वस्थे.

Verse 118. Śiśupālavadha II, 79.

Page 121. Verse 119. Attributed to Śrīharsa in the Subhāshitāvali.

Verse 122. Manu VII. 213. Mahābh. Udyogap. XXXVII. 18.

Verse 123. संहटा: is the reading of the Serampore Ed. also. Schlegel gives संतुटा: from his MSS.

Verse 124. For सुभृत्या: Edd. before Schlegel had स्वभटा. That scholar gives सुभटा: from his MSS. In β he reads संभृता:, but notes that his Petersburg MS. has संभूता:, and Edd. our reading संहता:. For मृदन्ति Schlegel has निगन्ति.

Page 122. Verse 125. In β Schlegel reads with his MSS. धन्वन्तरिर्यथा. He notes that the Serampore Edd. has यश्चाप्यात्मभरिर्नर.

Page 123. Verse 127. उदयी व्ययी was the reading also of Edd. before Schlegel. He gives उदयव्ययी from his MSS.

Verse 128. The Edd. before Schlegel had our reading of this verse (London Ed. मंत्रीणः). Schlegel, who finds fault with the construction, gives from his MSS न भृणोति वचो यस्तु मन्त्रिणः स महीपतिः । अनीतिपवनाक्षितः कार्यैश्चै संपलीयते ॥.

Verse 129. Schlegel also preferred यतौ from his MSS. (Petersburg MS. यतौ) to समौ which was the reading of Edd. For स्वप्रत्ययेन च which his MSS. also have, he gave with some reluctance स्वल्पव्ययेन च from the London Ed. The Serampore Ed. has शास्त्रार्थे प्रत्ययस्तथा.—For भृत्यानवेक्षा Schlegel gives from his MSS. भृत्यानुपेक्षा. London Ed. भृत्यनपेक्षा. Serampore Ed. भृत्यानुपेक्षा.

Line 16. Schlegel's Petersburg MS. तथागत्य with N.

Line 17. C and Schlegel from his MSS. also omit तिष्ठति. London Ed. has it. Serampore Ed. वर्तते.—C तेन देव-प्रसादस्यानृष्यमुपगच्छामि. Schlegel तेन देवपादानामानृष्यमुपगच्छामि. But his MSS. have °पादस्य (°प्रसादस्य ?) and add इति.

Verse 132. N. शुक्कालवत्. Does A's reading गतः mean "gone" in the sense of "lost." The verse is curiously like the description, attributed at one time to Prince Bismarck, of a war between England and Russia as necessarily resembling a contest between a whale and an elephant.

Page 124. Verse 133. योधयेदवलोकयन् was also the reading of the Edd. before Schlegel. He gives योधान् समवलोकयेत् from his MSS.

Line 5. C and Schlegel ते सर्वे with us from N.—C and Schlegel दुर्गद्वारं. Petersburg MS. दुर्गद्वारि.

Line 6. C and Schlegel omit च with B.

Verse 136. Mahābh. Vanap. xxxvi. 7. Compare Subhāshitāvali 2719.

Page 125. Verse 137. Attributed in the Subhāshitāvali (3228) to Śrī-Harsha and his servant.

Verse 138. Venīsanphāra iii. 3. The Serampore Ed. and Schlegel's MSS. have the reading of A, क्रियते. He corrected to क्रियेत.

Verse 140. Schlegel puts this verse after No. 142, apparently with the London Ed. So also Wilkins in his translation. Schlegel's MSS. have the three in the order 142, 141, 140 with our MS. B. Serampore Ed. with us.

Page 126. Verse 142. Compare Kāmandakīyanīṭisāra iv. 42. नरेश्वरे जगत्सर्वं निमीलति निमीलति । सूर्योदये यथाम्भोजं तत्प्रबोधे प्रबुध्यते ॥.

Page 127. Verse 145. Pārāśarasamṛiti, Adhy. 3.

Page 128. Line 1. Schlegel विधीयते with our MS. A. But Schlegel notes that the original reading of his Petersburg MS. was विधीयतां.

Line 9. C and Schlegel राजा क्षणं विचिन्त्याह with us from A.

Verse 2 न पुनर्नन्निगमयस् was also the reading of Edd. before Schlegel. He gave न पुनः सूरमानिनः from his MSS. The Serampore Ed. reads with us in १ कार्यं सुघटितं कापि. London Ed. यनात् for कापि. Schlegel उदाटितं In ४ the Edd. before Schlegel had दैवयोगाद्भिनम्यति. Schlegel मध्ये विघटते यतः.

Verse 3. C and Serampore Ed. °दोषांश्च with our MS. B. Schlegel °दोषं च with our MS. A. Böhtlingk refers to Mahābhārata. iii. 13847.

Page 129. Verse 4. Pañchatantra i. 315. Kielhorn in ३ न करोतीह यो वचः. Schlegel यो वाक्यं नाभिनन्दति.

Verse 5. Mahābh. Śāntip. cxxxvii. 20. Böhtlingk 208 refers also to Vṛiddha Chanākya xiii. 7. Pañchatantra i. 318.

Page 130. Verse 7. Has occurred already i. 155. Schlegel omits it here against his MSS.

Verse 8. Read बहुगो. Chāṇakya 78. Has occurred already II. 105. Schlegel omits it here against his Paris MS. and Serampore Ed., which latter gives only the first words (आहारो द्विगुणः स्त्रीणामित्यादि).

Page 131. Verse 9. Has occurred already, Prologue 19. Schlegel, from his MSS., gives यदभावि न तद्भावीत्यादि. Serampore Ed. has the whole verse,

Verse 10. Read प्राज्ञः. The sandhi is broken, as occasionally elsewhere, between the two pādas. C. प्राज्ञस्त्वपायं, Schlegel and the Serampore Ed. ह्यपायमपि. London Ed. उपपायमपि. The verse is in Pañchatantra I. 406, Kielhorn उपायं चिन्तयेत्प्राज्ञस्तथापायं च चिन्तयेत् । पश्यते बकमुखस्य नकुलेन हता वकाः ॥.

Page 133. Verse 11. Resembles a verse which occurs twice in the Mahābh. Adip. cxi. 75, and Śāntip. cxi. 37. Schlegel प्रणयादुपकाराद्वा. प्रसुत. His Petersburg MS. has स सुत with us.

Verse 13. "To give advice to a fool is to grind husks: a service done to a mean man disappears as when one pisses upon sand." The verse has suffered much. Schlegel had our reading of the first line before him in his MSS. and in the Serampore Ed., but preferred the utterly jejune variant of the London Ed. अधिकारिण यो युक्तः कथं तस्यास्ति खण्डनं as alone "squaring" with the context. Our reading he held to be corrupt. Schlegel notes that Wilkins must have had the reading thus preferred before him. Wilkins translates, "How is it possible to punish one who hath been raised to a superior station?" But Wilkins is not a safe guide in this verse. His translation of the second line is, "The assistance, O king, which is rendered to those of low degree, is like endeavouring to please bears"!.

For सूत्रितम् in the last pāda Schlegel gives सुद्रितम् apparently from his Paris MS. and the London Ed. (he notes that this last writes बालुकामिव). His Petersburg MS. has सूत्रितं (सूत्रितं?): and the Serampore Ed. बालुकामिव (correct बालुकास्त्रिव) सूत्रितं a reading which

Schlegel calls "procul dubio mendosissimum—with-
out doubt utterly wrong."

Page 134. Verse 15. Pañchatantra i. 210. Kielhorn कश्चिन्मृतः.

Page 135. Line 6, Write मयाकर्णिता.

Verse 16. Śiśupālavadha ii. 37. Schlegel gives लक्ष्यं with
us from his Paris MS. His Petersburg MS. and
Edd. लक्षं.

Page 136. Verse 17. Mahābh. Ādip. cxi. 82 and Śāntip. cxi. 33.—
Schlegel, against his MSS. and the Serampore Ed.,
gives this verse elsewhere (his I. 50, our p. 16, l. 4
after हतोऽस्मि) and omits it here. He reads यावद्वयमना-
गतं | आगतं च भयं वीक्ष्य नरः कुर्याद्यथोचितं ||. But his MSS.
have तु with us, and गृहीतव्यमभीतवत्. Serampore Ed.
भयाद्विभेत्तव्यं. तु. प्रहर्तव्यमभीतवत्.

Verse 18. Schlegel's MSS. apparently omit this verse alto-
gether. He himself reads it elsewhere (his II, 161;
our p. 83 after verse No. 155) from the London Ed.
"with which the translations of Wilkins and Sir Wil-
liam Jones agree." The Serampore Ed. omits it there,
and has it with us here. Wilkins would seem to have
read the verse, or something like it, in both places.
See pp. 163 and 239 of the reprint. "When out of
battle he beholdeth no happiness for himself (compare
Schlegel's reading below), the wise man embraceth
death fighting the foe," p. 163. "When one attacked
beholdeth no safety for himself; if he be a wise man,
he will die fighting with his foe," p. 239.—Schlegel
reads अयुद्धे हि यदा पश्येत्.

Verse 19. Write युद्धे.—Has occurred already II. 155 (तमेव
कालं). Schlegel's MSS. also have it in both places.
He omits it here.

Page 137. Verse 21. Kāmandakīyañīṣāra iv. 49. Ed. अन्यायवृत्तस्य.

Page 138. Verse 22. Mahābh. Udyogap. xxxvii. 16. Sabhāp. lxiv. 17.

Verse 23. The verse is made up of two verses of the
Kāmandakīyañīṣāra, ix. 59 and 61. B gives the two.
Ed. विजयो with A B., and समवीर्यो हतौ न किं. Schle-
gel's note is not clear here, and it does not appear
how his MSS. give the passage. He notes that the

Edd. before him give one verse in place of two as we have done. Schlegel gives the two. But he puts them after, instead of before our verse 24 "juxta argumentum—on account of the argument." Bühler has the verse संधिभिच्छेत्समेनापि संदिग्धो विजयो युधि । न हि सांशयिकं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ in Pañchatantra iii. 12.

Verse 24. Kāmandakīyanīṣāra ix. 75.

Verse 25. Pañchatantra iii. 9. Kāmandakīyanīṣāra ix. 42. Bühler सत्यादयो धार्मिकश्चार्यो. अनेकविजयी चैव संशयः स रिपुर्भवेत्. Kāmand. Ed. with us except that it has अनेक-विजयी चेति.

Verse 26. Kāmandakīyanīṣāra ix. 43. Ed. सत्यं च पालयन् सत्यसंधितो. प्राणबाधेष्वपि व्यक्तं. A seems to read सत्यो-नुपालयेत्सत्यं, but I think that has been corrected from our reading.

Verse 27. Kāmandakīyanīṣāra ix. 44. Ed. प्रज्ञानुरागधर्माच्च दुःख-च्छेदो.

Page 139. Verse 28. "Make alliance even with a knave—a slight alliance that shall win time for you—when destruction is upon you if you cannot get his help." The first line is from Kāmandakīyanīṣāra ix. 45. Ed. संधिः कार्योप्यनार्येण संप्राप्योत्सादयेद्दि सः । रेणुकायाः सुत इव मूलेष्वपि न तिष्ठति ॥. In the Com. the reading is स प्राप्योत्सादयेद्दिषः. The second line has given a great deal of trouble, and Böhtlingk, for example, has (6815) altered अन्यः, as he found in his authorities, to आर्यः. I did not at first recognise that the word in N is अल्पः. The character looks more like व्यः. But it exactly resembles the second character of the word तुल्यबली verse 23, in same folio. Schlegel has अन्यः. कुर्वीणः कालयापनम् is a phrase which occurs, in a slightly different construction, in verse 109 below.

Verse 29. Kāmandakīyanīṣāra ix. 46. Ed. संघातवान्. Pañchatantra iii. 58. Bühler निबिडैर्वैणुभिर्वृतः. ४ दुर्लभोपि तथा नृपः. Schlegel संहतत्वात्. The reading of the Serampore Ed. संहत्वा तयथा is obviously for संहतत्वा-यथा, a single letter having, as is not uncommon, gone out of place.

Verse 30. Kāmandakīyanītisāra ix. 49. The verse has occurred already with a different second line. See note on iii. 44, where the reference to Pañchatantra is given.

Verse 31. Kāmandakīyanītisāra ix. 51.

Verse 32. Kāmandakīyanītisāra ix. 52. Ed. राजवः. Pañchatantra iii. 11. Bühler तत्प्रभविन. वशमायान्तरातयः.

Page 139. Line 11. अत्र बहुभिर्गुणैरुच्येतः संशयोऽयं राजा. This is the end of the spy's report of what he had heard, and Chakravāka now sends him back to his task : चक्रवाको ब्रवीति &c. There is no occasion, as there is still no authority, for Schlegel's interpolation ततश्चिवर्णद्वयोः संवादं प्रणि-धिमुखाच्छ्रुत्वा, which it required some boldness to insert, even in brackets, in the text of the work. In what follows notice that Hiranyagarbha, who has listened to the list of suitable allies as given in the spy's report, now wishes also, on his own part, to hear from his own minister who the persons are with whom a wise king will *not* enter into alliance (तानपि ज्ञातुमिच्छामि).

Verses 33 to 51. Kāmandakīyanītisāra ix. 23 to 41. Verse 33. Schlegel gives भीलकजनो. London Ed. भारुजनको by a mistake of the same kind as that we have just noted in the Serampore Ed. (note on verse 29). Verse 34. Ed. मन्त्रस्तु. Schlegel च with us. His MSS. विविक्तप्रकृतिः and his Petersburg MS. अपि सक्तिमान्. Verse 35. Schlegel दैवचिन्तक. Ed. and Loud. Ed. of Hit. with us. Seramp. Ed. of Hit. तथा दैवपरायणः. which explains our phrase. Verse 37. Ed. च. Schlegel तु with us. Verse 38. Ed. ह्यप्रभावत्वात्. योद्धुं स्वयमशक्तस्य परार्थे को हि युद्धयते. Schlegel with us. Schlegel notes that his Paris MS. and the Serampore Ed. have ज्ञातुं, the reading of our MS. B. Verse 39. Read असंशयं in Ed. Verse 40. Ed. स्वार्थसत्कृताः. Verse 41. Ed. अवसीदति. धीरो. Schlegel with us, except that he wrongly corrects धीरोप्यधीरपुरुषैः ("a hero with cowards for his followers") as his MSS. also have, to धीरोप्यधीरपुरुषः. Verse 42) Ed. लुब्धानुजीवितैरेव दानभिज्ञैः. So also Schlegel's MSS. Schlegel's correction to लुब्धानुधजीवी तैरेव "qua nulla

certior esse potest, nec magis necessaria,¹ appears to me to be quite uncalled for. "His servants will not fight for a miserly master: and if they are themselves avaricious they will kill him." Compare Wilkins: "The followers of the covetous refuse to fight, because there is no distribution of the spoils; and where the attendants are so, they mutiny for pay, and murder their leaders." The Com. on Kāmand. takes the subject of निह्न्यते, or विह्न्यते, as Com. reads, to be विजिगीषुः understood, but this is unnecessary. The two cases of the covetous master and the covetous servants are naturally taken together. Verse 43. Ed. विषयेप्यतिसक्किमान्. Com. has our reading. Verse 44. Schlegel's MSS. तु with us and Ed. He gives च. His MSS. समुपेक्ष्यते. He with us and Ed. Verse 45 Ed. निन्दकाः । विशीर्यन्ते स्वयं चैव दैवोपहतकास्तथा ॥. Com. with us, except that it has एव. Schlegel एष. He notes that the London Ed. has एव. Verse 46. Ed. आत्मना न विचेष्टते. So also Schlegel, who calls the reading of Edd. आत्मानमपि चेष्टते (नात्मानमपि चेष्टते?) absurd. I should perhaps have taken Schlegel's reading. Verse 47. Schlegel विद्यते. Ed. and Hit. Edd. our reading जायते. Verse 48. Ed. अपकर्षीति with our MS. A. Schlegel बाध्यते. Com. a third reading अभिजीयते. Schlegel's Petersburg MS. अपि for हि, and गजेश. Verse 49. Ed. बहुमित्रस्तु. विनश्यति. Schlegel wrongly rejects आशु, which he found both in the Serampore Ed. and in his MSS., in favour of असौ. Verse 50. Ed. अकालयुक्तसैन्यः. Com. अकालयुक्तस्त्वचिरात्. Verse 51. Ed. कथंचन.

Page 141. Verse 52. च धावति is the reading of Schlegel's MSS. as well as of our MS. N. Schlegel gives प्रधावति from Edd.

Verse 53. समं विभक्तं is the reading also of the Serampore Ed. Schlegel च संविभक्तं from his MSS.

Page 142. Verse 54. Kāmandakīyanītisāra ix. 77. Ed. धीरो. सुसंप्रतप्तः संताप. Com. has our reading of this last word: येन सुसंप्रतप्तः भवतीति शेषः । यथा तत्तेन तत्तल्लौहेन ततः संततल्लौह-

¹ "Than which nothing can be more certain or more called for."

पिण्डः संधानं संमेलनं उपैति प्राप्नोति । नातनं लोहं तत्रेन संधत्ते इति
 ऋट्पद्योक्तेः । Schlegel gives समं सुतनः, but notes that
 his MSS. have सुसंपतनः. Schlegel's MSS. धीमान् for
 वीरः.

Verse 55. Schlegel reads this verse elsewhere (his II. 166 :
 our p. 84 after verse 158) with his MSS., and omits
 it here with his Petersburg MS. In II. 166 Schlegel
 reads सद्भावप्रतिपन्नानां. In his note on the present
 passage he gives our reading as that of his Paris MS.
 here.

Page 143. Verse 56. Schlegel स तथा वंच्यते भूतः. His Paris MS. with us.
 The beginning of this verse is borrowed from the old
 Buddhist verse given in our note on I. verse 51 ?

Verse 57. Schlegel चित्रकर्णवत् with the Serampore Ed. and
 Sir William Jones' translation. But he notes that
 his MSS. have everywhere "less suitably," our read-
 ing.

Page 144. Verse 58. The third and fourth lines occur also in Pañcha-
 tantra iv. 15, and in a verse cited by Böhrtlingk 4483.
 Our verse is an example of Samasyāpūraṇa.

Verse 59. Schlegel's reading मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः is his own, due
 to his conviction that the copula (which clearly
 serves to make one group of the three varieties of
 "matṭa") "delenda a loco omnino aliena—must be
 removed from a place to which it is altogether
 unsuited." Our reading is that of all the authorities.
 For भ्रान्तः कृद्धो Schlegel gives भ्रान्तः with his Peters-
 burg MS., (his Paris MS. भ्रान्तः), and क्षुब्धो with both
 his MSS. Serampore Ed. our reading.

Page 145. Verse 60. Pañchatantra i. 290. Kielhorn न चात्रदानं हि तथा
 प्रदानम् । यथा वदन्तीह बुधाः प्रधानं. Schlegel न चात्रदानं न
 तथाभुदानं. Serampore Ed. न भूपदानं न सुवर्णदानं न गोप्रदानं
 न तथात्रदानं । . . सर्वेषु दानेष्वभयं.

Verse 61. Schlegel तत्फलं समवाप्नोति. Edd. तत्फलं लभते सम्यक्.
 C. लभते with B and Edd.

Line 15. C स्वदेहदानमङ्गीकरोति with B. So also Serampore Ed.
 omitting स्वयमेव. and Schlegel's Paris MS., which has
 स्वयमेव. Schlegel with us.

Line 16. कूटं कृत्वा was also the reading of Edd. before Schlegel. He gives स्फुटं कृत्वा. C has कपटं कृत्वा.

Line 23. C नदीयं. Schlegel मदीयं.

Page 146. Verse 62. Has occurred already iii. 6. Schlegel omits it here against all authorities, except apparently the London Edition.

Line 9. Schlegel gives न कदाचिदेवमुचितम् from Edd. His MSS. with B.

Page 147. Verse 65. Pañchatantra Ed. Koseg. iii. 247, 252, Ed. शत्रुं कालं, महता कृष्णसर्पेण, बहवो हताः. Schlegel मण्डूकाविनिपातिताः.

Verse 66. Schlegel reads this verse elsewhere (his I. 67, our p. 19 after verse 54) and omits it here : in both cases against his MSS. In his I. 67 Schlegel उत्सवे व्यसने with our MS. B. In the end of the line Schlegel altered राष्ट्रविद्भवे, as he found in Edd. to राष्ट्रसंभवे, under the erroneous idea that the word must present some opposition to दुर्मित्ते. He does not state what his MSS. read. Wilkins ("in famine, in disputing with an enemy") must have had our reading:

Verse 67. Nāgānanda iv. 57. धात्री means a 'midwife' here, not a 'wet nurse.' "Anityatā" is as it were the midwife who takes the child into her lap before the mother herself can do that. (I owe this explanation to Bhandarkar).

Verse 69 has occurred already I. 168. Schlegel omits it here against his MSS. and Serampore Ed.

Verse 70 a :

"Ah ! yet doth beauty 'like a dial hand'

Steal from his figure, *and no pace perceived.*"

Shakespeare. Sonnets, CIV.

—In β Schlegel gives शीर्णसंधिर्विभाव्यते from his MSS. Edd. with us.

Verse 71. a. Schlegel MSS. नृत्योर्जन्तुः with our MS. B. It will be noticed that N has the same construction. I have deserted my best manuscript for the same reason as that which led Schlegel to prefer to the reading of his MSS. that of the London Ed. (जन्तोर्मृत्युः. The Serampore Ed. with us). जन्तुर्मृत्योः seems inconsistent

with the next line. But in itself it is certainly a better reading ("the Shadow sits and *waits* for man." Compare also below v. 84), and I am not satisfied that the verse as it now stands is right. C also has जन्तुर्मुन्योः.

Verse 72. Mahābh. Vanap. ii. 49. Śāntip. cccxxx. 14.

Schlegel युज्येत्. The Edd. before Schlegel with us.

Verse 73. "Like driftwood spars, which meet and pass
Upon the boundless ocean plain,
So on the sea of life, alas!
Man meets man—meets, and quits again."
M. ARNOLD.

Our verse is from the Mahābh. Śāntip. xxviii. 36.

Verse 74. Schlegel पञ्चभिः संभृते. The Edd. before Schlegel पञ्चभिर्निमिते. Schlegel तत्र with B. Schlegel notes that the Serampore Ed. and his Petersburg MS. have परिवेदना.

Page 149. Verse 75. C and Edd. संवन्धान्मनसः प्रियान्.

Verse 76. Mahābh. Śāntip. xxviii. 52.

Verse 78. Schlegel gives अपथ्यानामिवास्वानां. He notes that the Serampore Ed. has our reading, and London Ed. अपथ्यानामिवाध्वानां. Wilkins must have had this last reading before him, as he translates : "The dissolution of the delightful connections we form with those we love, is as dreadful as the total change to those who are become incurably blind."

Verse 79. "Time, like an ever-rolling stream,
Bears all its sons away ;
They fly forgotten, as a dream
Dies at the opening day."

Verse 80. Schlegel यस्तु. He notes that his MSS. have यो हि. For धुरि in the second line Schlegel writes सुवि, ("from सू"!) finding धुवि(?) in his Petersburg MS. His other authorities gave our reading, which Schlegel thought could scarcely be right. दुःखानां धुरि corresponds to our poet's "crown of sorrows."

Verse 82. Schlegel gives सुकृतान्यपि. But his MSS. have our reading. In the second line Schlegel तान्येव. ते चापि.

Verse 84. Schlegel joins नरवरलोकः. So also Wilkins
 "Every hero of the human race."

Page 150. Verse 86. Prabodhachandrodaya 94. Böhtlingk 13, compares also Mahābh. 12, 12493. Schlegel अकाण्डपत्रजानां गान्नाणां. Seramp. Ed. अखाण्डपातजातानामस्त्राणां.—Schlegel महौषधिः.

Verse 87 β :

*"Even in a palace life may be led well;
 So spake the imperial sage, purest of men,
 Marcus Aurelius."*

M. ARNOLD.

Schlegel reads in β पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः, a reading I should perhaps have preferred; and in γ writes निवृत्तरागोऽस्य. His MSS. have our reading.

Verse 88. Manu vi. 66, where the first word is दूषितः. The alteration is probably one made by our author out of regard to his context.

Verse 89. Mahābh. Śāntip. cx. 23. Schlegel स्वर्गानतितरन्ति ते. His Paris MS. अभिभवन्ति. The Edd. before Schlegel दुर्गाण्यापि तरन्ति ते.

Page 151. Verse 90. Mahābh. Udyogap. xl. 21.

Verse 91. Böhtlingk 2334 (अपारमिव चास्वस्थं) refers to Mahābh. 12, 275. Schlegel अभियुतं. Serampore Ed. उपद्रुतं.

Verse 92. Schlegel न सुखं दुःखमेवास्ति . . . उपलभ्यते. Schlegel notes that the Edd. and his Paris MS. have दुःखमेवास्ति न सुखं, and that Edd. have °लक्ष्यते.—Schlegel's Petersburg MS. संज्ञाभिधीयते.

Line 13. Schlegel संप्रत्युपदेशसहिष्णुर्भवान् । शोकाविष्टं ते हृदयं । तथापि कार्यं द्रष्टुं । . The passage is one of several in which N has undoubtedly recovered for us a true reading which had gone altogether out of sight.

Verse 94. Compare the verse quoted from Somadeva's Yaśas-tilaka in my Second Report, p. 41 :

जरैव धन्या वनिताजनानां
 यस्याः समालिङ्गनतो हि पुंसि ।
 अन्याङ्गनार्वाक्षणाविभ्रमाणां
 न जातु जायेत समागमश्रीः ॥

The comical variant स्वभार्या प्रति कर्तव्यः, which appears to be the only reading hitherto known, must be due to some one who found our text a hard saying. It should be noticed that Schlegel's MSS. which are said to read स मोक्ष, also point to the right reading.

Page 153. Verse 97. Schlegel नकुलायथा.

Page 154. Verse 98. Schlegel आदानस्य प्रदानस्य.

Line 4. C बालकस्य चात्र. Serampore Ed. बालकस्यात्र. Schlegel किंतु बालकस्यात्र. But किंतु is from the London Ed. His Petersburg MS. omits अत्र also. His Paris MS. has चात्र. In the next line Schlegel's Paris MS. has दाररक्षार्थ.

Line 6. Schlegel आगच्छता. The Edd. आगच्छन्.

Line 7. Write खादितश्च.

Line 11. C has for the clause which we have omitted with N ततोऽसौ परं विषादं गतः. Editions have longer phrases to the same purpose. The multiplicity of readings is the effect and sure sign of interpolation. The story ends fitly with the vision that met the father's eye of the sleeping child and the dead serpent (or what was left of the serpent, if खादितश्च above is, as it doubtless is, right).

Verse 99. Kāmandakīyanīṭisāra I. 55. Schlegel reads यस्मिन् apparently from the London Ed., as his MSS. have the right reading, and the Serampore Ed. has अस्मिन्.

Page 155. Verse 100. Kāmandakīyanīṭisāra IV. 31. Ed. च मन्त्रिसंपन्न-कीर्तिता.

Verse 101. Kirātārjunīya II. 30.

Verse 102. C संधौ व्यवस्थिता. Schlegel सान्निध्यवस्थिता with our MS. A. Schlegel notes that his MSS. read यद्युपायाश्च चत्वारो with our MS. B.

Verse 103. Has occurred already I. 67. Schlegel finds it here in Edd. his MSS. and the translations, but "refuses to repeat it."

Verse 104. In the Nīṭisāṭaka. Ed. Tel. No. 3.

Line 21. ज्ञातभेतमया. So also Schlegel.

Page 156. Verse 105. Kāmandakīyanīṭisāra IV. 40. Ed. विभावयेत्. Com. has our reading. Schlegel कार्यानुमेयाः सर्वत्र परोक्षे. विभा-

नयेत्. Edd. कर्मानुमेयाः. Schlegel's Petersburg MS. परोक्षे (this is Schlegel's reading in the text: there is some mistake in his note here). Serampore Ed. कर्मानुभाव्यते.

Line 6. I have assumed that the reading intended in N is प्रयातः. The reading shown is प्रायातः, with the second â, instead of the first, taken out. After प्रयातः the scene changes, abruptly as often, to Hiranyagarbha's camp. तत्संबन्धिना. "Any one connected with the enemy." Schlegel has a conjectural reading : मन्त्रिणुनस्तत् । न मन्त्रिणा केनचिदवागन्तव्यं । His Paris MS. पुनस्तदनुसन्धिना. His Petersburg MS. पुनस्तत् न संबिना. The London Ed. पुनः संबन्धिना. The Serampore Ed. पुनः संबिना.

Verse 106. Schlegel, who rightly joined the °छाये क्षणात् of Edd. with us, except that he gives from his MSS. अधीक्षते. Edd. अपेक्षते. Schlegel's Paris. MS. सरसि सद्दशस्तावदाश्रयेत् क्षणात् परवञ्चितः (sic) . . . omits पुनः . . . reads चलितः. His Petersburg MS. न दशति. Benfey I. 227, finds the verse in the Berlin MS. of the Pañchatantra, after Koseg. I. 375, and notes that Böhlingk had already given it from the Śārṅgadharpaddhati.

Line 15. Schlegel also रत्नोपहारादिसामग्री.

Line 16. Schlegel तथानुष्ठिते सति . . . सत्कृत्यानीय राजदर्शनं कारितो दत्तासन उपवेशितः.

Line 18. Schlegel अधिभुज्यतां. Edd. उपभुज्यतां.

Page 157. Verse 107. Chāṇakya 33. Schlegel's MSS. write यथातथ्येन with our MS. A.

Verse 108. Kāmandakīyanītisāra iii. 33. Ed. स्वभावेन हरेन्मित्रं . . . प्रेमदानाभ्यां. The Com. reads स्त्रीभृत्यं explained as भार्यानुजीविवर्ग. Schlegel सद्भावेन हरेन्मित्रं संभ्रमेण तु . . . दानमानैश्च.

Line 9. Schlegel also वदति.

Verse 109 to 130. Kāmandakīyanītisāra ix. 1 to 22. Verse 110. Schlegel's MSS. संधानः. He gives our reading. Verse 111. Wilkins gives Âtmâdishta as the name of the eleventh kind of truce. So also London Ed. —Schlegel's MSS. and Edd. परिक्रमः. He gives the right reading from verse below, and from the translations.—Schlegel's Petersburg MS. तथाच्छिन्नः.

His Paris MS. तथाञ्चः. Edd. तथोञ्चः. Wilkins "Uch-chinna." Schlegel gives उच्चञः from Jones. I should have noted that N writes उच्चञ here, and उच्छिञः below v. 126. Verse 112. Ed. स्कन्दोपनेयः. So also London Ed. of Hitopadésa. Schlegel's Petersburg MS. स्कन्दोपनेय. So also Wilkins "Skandopaneya." Schlegel's MSS. ग्राह ... विचक्षणः. Verse 114. Schlegel's MSS. again संधान. In the fourth pāda Schlegel's Paris MS. ज्ञेयो बलसमन्वितः. Verse 115 Schlegel's MSS. °प्रमाण. Schlegel °प्रयोजनं. His Paris MS. our reading. Kāmand. Ed. च . . च. Verse 116. Ed. एष प्रहृष्टत्वात् . . . सोऽपरैः . . . परिकीर्तितः. Com. has प्रकुट्टत्वात्. Schlegel संगत.° with His MSS. us. Verse 117. Ed. भव्यामेकार्थसंसिद्धिः. Schlegel आत्मकार्यस्य सिद्धि तु. Schlegel has put this reading together from that of the Serampore Ed. द्रव्यात्मकार्यसिद्धि तु and that of his Petersburg MS. आत्मकार्यस्य संधिस्तु. His Paris MS. has भव्यानेकार्थसिद्धिस्तु. Verse 118. Ed. ममाप्येष करिष्यति. So also Schlegel. Verse 120. Ed. अविगच्छतः । स संहितप्रयाणस्तु संधिः. Com. has यात्रा for क्रिया. Schlegel गच्छति । समं हि तत्प्रमाणस्तु. His Paris MS. has तिष्ठति. In the third pāda his Petersburg MS. स संघतप्रमाणस्तु, his Paris MS. स संहतप्रमाणस्तु. The London Ed. स संहितप्रमाणस्तु. Schlegel's reading is from the Serampore Ed. I should perhaps his read ससंहितप्रयाणस्तु, so as to give the whole verse as N has it. Verses 121-2. In my MSS. these verses are given as one आवयोयेधुमुख्याभ्यां मदर्थः साध्यतामिति । यत्र शत्रुः पणं कुर्यात्सोदृष्टपुरुषः स्मृतः ॥ thus omitting altogether the "purushāntara" truce. I have supplied the two missing lines from Schlegel. Ed. साध्य इत्यपि ... पणः प्रक्रियते. मदीयार्थः. Com. has सदर्थः with our MS. B. Schlegel योधुमुख्यैस्तु. There is some confusion in Schlegel's MSS. also with regard to these two verses. In 122 his Paris MS. has in c यस्मिन् निगम्य प्रख्यात्. See his note. Verse 123. Ed. आदिष्टः संधिरुच्यते. Schlegel with us. Serampore Ed., स चादिष्ट उदाहृतः. Verse 124. Ed. and Schlegel सर्वदानादुपग्रहः. Schlegel's Petersburg MS. सर्वदा च स च ग्रहः (sic). Verse 125.

Ed. कोषांशेनाथ कुप्येन सर्वकोषेण वा पुनः । शेषप्रकृतिरक्षार्थं. Schlegel कोषांशेनार्द्धकोषेण सर्वकोषेण वा पुनः । शेषप्रकृतिरक्षार्थं. But his MSS. and the Serampore Ed. have the reading of Ed. कोषांशेनाथ कुप्येन. The London Ed. alone seems to have had a good reading in the third pāda : शिष्टस्य प्रतिरक्षार्थं. It is the rest, and more valuable part, of the treasure that is to be saved by this kind of truce. Verse 126. See note above on v. 111. N writes भुवामा for as I think, भुवां सा° I cannot make out what follows सर्व्व in N in the third pāda. फलदानेन परभूषणः is distinct. Ed. भुवा सारवतीनां तु दानादुच्छिन्न उच्यते । सर्व्वभूम्युत्थितफलादानेन परिभूषणः ॥. Com. reads परदूषणः. Schlegel as we have given (with उच्छिन्न). Schlegel's Paris MS. च द्वाधतीनां तु. His Petersburg च . . . उच्छिन्न . . . सर्व्वभूमिसमुत्थानफलेन. Verse 127. Ed. स्कंधः स्कन्धेन दीयते . . . संधिविदो जनाः. Com. स्कंधस्कन्धेन. Verse 128. Ed. संबन्धजः. Schlegel त्वेव संधयः. Verse 129. Ed. सर्व्वेभ्यः Schlegel मतौ मम । उपहारविभेदास्तु. Verse 130. N omits the न before विधत्ते.--Schlegel puts verses 127 to 130, which contain a-summary of the doctrine of sandhi, in brackets, it being in his opinion "solis luce clarius—clearer than sunlight" that they are an interpolation.

Page 159. Verse 131. Has occurred already I. 53. Schlegel omits it here against his MSS.

Verse 132. Schlegel reads this verse elsewhere (his I. 12, our p. 8 before verse 11) with his Paris MS. and Edd., and omits it here against his MSS.

Verse 133. Kāmandakiyanītisāra iii. 9. Ed. आधिष्ठाधिपरीताय. Schlegel परितापात्.

Verse 134. Kāmandakiyanītisāra iii. 12.

Verse 135. Kāmandakiyanītisāra iii. 13. Ed. जगन्मृगतृषातृष्ये वीक्ष्येदं . . . स्वजनैः संगतः. Com. सुजनैः संगतं. Schlegel संसारं क्षणमद्भुतं.

Page 160. Verse 136. Māhabh. Ādip. lxxiv. 103. Śāntip. clxii. 26. Anuśāsanap. lxxv. 29. Schlegel, who reads अश्वमेधसहस्रं च notes that the London Ed. has our reading अश्वमेधसहस्राणि. In the third pāda Schlegel reads अश्वमेधसहस्रादि.

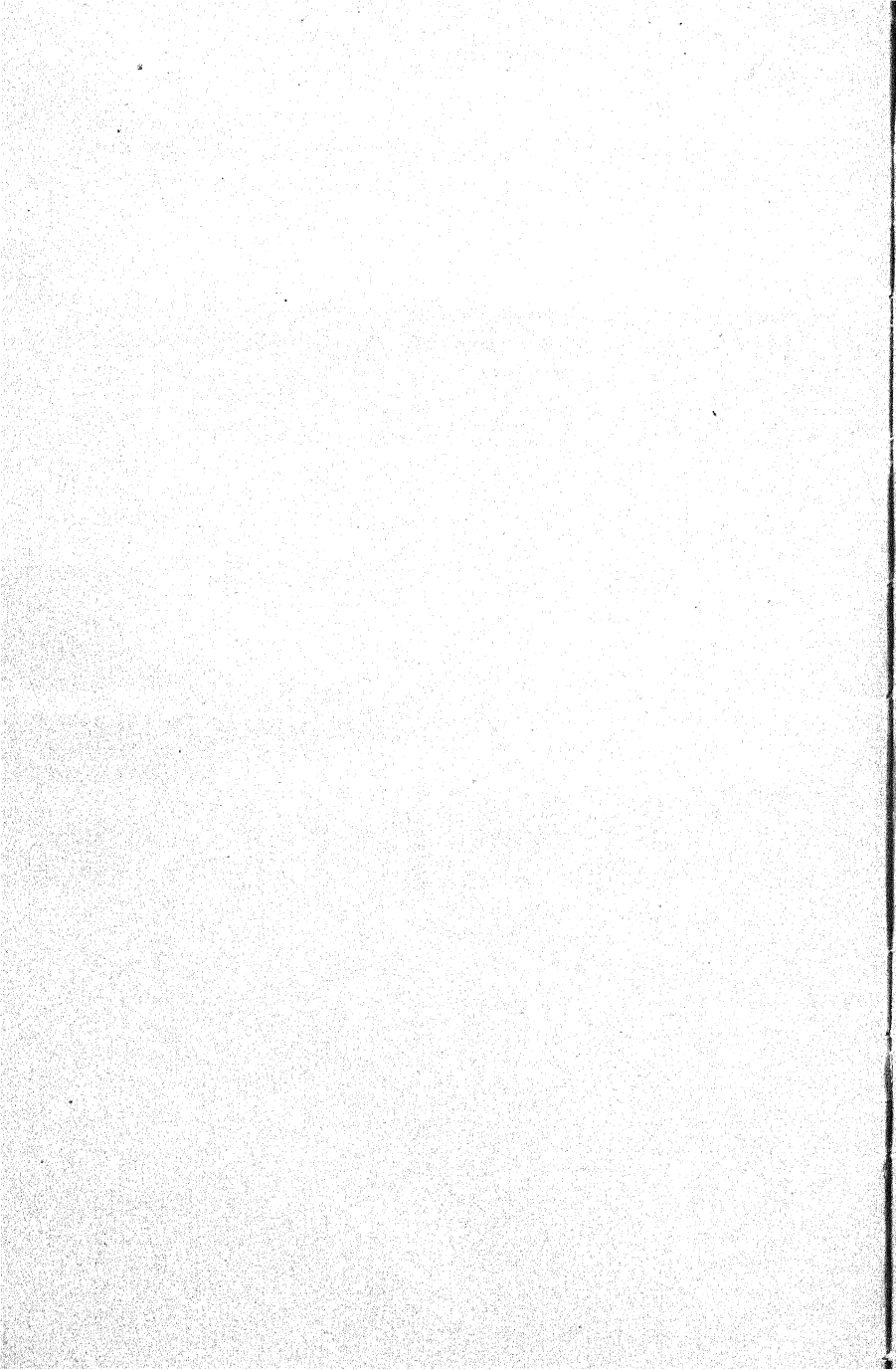
Line 9. Schlegel, who omits स्वशिष्टद्वितीयो. notes that his Paris MS. has शिष्टद्वितीयः, and his Petersburg MS. द्वितीयः.

Line 10. Schlegel वः समीहितं. But his MSS. have our reading.

Verse 137. Schlegel सर्वमहोत्सुजां.

Page 161. Verse 138. Schlegel omits this verse against his Petersburg MS. See remarks in Preface to this Edition.

Verse 139. Given here for the first time. Schlegel's MSS. and the Edd. omit it.

INDEX OF FIRST LINES.

अ.	पृष्ठम्.	अपीडयन्	पृष्ठम्.
अकाण्ड०	१५०	अपुनस्य	१११
अकालसह०	१२४	अपृष्टोपि	२९
अकालसैन्य०	१४१	अप्रसादो	७७
अङ्गाङ्गि०	७८	अप्राप्तकाले	१११
अचिन्तितानि	३४	अप्रियस्यापि	५७
अजरामरवत्	१	अप्रियाण्यपि	७६
अज्ञः	१५५	अबुधैरर्थ०	७६
अज्ञातकुल०	१५	अभियुक्तो	४९
अज्ञानं	१५०	अभियोक्ता	१३६
अञ्जनस्य	४७	अभियोक्ता	१५९
अत एव	१४९	अभेदेन	१०९
अतथ्यान्यापि	७०	अभ्रच्छाया	३६
अतिव्ययो	६६	अभ्रांति जल०	३९
अत्यन्तविमुखे	२९	अयं निजः	१४१५९
अत्युच्छ्रिते	७४	अरावप्युचितं	१६
अदुर्गो विषयः	१०२	अर्थेनाशो	२९
अदेशस्थो बहु०	१३९	अर्थो गमो	२
अदेशस्थो हि	१४०	अर्थेन वल०	२८
अदृष्टनर०	१५७	अर्थेन हि	२८
अधीतव्यव०	९३	अलब्धं	४७
अधीतः	४६	अल्पानामपि	११
अनागतवर्ती	१३६	अल्पेच्छुर	५६
अनागतविधाता	२२९	अवज्ञानाद्	६०
अनाहूतो	५५	अवशोन्मिद्रय०	८
अनित्यं	१४८	अवश्यं	३
अनिष्टादिष्ट०	७	अवस्कन्द	११८
अनेकचित्त०	१४०	अविचार०	१३३
अनेकयुद्ध०	१३९	अविद्वानपि	११९
अनेकसंशयो०	२	अव्यवसायिन०	४६
अन्तर्दृष्टः	६६१७८	अव्यापारेषु	५०
अन्यथैव	२३	अथः शस्त्रे	५९
अन्यद्वा	८९	अथमेध०	१६०
अन्यदुच्छ्र०	१११	असंतुष्टा	१०७
अन्योन्येन	६६	असंभोगेन	३२
अपराधः स	१२८	असाधना	६
अपराधो न	१९	असेविते०	३१
अपराधेपि	६६	अस्माभिर	८९
अपायसंदर्शन०	५७	अस्मिन्न	५
अपि धर्मार्थ०	८५	अहितहित०	५४

आज्ञाभङ्गकरान्	पृष्ठसं. ६७
आत्मनश्च	८९
आत्मपक्ष०	१०४
आत्मा नदी	१५१
आत्मोदयः	१११
आत्मौपम्येन	१४३
आदित्यचन्द्रा०	७०
आदेयस्य	७८/१५४
आधिव्याधि०	१५९
आपत्सु	१९
आपदर्थ	१२/१२२
आपदामाप०	१०
आपद्यु-अपृष्टे०	५७
आपद्यु-कल्याण०	७४
आपात०	१४९
आमरणान्ताः	३७
आयुःकर्म	३
आरभन्ते	१२१
आराध्य०	८१
आरोप्यते	५४
आलस्य	४६
आनयोर्	१५८
आश्रितानां	५२
आसन्नतर०	१४८
आसन्नमेव	५६
आसीद्वीर०	११२
आहवे	१४८
आहवेपु	१२६
आहारो	७२/१३०

इ.

इड्या०	७
ईर्ष्या	९

उ.

उत्थायो०	६
उत्पन्नामापदं	१३०
उत्पन्नेषु	७१
उत्साहशक्ति०	१४०
उत्साहसंपन्न०	३६
उदीरितोऽर्थः	५५
उद्यतेष्वपि	९२
उद्योगिनं	३
उपकर्त्ताधिकार०	६६

उपकर्त्रोरिणा	पृष्ठसं. १३५
उपकारं	१५८
उपकारिणि	२०
उपजाप०	१२४
उपायं	१३१
उपायेन—काकी	७२
उपायेन—शृगालेन	४०
उपाजितानां	३२

ए.

एकं भूमिपतिः	७२
एकः शतं	१०२
एक एव सुहृद्	१७
एक एवोप०	१५९
एकत्र	८०
एकदा	१५३
एकार्थी	१५८
एकस्य	४३
एतावज्जन्म	४९
एतैःसंधि	१४०
एहि गच्छ	४९

ओ.

औरसं	३८
------------	----

क.

कङ्कणस्य	७
कथं नाम	५०
कदर्थितस्यापि	५८
कनकभूषण०	५९
कपाल उप०	१५७
कपालसंधि०	१५७
कमण्डलूप०	६५
करोतु नाम	४८
कर्तव्यः	३३
कर्मानुमेयाः	१५६
कल्पयति	५७
कश्चिदाश्रय०	८१
काकतालीय०	४
काचः काञ्चन०	४
कामःक्रोध०	१५४
कामः सर्वो	१५१
कायः संनि०	४३/१४८
कालयापन०	५७
काव्यशास्त्र०	५

किं भक्तेना०	६०	जनयन्ति	पृष्ठम्. १२६
किं मन्त्रिणा०	१०८	जनयन्त्यर्जने	३६
किमप्यस्ति	५५	जन्मनि	३७
कीदृषि	५	जन्मसूत्र्यु०	१५१
कृतः सेवा०	५०	जमदग्नेः	१३९
कुर्वन्नपि	७५	जलबिन्दु०	८७
कुसुम०	२८	जलमग्नि०	३३
कृतकृत्य०	१३३	जलान्नश्चन्द्र०	१५९
कृतशत०	८२	जातिद्रव्य	१३
कैनाङ्गेनापि	१५८	जातिमात्रेण	१६
कोतिभारः	८८	जीवन्ति च	११५
कोत्रेत्यह०	५६	त.	
को धर्मो	३१	तत्र पूर्व०	७
कोर्यः पुत्रेण	२	तत्सेवके०	५७
कोर्यान्प्राप्य	८०	तस्करेभ्यो	६७
को वीरस्य	३५	तस्यायत्या०	६५
कौर्म संकोच०	१०२	तानौन्द्रिया०	२९
क्रतौ विवाहे	१२१	तावद्वयस्य	१३६
क्रोडीकरोति	१८८	तिरश्चामपि	२१
क्व गताः	१८८	तिस्रः कौटुम्भो	९८
क्षमा शत्रौ	८५	तीर्थोश्रम०	९९
क्षमी दाता	१२५	तृणानि नोन्मू०	६३
क्षिप्रमाय०	६६	तृणानि भूमि०	१६
क्षुद्रशत्रु०	६२	तृणया चित्परि०	३७
ख.		तेनार्थात्	३१
खलः करोति	९८	त्यजेत्क्षुधार्ता	१८८
ख्यातः सर्व०	१०३	त्यजेदेकं	३२
ग.		त्रासहेतो०	७३
गतानुगति०	८	त्रिभिर्वर्षे०	२०
गुणदोषा०	७७	त्रिविधाः	५९
गुणिगण०	२	त्वयैकेन	१५९
गुरुरग्नि०	१७	द.	
घ.		दक्षः	११९
घर्मात०	२२	दन्तस्य	५८
घृतकुम्भ०	२७	दरिद्रान्भर	८
च.		दातव्यमिति	८
चन्दन०	८२	दानं प्रिय०	३३
चलत्येकेन	२३	दानोप०	३२
छ.		दायादा०	१११
छिद्रं मर्म	१०५	दारिद्र्या०	३०
ज.		दीर्घवर्त्म०	११८
जनं जन०	६०	दुःखमात्मा	७९

	पृष्ठम्.		पृष्ठम्.
दुःखमेवास्ति	१५१	न धर्मशास्त्रं	८
दुःखितोपि	१५०	न नरस्य	१०८
दुर्गं कुर्या०	१०२	नन्दं जघान	१०६
दुर्जनः प्रकृतिः	७६	न परस्या०	७७
दुर्जनगम्या	८०	न मातरि	४३
दुर्जनैरुच्य०	९६	न योजन०	३१
दुर्भिक्ष०	१४०	न राड्यं	११९
दुर्मन्त्रिणं	१२०	नरेशे	१२६
दुर्वृत्तः	८४	न शरन्मेष०	१५३
दुष्टा भार्या	७२	नहि संशय०	७
दूतो ज्ञेच्छो	१०६	न सा भार्येति	४०
दूरादवेक्षणं	५६	न सा सभा	१०६
दूरादुच्छिन्न०	८२	न साहसै०	११९
दूषयेच्चास्य	११०	न सोस्ति	७५
दूष्य भिन्नवले०	१११	न स्त्रीणा०	३९१२०
देवतासु	१२०	न स्थातव्यं	९४
देशमुत्सृज्य	३५	न स्वल्प०	३५
देवोपहत०	१३९	नाकस्मा०	२५
दोषभीति०	५६	नाग्नि०	७१
द्रवत्वात्सर्व०	२२	नाद्रव्ये	४
ध.		नानिवेद्य	६५
धनं ताव०	३७	नापीडिता	६७
धनं वा	३३	नाप्राप्य०	३४
धनवानिति	३६	नाभिषेको	४८
धनवान्वल०	२८	नायमत्यन्त०	१४९
धनानि	१३११४	नाशयेत्	१०९
धनाशा	२६	निजसौख्यं	३२
धनिकः	२४	निपान०	३५
धनेन	४७	निमग्नस्य	४८
धर्मार्थं यस्य	३७	निमित्त०	८१
धर्मार्थकाम	१२	नियत०	४१
धान्यानां	१०३	नियुक्तः	६६
धार्मिक०	१३८	नियोग्यर्थ०	६७
धूर्तः स्त्री	१२३	निरपेक्षो	६१
न.		निरुत्साहं	४७
न कस्य चित्	५४	निर्गुणे०	१७
न गणस्याग्रतो	१०	निर्विशेषं	५९
नगरस्थो	९७	नीचः	१३४
न गोप्रदानं	१४५	नृपः	७७
न तथोत्थाप्यते	१०१	नौपभोक्तुं	२६
न दानेन	७१	प.	
नद्यद्रिवन०	१०८	पङ्कपांशु०	११८
		पञ्चभ्यः	१४८

पञ्चभि०	५३
पटुत्वं	२३
पदार्ताक्ष	११०
पयःपानं	८८
परस्परज्ञाः	१२२
परस्परौष०	१५९
पराधि०	५१
परिच्छिन्नं	१५९
परुषा०	९७
परैः	२४
परोपदेशे	२३
परोपि	११२
पर्जन्य०	४१
पलिते०	२६
पल्लव०	३०
पश्चान्	१०८
पानं दुर्जन०	२७
पानं स्त्री	११९
पानीयं	३२
पार्श्वयो०	१०८
पिता रक्ष०	२७
पिता वा	८५
पुण्यतीर्थं	२
पुण्याल्लवधं	११७
पुरस्कृत्य	१२४
पुरावृत्त०	११८
पूर्वजन्म०	३
पृष्ठतः	५२
प्रकृतिः	१२५ १२४६
प्रजा	८७
प्रणम०	५०
प्रणामा०	१२३
प्रतिक्षण०	१४८
प्रत्यक्षे	९६
प्रत्युहः	१०१
प्रथमं	११०
प्रसक्तं	११८
प्रसादः	९४
प्रस्ताव०	५५
प्राक्	२०
प्राणा	८
प्राप्तार्थ०	६७
प्रालेयाद्रेः	१६१

प्रियं	११६
--------------	-----

व.

वन्धुः कौ	८३
वन्धुस्त्री०	६१
वलमश्व०	११०
वलवानपि	८३
वलाध्यक्षः	१०८
वलिना—तद्युक्तं	१०१
वलिना—प्रतिवाते	१३९
वलीयसा	१५७
वलेपु	११०
वहु०	१४१
वालस्या०	१४०
वालादपि	६०
वाल्योपि	६१
वालो वा	२४
वालो वृद्धो	१३९
वुद्धिमाननु०	५९
वुद्धिर्यस्य	७२
ब्रह्महापि	४६
ब्राह्मणः	६६

भ.

भक्तो	९४
भक्षयित्वा	१३४
भक्षिते०	२१
भक्ष्य०	१४
भर्ता हि	९७
भवेत्स्वपर	९९
भवेत्स्मिन्	१२५
भव्यामेका०	१५८
भीरुर्बुद्ध०	१४०
भुवा	१५८
भूमिमित्रं	१०७
भूयैक	८३
भोग्यस्य	७४

म.

मतिरेव	६३
मणिर्लुट०	५८
मतिदाला०	१४३
मत्तः	१४४
मदोद्धत०	१३७

	पृष्ठम्.		पृष्ठम्.
मनस्वी	२९	यथा ह्या०	३७
मनुष्य०	५३	यथा ह्ये०	३
मन्त्रवीज०	७८	यथोदय०	५
मन्त्रभेदे	१००	यदभावि	३१३१
मन्त्रिणां भिन्न०	१२०	यदशक्यं	२१
मन्त्रिणां पृथि०	८३	यदि न स्या०	८७
मन्त्रो योध	७८	यदि नित्य०	१३
मयास्योप०	१५८	यदि सत्सङ्ग०	४२
मर्तव्य०	१७	यदि समर०	१२५
महतो	१०१	यद्दाति	३४
महत्त्यल्पे	१०२	यद्यदेव	३७
महानप्य०	९१	यद्यप्युपा०	१५५
महीभुजो	१२३	यद्येन	१४
मोस०	१३	यज्ञवे	१
माता मित्रं	११	यस्मिञ्जीव०	५३
माता चात्रुः	४	यस्मिन्देशे	२४
मानवन्	१५९	यस्मिन्नेवा०	७६
मार्जारो	२१	यस्य नास्ति	१२०
मित्रं प्राप्नुत	४५	यस्य प्रसादे	६१
मित्रं प्रीति०	४४	यस्य यस्य	५६
मित्रलाभः	१	यस्यार्थो०	२८
मित्रौषाः	१०७	याचते	५२
मुहुर्नियो०	६७	यात्यधो	५५
मुखः	१२२	या प्रकृत्यैव	५०
मूलभृत्या	७६	यामेव	१४०
मृगतृष्णा०	१५९	यावत्	१४९
मृतः	८३	यावदायुः	१५७
मृद्धट०	२२१५५	या हि प्राण०	१४१
य.		युध्यमाना	११०
यः काकिर्णो०	१२१	येन शुक्लो०	३६
यः कुर्यात्	७५	येषां राज्ञा	१२३
यः कुलीनो	४१	योकार्यं	११६
यः स्वभावो	१०५	योत्ति यस्य	१७
यङ्जीव्यते	५४	योधिका०	१४
यत्र भूम्येक०	१५८	यो यत्र	१०३
यत्र यत्र	१२७	यो येन	१२३
यत्र राजा	१०९	योर्यतत्त्व०	१५३
यत्रापुद्गे	८३१३६	यो हि धर्म	१३८
यथाकालं	१०१	यौवने	२
यथा काष्ठं	१४८		
यथा प्रभु०	११०		
यथा मृत्पि०	३		
यथा सपुद्गे	८०		
		र.	
		रहस्यभेदो	२२
		राजतः	३७

राजा घृणी	८५
राजानं	८१
राजा मत्तः	९३
राज्यलोभा०	८५
रोगी चिर०	३०

ल.

लाङ्गूल०	५८
लुब्धः कुरो	११८
लुब्धमर्थेन	१५७
लुब्धस्या०	१८०
लोको वह०	१८७
लोभेन	३१

व.

वज्रं च	८३
वनेपि	१५०
वरं कार्यं	३०
वरं प्राण०	७८
वरं विभव०	३०
वरमल्प०	११०
वर्णोकार०	९९
वर्धनं	७६
वर्धमानो	७६
वाजिवारण०	५३
विग्रहः	१२७
विजेतुं	१००
विज्ञैः	८१
वित्तं यदा	१८१
विदग्धस्य	७५
विद्या ददा०	१
विद्या शस्त्रस्य	१
विद्वानेवो०	८८
विनाप्यर्थं०	३६
विना वर्तन०	१३
विपदि धैर्यं०	१०
विरक्त०	१३९
विशान्ति	१०८
विश्वास०	१८२
विषमो हि	१२९
विषमोपि	१२३
विस्तीर्णता	१०२
विस्मयः	८८
वृत्ते महति	१२८
वृत्त्यर्थं नाति०	३६

पृष्ठस.

वृत्त्यर्थं भोजनं	१५०
वृद्धानां	९
वैद्याना०	९९
व्यपदेशे	९१
व्यालघ्राही	९८
व्योमिकान्त०	१८
व्रजान्त	१८०

श.

शङ्काभिः	९
शनं दद्या०	९८
शत्रुणां	२१
शब्दमात्रा०	६८
शरीरस्य	१३
शशिदिवा०	१८
शशिनीव	२६
शास्त्राण्य०	३८
शिट्टिरप्य०	१२२
शीतवाता०	८३
शुचित्वं	२२
शोकस्थान०	६
शोकाति०	८३
श्रीमान्धवल०	१६१
श्रुतो हितो०	१
श्लाघ्यः	३८

ष.

पट्टणो	१००
पद्दोपाः	११

स.

संगतः	१५८
संगमयति	१
संघातत्वा०	१३९
संचित्य	१८९
संतान०	१५७
संतोषा०	३१
संत्यज्यते	१८०
संभाय	१११
संधिः कार्यो	१३९
संधिः सवै०	१६०
संधिमिच्छेत्	१३८
संपत्तयः	७९
संपत्तेश्व	१८०
संपदा	८७
संयोगो	१८९

	पृष्ठसं.		पृष्ठसं.
संलापितानां	२०	सुमहान्त्यापि	१०
संसार०	३२	सुरूपं	२७
संहारस्तु	११	सुहृदां—यः शृ०	१९
संहतिः	११	सुहृदां—यो वा०	१२९
सकृदुष्टं	७८	सुहृदामप्युप०	५३
सङ्गः सर्वा०	१५१	सुहृद्वृत्तं	१३८
सञ्चिवः	१००	सुहृद्वेद०	८६
स ज्ञातो	२	सेवया	८९
सन्त्यं शौर्यं	१२२	सेवितव्यो	९१
सन्त्ययमे०	१८१	सेवेव	३०
सत्यातृता	८५	सैन्येषु	१०९
सत्यार्थ०	१३८	स्कन्धेनापि	१४७
सत्योनुपा०	१३८	स्कन्धोपनेयः	१५७
सदा धर्म०	१८०	स्तियो हि	२७
सदायत्या	६७१	स्थानं नास्ति	२७
सद्भावेन	१५७	स्थान एव	५९
सन्त एव	३८	स्थानभ्रष्टा	३७
सर्पाशु०	६६	ज्ञेहच्छेदे	२२
स वन्धुर्यो	१०	स्पृशन्नापि	९२
स भूखः	१०१	स्मृतिस्तरपर०	१५५
समेया०	१०९	स्यन्दनाश्वैः	११०
सरसि	१५६	स्वकर्म०	८३
सर्व एव	१०१	स्वच्छन्द	१८
सर्वकाम०	१८५	स्वदेशजं	९३
सर्वद्रव्ये	१	स्वभावजं तु	४३
सर्वस्य हि	१	स्वभावशूर०	११०
सर्वस्य हिंसा	१७	स्वयं वीर्य	३९
सर्वाः संप०	३१	स्वराष्ट्रं	१११
स स्निग्धो	७७	स्वर्णरेखा०	६८
सहसा	१५५	स्वल्पस्त्रायु०	५३
साधोः परुषि०	२१	स्वसैन्येन	१५८
सा भार्या	८०	स्वातन्त्र्यं	२६
सिद्धिः साध्ये	१	स्वापकर्षं	१०६
सुकृतान्येव	१८९	स्वामिमूला	१८६
सुखमाप०	३५	स्वाम्यमात्य०	१२५
सुखास्वाद०	१४९	स्वोदितो	७६
सुखोच्छेद्य०	१८०		
सुगुप्ति०	१८२	ह.	
सुचिरं	९०	हंसैः सह	८७
सुजीर्णं	९	हर्षकौषी	१२३
सुभृत्याः	१२२	हस्तिना	१०९
सुमन्त्रवत्	१२४	हीनसेवा	९१
		हीयते हि	८